
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НАН УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКА МОВА

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

2(86)
2023

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор	Катерина ГОРОДЕНСЬКА
Заступник головного редактора	Павло ГРИЦЕНКО
Відповідальний секретар	Оксана ЯЦЕВСЬКА
Ніна ГОРГОЛЮК	Марина НАВАЛЬНА
Василь ГРЕЩУК	Світлана СОКОЛОВА
Світлана ГРИЦЕНКО	Микола СТЕПАНЕНКО
Світлана ЄРМОЛЕНКО	Фелікс ЧИЖЕВСЬКИЙ
Євгенія КАРПІЛОВСЬКА	Марія ЧИЖМАРОВА
Андрій КОЛЕСНИКОВ	Світлана ШАБАТ-САВКА
Мирослава МАМИЧ	Ірина ШКІЦЬКА
Людмила МАРЧУК	Віктор ШУЛЬГАЧ

Засновники

*Національна академія наук України
Інститут української мови НАН України*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія КВ № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Унесено до Переліку друкованих наукових фахових видань України категорії «Б» (наказ МОН України № 420 від 15.04.21)

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. Михайла Грушевського, 4, к. 706
Електронна пошта: movajournal@ukr.net
сайт: ukrmova.iul-nasu.org.ua
Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

*Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту української мови НАН України,
протокол № 4 від 04.05.2023 р.*

Редагування
Валентина Фурса

Комп'ютерне верстання
Катерина Васильковська

Підписано до друку 29.05.23. Формат 70 × 108/16.
Гарн. Newton С. Ум. друк. арк. 12,43. Обл.-вид. арк. 11,35.
Тираж 165 прим. Зам. 6942.

Видавець та виготовлювач ВД «Академперіодика» НАН України,
вул. Терещенківська, 4, м. Київ, 01024

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.02.003>

УДК 81'38

Г.М. СЮТА, доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: siutagalia@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3273-1644>

ЛІНГВОСОФІЯ ОПОЗИЦІЇ «СВІЙ — ЧУЖИЙ» У ТЕКСТАХ ПЕРІОДУ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

У статті в когнітивному аспекті проаналізовано художні і публіцистичні тексти 2022 — початку 2023 рр. у проєкції на їхню природу як лінгвоментальних «зліпків» сьогоденної об'єктивної реальності й мовної свідомості українців. Констатовано, що в умовах російської агресії оцінки «свого» і «чужого» різко поляризовані: мовопис «свого» відбувається в координатах героїзації (позитивний полюс аксіології), натомість щодо «чужого» максимально актуалізовано мовну стратегію дегуманізації (негативний полюс аксіології). Потенційно нейтральну семантичну зону «інший», позиціоновану як проміжну ланку між «своїм» і «чужим», у текстах періоду війни нівельовано, стерто. Продемонстровано протиставлення оцінок «свого» і «чужого» в тематичних сегментах «мова», «простір», «соціум».

Ключові слова: лінгвософія, опозиція «свій — чужий», тексти періоду російсько-української війни, оцінність, часово маркована аксіологічна норма.

Здатність світоглядно, а відтак концептуально, емоційно, морально-етично розмежовувати «своїх» та «чужих» — це екзистенційна потреба людини, що впродовж багатовікової складної історії розвитку вбезпечувала її ментально-культурну стійкість у протистоянні спочатку банальним побутово-життєвим, а згодом і складним соціальним та ідеологічно-культурним загрозам. В умовах російського військового вторгнення

Цитування: Сюта Г.М. (2023). Лінгвософія опозиції «свій — чужий» у текстах періоду російсько-української війни. *Українська мова*, 2(86), 3—34. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.02.003>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

утримання «свого» національного стрижня стало для українців більш ніж визначальним завданням, а збереження інтелектуально-естетичних і морально-етичних «рамочок» в оцінюванні «чужого» — більш ніж болісною проблемою. Адже очевидно, що виправдана у своїй максимальній загостреності експресивна реакція українського соціуму на російську агресію стала пусковим механізмом кардинального виходу за межі комунікативно-етичних норм у цьому сегменті нашого мовного сьогодення. Емоційно реагуючи на травматичну дійсність (окупація, обстріли, катування й убивства мирного населення, руйнування інфраструктури, енергосистеми), українці застосовують такі експресивно-оцінні моделі, які донедавна були далеко за «червоними лініями» комунікативної етики. А сьогодні маємо підстави констатувати їх масове поширення і входження в тексти, а отже, визнати фактографічну, джерельну значущість для вивчення цього періоду розвитку мови.

Світоглядно-емоційне сприйняття реальності на рівні мови виявляється в кардинальній поляризації оцінок «свого» і «чужого»: від початку повномасштабної війни вони стали виразно однополюсними і категоричними («своє» — позитивне, героїзоване, глорифіковане, «чуже» — негативне, обнижене, дегуманізоване), а перехідні межі, дифузні зони між ними цілковито стерті.

Чи має гострота і полярність оцінок, оприявнюваних у межах опозиції «свій» — «чужий», ситуативно-експресивний характер? Яка перспектива її приживлення, устійнення в мовній свідомості соціуму, а відповідних номінативно-оцінних одиниць — у національному словнику? Очевидно, що це питання часу. Сьогодні ж можемо констатувати, що це ознака не тільки усної розмовно-побутової практики, а й різностильових і різножанрових писемних текстів. Зокрема, знижено-пейоративна, а то й відверто обценна лексика в період війни формує істотний сегмент засобів номінації чи ментально-поведінкової характеристики ворога як основного репрезентанта аксіологеми «чужий» у різноформатних публіцистичних текстах, передусім так званих текстах «швидкого реагування» (наприклад, у сюжетах загальнонаціонального новинного марафону, мілітарних зведеннях, політичній аналітиці, повідомленнях і реакціях в інформаційних телеграм-каналах та соцмережах, у соціальній та політичній рекламі). Площиною публічного демонстрування негативного ставлення до «чужого», його колоквиалізованих оцінок стають також структурно лаконічні, однак масово тиражовані візуально-вербальні мініжанри побутової культури: написи на одязі й аксесуарах, наліпки на автомобілях, міські мурали та графіті, касові чеки, квитки у громадському транспорті, марки Укрпошти.

Максимально показові із цього погляду тексти народженої після 24 лютого 2022 року «поезії з укриття», новітньої пісенної творчості («Буде весна», «Не забудем і не пробачим», «З.С.У», «Літо без війни», «Війна 30-ї весни», «Горить, палає техніка ворожа», «Пісня про бай-

рактар», «Київський привид», «Чорнобаївка»), римейків упізнаваних народних та авторських пісень («Горів москалик і палав», «Горіли танки, палали», «Їхали укропи...», «Ой на горі москаля ждуть...», «Мертві орки не гудуть», «Сіла птаха українська жовтокрила...», «Як тебе сміли бомбити, Києве мій», «Знов Бандери голос чути в лісі», «Друже майоре», «Чорнобривці», «Черемшина» та ін.). Такі твори вже з перших днів війни з'являються і набувають популярності з гіпертрофованою інтенсивністю. Вербально та експресивно рефлексуючи й об'єктивну, і мовну дійсність, вони засвідчують, що в оцінюванні «чужого» художня практика помітно знівелювала традиційно визначальну для неї функцію естетичного верифікатора, «формуваньниць» естетичного канону літературної мови. Натомість тексти на зразок віршів О. Ірванця «З міста, що ракетами розтрощене...», С. Українець «На Тарасовій могилі чорний ворон кряче...», прозового нарративу О. Пшеничної «Світе, не бійся! Україна на сторожі» демонструють підкреслену героїзацію «свого».

Безпрецедентну за мірою суспільного толерування тотальну коллоквалізацію, підкреслену обсценізацію оцінок «чужого» як спосіб одностайного колективного реагування на дії ворога виправдовують потребою експресивного розпруження у психологічно травматичних умовах навіть представники національної інтелектуальної еліти. Наприклад, політолог і культуролог Т.С. Возняк зауважує: «Можна зрозуміти, звичайно, емоції, які викликає війна, кров і вся мерзота, яка пов'язана із війною. Описати цю мерзоту в делікатних висловах <...> практично не вдасться» (<http://surl.li/ehpad>, дата звернення: 08.06.2022). Пор. також позицію мовознавця Д.В. Данильчука: «...насиченість нашого мовно-інформаційного простору «непричесаною» лексикою <...> є явищем тимчасовим, але наразі неминучим і в більшості випадків — доцільним» (<http://surl.li/ehouu>, дата звернення: 15.02.2023). Пісенні, поетичні, публіцистичні тексти вповні рефлексують ці тенденції: *Російські зайти вже моляться Богу. / Бліцкриг провалився. — Звизди їм дають. / Лежать окупанти хлєбалом в підлогу / І їх в Службу Божу на “сповідь” ведуть <...> / Росія навіки покрита ганьбою, / І стала ізгоєм вся шобла Кремля. / Солдате російський, складай, суко, зброю! / Здавайся в полон, бо тут наша земля!* (О. Акулова, «Друже майоре»); *А ти собі думав: тобі легко буде, / Що ми тобі, суці, Іловайськ забудем. / Не забудем Щастя, ані Волноваху. / Ми тебе, паскудо, вже послали на* <...> / Викинемо скоро з Криму і Донбасу / Всю російську погань — і свою заразу* («Їхали укропи»); *Горіли падли палали, / Люди місцеві прибїгли, / Допомогати почали, / В огонь соляру плескали. / Орки тікати почали <...> / Попереджаєм москалів: / Ми наваляєм звиздюлів / І всіх попалимо дотла, / Яка орда би не прийшла* («Горіли танки палали»).

Цілковито протилежний нормативно-етичний модус — це категоричне неприйняття деестетизованих, деморалізованих способів і

засобів мововираження навіть в емоційно критичних умовах війни і навіть щодо «ворожого» як крайнього полюсу «чужого»: «Солов'їну потрібно не засмічувати гидотою з матюків, а тим більше виставляти ті матюки на бігбордах та з каналів ТВ. Гидко і невимовно жаль. Не може бути гарною пісня з матюків, бо то вже не пісня. Не може бути місця для прославлення мови матюками, бо то вже не українська» (<http://surl.li/gucqh>, дата звернення: 18.04.2022). Своєрідним рівноважником у цій дискусії можна вважати позицію Л.Т. Масенко: щоб убезпечитися від перспективи входження обценізмів у лексико-фразеологічний канон, у словник (що вже на сьогодні фактично відбулося з гаслом про російський корабель), щоб уникнути розхитування мовно-ментальних підвалин українства і не допустити деформації національної мовної картини світу, у разі контекстуальної потреби такі вульгаризми слід писати в транслітерації (наприклад, *руській воєнний корабель, іді на...*). Це дасть змогу підкреслити їхню чужорідність для нашої мови.

Базові світоглядні концепти, які засвідчують принципів поляризацію оцінок «свого» і «чужого», — це **мова, простір, соціум**.

«РІДНА (УКРАЇНСЬКА) ← МОВА → ЧУЖА (РОСІЙСЬКА)».

Війна докорінно змінила мовну поведінку українців: не тільки застимулювала рішучий перехід на українську мову, крім визначеного законодавством офіційного, також у побутовому спілкуванні, а й максимально розгерметизувала для найширших верств громадян етноідентифікаційний зміст метафори «мова — код нації». Директор Інституту соціології НАН України Є.І. Головаха в інтерв'ю BBC News Україна констатував: «Те, до чого Україна йшла понад 30 років незалежності, змінилося за кілька днів після 24 лютого» (<http://surl.li/guwqk>, дата звернення: 17.01.2023). Знаково, що це кардинальне розширення українськомовного комунікативного простору відбулося не регулятивно, а завдяки вибуховому зростанню емоційної та соціально-політичної мотивованості визнати українську рідною і принципово обрати її мовою спілкування навіть серед тих громадян, які до війни були російськомовними, двомовними або ж не визначеними чи нестійкими в мовній поведінці прихильниками наративів «какая різниця», «не на часі»: *Я — та людина, яка розмивала кордони, яка казала «та какая різниця». Я виріс у російськомовній родині. У мене навколо була російська мова. І я думав: «Ну я живу в Україні, нічого такого страшного немає, ось є українська як державна мова». Але говорив я російською* (<https://surl.li/guwnj>, дата звернення: 30.11.2022); *Я родом з Харківщини. До 2014 року взагалі був, як то кажуть, «ватніком». І от зараз я, колись тотально російськомовний, не можу говорити цією мовою <...> Я ж реально бачу, що таке «руській мір». Це загинання всього людського. Я чітко усвідомлюю, що ця війна почалася не 24 лютого 2022 року, а значно раніше. Ця війна триває не менше 300 років* (<http://surl.li/guvtj>, дата звернення: 24.02.2023).

Зміну мовного коду як закріплений війною свідомісний мейн-стрім 2022 року засвідчують численні публікації, огляди, репортажі, інтерв'ю публічних осіб у ЗМК, також актуальні коментарі й дописи українців у соцмережах. На лексико-фразеологічному рівні цю зміну фіксують мінітексти з модальністю категоричного відмежування від російської мови як інструмента поширення чужих, ворожих наративів, неприйнятних цінностей — *не хочу / не можу говорити цією мовою; не хочу / не можу говорити однією мовою з окупантами; не хочу мати нічого спільного з окупантами; не хочу / не можу розмовляти мовою, якою вбивають дітей; не хочу поширювати «руській мір»; не хочу бути частиною російської псевдокультури; щоб уникати асоціацій з Росією; мені не потрібен їхній «захист» тощо*: Після того, як почалася війна, весь свій контент почала робити українською, бо **не хочу говорити однією мовою з орками-окупантами** (<http://surl.li/guwly>, дата звернення: 10.09.2022); *Вже у квітні завдяки марафону мені вдалося остаточно закріпити це [вибір української]. В голові до того часу остаточно сформувався пазл: **розмовляєш російською — значить є частиною російської псевдокультури*** (<http://surl.li/gkzez>, дата звернення: 29.05.2022); *Зараз, в умовах війни, найвагомішою мотивацією для Марини говорити українською є прагнення «не мати нічого спільного з окупантами»* (<http://surl.li/gkzez>, дата звернення: 29.05.2022); **Не хочуть говорити російською, щоб уникати політичних асоціацій з росією**. <...> 24 лютого 2022 року стало для них відправною точкою — змусило замислитися про перехід на українську (<http://surl.li/gkzez>, дата звернення: 29.05.2022). І на цьому тлі, на думку А.Ю. Ілленка, «принципова російськомовність зараз виглядає як поза і намагання зберегти в Україні рештки “русского міра”» (<http://surl.li/gkzeq>, дата звернення: 09.11.2022), надто ж, якщо цю «принциповість» публічно демонструють політики, медійні працівники чи освітяни.

Російську мову українці сьогодні визначають як *мову ворога / окупанта / загарбника / убивць / фашистів; мову, якою вбивають дітей; підставу, яка привела до нас війну; єдине, що нас “єднає” з ворогом; те, що прирівнює до росіян; елемент ворожої пропаганди*. Пор.: **Я не можу, я не хочу говорити російською. Зараз російська — це мова мого ворога** (<http://surl.li/guvxn>, дата звернення: 22.05.2022); *Люди розповідали про свій досвід евакуації. Їхньою мотивацією перейти на українську було небажання спілкуватися мовою ворогів* (<http://surl.li/guvyh>, дата звернення: 09.11.2022); *Про рішення заборонити російську у Могилянці 27 січня повідомив голова Наглядової ради НаУКМА Геннадій Зубко*. <...> **Відтепер тут заборонили й спілкування між собою мовою окупантів** (<http://surl.li/gkzfx>, дата звернення: 30.01.2023); *В підрозділі були російськомовні кияни, <...> наразі ніхто не спілкується мовою окупанта* (<http://surl.li/gkzfo>, дата звернення: 24.06.2022); **Я 34 роки розмовляв цією мовою, я забуду її. Я не знаю, що повинно статися, щоб вона мені знадобилася, але я не хочу розмовляти тією мовою, якою**

бомблять моє дитинство, вбивають дітей (<http://surl.li/guwbh>, дата звернення: 30.11.2022); *Зараз у багатьох російськомовних людей змінюються принципи та стереотипи. Вони не хочуть говорити російською, бо це прирівнює їх до тих росіян, які бомблять наші мирні міста та села* (<http://surl.li/guwcq>, дата звернення: 15.04.2022); *Нам треба усвідомити, що, на жаль, сьогодні російська мова є однією з підстав, які привели до нас війну. Не всі це розуміють, але це так. [Російська] пропаганда каже, що в Україні притискають тих, хто розмовляє російською, і що їм потрібен захист. <...> Я ненавиджу війну, тому мені, російськомовному з дитинства, легше повністю перейти на українську, ніж доводити, що мені не потрібен їхній «захист»* (<http://surl.li/gkzsq>, дата звернення: 09.11.2022). Логічним висновком таких рефлексій стає констатація потреби відмежуватися від російської: *Єдине, що нас «єднає» з ворогом — російська мова. І ми маємо позбутися цього* (<http://surl.li/guweg>, дата звернення: 20.05.2022); *Щоб не повторювалася ця трагедія, треба не просто перемогти росіян на полі бою, а раз і назавжди відкинути зі свого життя все російське, найголовніше, мову* (<http://surl.li/guvtj>, дата звернення: 25.02.2023); *Російська мова має зникнути з нашої території взагалі як елемент ворожої пропаганди та промивання мізків для нашого населення* (<http://surl.li/guwwf>, дата звернення: 23.10.2022); *Якщо ми справді хочемо стратегічної перемоги, а не постійної війни, то маємо побудувати додатковий кордон — культурний. А культурний кордон безпосередньо пов'язаний з мовним. Якщо не зробимо цього, завжди будемо залишатися під впливом ідей ворога* (<http://surl.li/guwwg>, дата звернення: 24.10.2022).

В інвективно-метафоричних оцінках російської мови інструмент геноциду українського народу, зброя проти української державності, руйнівник української ідентичності узагальнено національний історичний досвід, зокрема щодо геноциду і лінгвоциду: *Найбільше мені в цій дискусії подобається оце супероригінальне порівняння заборони використання в освітніх закладах ворожої мови з Голокостом. <...> Щоб подолати когнітивний дисонанс, спробуйте осягнути одну просту річ: саме російська мова століттями була і зараз є інструментом геноциду українського народу. А не навпаки. Тоді все стане на місця* (<http://surl.li/guwwg>, дата звернення: 30.01.2023); *Російська <...> завжди була і є зброєю проти нас і нашої державності. Але тепер це як аксіому усвідомила більшість громадян* (<http://surl.li/guwwg>, дата звернення: 30.01.2023).

Натомість вибір на користь української мови вербалізують позитивно оцінні текстові структури із семами 'свідомий', 'добровільний', 'за власним бажанням' — *добровільно перейшли, захотів перейти на українську і зробив це, зробив вибір, вирішив розмовляти, вирішив для себе тощо: Я з Краматорська, вчився у російськомовній школі, жив і ріс у російськомовному середовищі. Я 28 років розмовляв російською. А потім захотів перейти на українську. І зробив це* (<http://surl.li/guweg>, дата звернення: 20.05.2022); *В підрозділі були російськомовні кияни, але*

через ці події **добровільно перейшли виключно на українську мову** (<http://surl.li/gkzfo>, дата звернення: 24.06.2022).

Прикметно, що ця тенденція — загальнонаціональна. За даними опитування в застосунку «Київ цифровий», від початку повномасштабної війни 33 % киян перейшли на українську мову (Київ цифровий, <http://surl.li/gxuej>, дата звернення: 31.01.2023). Директор соціологічної компанії «Рейтинг» О.Г. Антипович констатує, що восени 2022 року українську мову назвали рідною 76 % українців (у 2012 році — 57 %). Суттєве посилення позицій української мови від початку війни фіксують дані Київського інституту соціології: 41 % респондентів на сьогодні спілкується тільки українською мовою, 17 % — здебільшого українською.

Цілковито нового — екзистенційного виміру набуває розуміння ролі української мови як рідної, як коду щоденного спілкування в умовах боїв на передовій. За свідченнями військових, там сама ситуація руйнує доцільність будь-яких маніпуляцій на мовному питанні, оскільки *українська мова стає кодом безпеки* у прямому значенні цього слова: *За словами Павла [Вишебаби], його побратими, з якими він захищає кордони країни на сході, усвідомили, що українська мова = безпека. «Коли заходить сонце і настає темрява, російської мови у війську не чути, всі починають говорити українською. Тому що це безпечно. Якщо говориш українською, то ти свій, якщо говориш російською — до тебе є питання»* (<http://life.pravda>, дата звернення: 28.05.2022). Пор. підтвердження цієї думки в іншому джерелі: *Що тоді [у темряві] стає таким оберегом, щоб у тебе не вистрелили свої? Таким оберегом стає українська мова. Навіть ті, хто вдень говорить російською, після заходу сонця переходить на українську. Бо це твоя безпека* (<http://surl.li/guweg>, дата звернення: 19.05.2022). Відтак при звичаєння до спілкування українською поступово стає нормою і для російськомовних захисників України, які називають її *мовою перемоги*: *Перехід на українську серед військових є надзвичайно важливим кроком. І приклад на цьому шляху мають подавати командири та весь офіцерський склад. Українська — мова перемоги!* (<http://surl.li/guwtb>, дата звернення: 10.11.2022).

Володіння і природне спілкування рідною мовою — не тільки код безпеки, а й ефективний інструмент розрізнення «своїх» і «чужих». Це засвідчують *шиболети*¹, які вже з перших днів війни

¹ Шиболет — мовна особливість, за якою можна визначити, що для людини чи групи людей мова не є рідною. Функцію таких «мовних паролів» часто виконують звуки і звукосполучення, які важко, а інколи й неможливо вимовити носіям інших мов. Наприклад, ортоепійно складною позицією для етнічних поляків є вимова українського твердого «л», для китайців — дрижачого «р». Історичним фактом є те, що американці на тихоокеанському фронті використовували шиболет *lollapalooza*, оскільки наявність у його фонетичній структурі трьох звуків «л» є неподоланим артикуляційним бар'єром для японців.

активно використовували військові, тероборонівці, небайдужі громадяни, щоб відрізнити російських військових від українців.

Хрестоматійний приклад шиболета — українська лексема *паляниця*. Такий її статус уже зафіксовано на ресурсі Вікіпедія: «Росіяни вимовляють «паляниця» з м'яким звуком «і» замість «и», а «ц» іноді замінюють «тс», тому під час російського вторгнення в Україну 2022 р. слово стало одним із тих, що пропонується використовувати для виявлення диверсійно-розвідувальних груп ворога» (<https://uk.wikipedia.org/wiki/Паляниця>, дата звернення: 10.11.2022).

Отже, фонетичною підставою для використання іменника *паляниця* як шиболета слугує нездатність росіян вимовити звук [ц] у кінці слова м'яко або пом'якшено, що є нормою для української мови: *молодець, корінець, п'ятниця* (за винятком окремих запозичень на зразок *матрац, палац, шприц*). Натомість нормативна й звична для росіян вимова в цій позиції — твердий [ц] (*молодец, пятница*), тому ствердіння звука [ц'] слугує ідентифікатором «неукраїнськості». Крім того, артикуляційної перебудови потребує також вимова українського звука [и], що «абсолютно відрізняється від російського. Він формується в зовсім іншій частині мовного апарату і навіть у транскрипції позначається іншим значком» (<http://surl.li/guwcq>, дата звернення: 15.04.2022). Тому абсолютно прагматично виправданим стало паролне використання, крім титульної *паляниці*, також численних лексем зі схожим «фонетичним портретом», що поєднує названі «камені спотикання», — *рушниця, криниця, молодиця, світлиця, блискавиця, нісенітниця* та ін. А згодом із таких практично неподоланних для росіян фонетичних «пасток» постали цілі тексти-шиболети: *Кропивницькі паляниці зі смаком полуниці продаються у крамниці біля Укрзалізниці; Я сиділа у крамниці у своїй новій спідниці, їла стиглі полуниці, їх мокала в цукорницю, що купила у крамниці біля Укрзалізниці. Потім взяла паляницю, і чорницю, і суницю, перекинула рушницю й надіслала блискавицю прямо ворогові в пицю.*

Варто також відзначити, що у функції семантичних шиболетів («чужі» не тільки неправильно вимовляють слово, але й не знають його значення) у практиці тероборони використовували питому, а іноді й безеквівалентну лексику: *веселка, пуцьвірінок, дрібняки, берегиня, обрій, вирій, брунька, буришин, хвіртка, шарпетки, цвіркун, обценьки, кватирка, натхнення, духмяний, кмітливий, картатий, непореливки, теревенити, вештатися, бриніти, майоріти* та ін.

Для значної частини українського соціуму 2022 рік став історичним соціокультурним рубіконом, коли в умовах травматичного прозріння відбувся давно назрілий перехід на українську мову та її внутрішньо мотивований, інституційно не регульований вибір мовою щоденного й постійного спілкування. Катарсис першого року війни безповоротно очистив свідомість українців від численних міфів — і щодо відсутності інтересу до української мови у світі, і

щодо її функціональної неспроможности, і щодо «байдуже, якою мовою говорити». За критично короткий час наша мова стала культурно-оборонним трендом, розкрила свою сутність як код безпеки держави й особистої безпеки людини. І по-новому оприявнила зміст узвичаєної, традиційної метафори «мова — наша зброя», коли вона слугує маркером для розрізнення «своїх» і «чужих».

«**РІДНИЙ** ← **ПРОСТІР** → **ЧУЖИЙ**». Лексичні, лексико-синтаксичні засоби мовоопису «свого простору» в текстах періоду війни загалом передбачувані й об'єктивно вмотивовані: *Україна, Ненька, вітчизна, країна, край, земля / українська земля, кордони, Київ*, також назви великих та малих українських міст і сіл, місцевостей, які першими або особливо відчутно зазнали російської агресії. Їхню позитивну конотацію, модальність споріднености, духовної єдности з ними підкреслює традиційна інтимізувальна епітетна сполучуваність — *рідний, мій, наш, свій*, що показова і для художніх, і для публіцистичних текстів: *Горить, палає техніка ворожа — / Рідна Україна переможе* («Україна переможе»); *Впадемо в намолений шепіт трави, / І небо заквилить чайно... / Та в світі, нарешті, не стане москви... / Тримайся, моя Україно* (Б. Томенчук, «Ми знаєм, що нині стоїть на кону»); *Почуй цю молитву, наш праведний Боже, / Одному Тобі припадем до коліна... / Не ми починали, та ми переможемо. / Так молитесь нині моя Україна* (Б. Томенчук, «Ці очі конаючого дитинчати»); *Синє небо спаскудила хмара — / Чорна хмара десанту з Москви. / По землі лізе руська отара. / Свою Неньку рятуємо ми. / Увірвались у нашу країну / Уночі, коли люди ще сплять. / Розбудили велику родину / Та ракетами землю бомблять* (О. Марс, «Не летіть в Україну, лелеки»); *Приповзають до нашого поля / Із мокишанських країв упирі. / Незавидна буде їхня доля / На моїй українській землі* (О. Акулова, «Чорнобривці»); *І буде мир... / І вишні зацвітуть / У рідному моєму краї. / Лелеки добру звістку принесуть: / «Кінець війні, ми ворога здолали!»* (О. Горголь-Ігнат'єва, «І буде мир»); *Поцілуй мене міцніше, / Кличе до лав ЗСУ тебе рідна земля* (О. Акулова, «Кацапів мучать»); *На Бахмуті росіяни <...> намагаються робити по 2-3, навіть 4 спроби штурмів за день. Бійці втомлюються, але тримаються, атаки відбивають. І будуть триматися, бо іншого виходу у нас немає. Це наша земля!* (Знай.УА, <http://surl.li/gxlfj>, дата звернення: 15.12.2022); *На наші кордони «міль» суне терором. / На смерть посилає Рассея-страна...* (О. Акулова, «Друже майоре»); *Ти зайшов у мій дім, і з якого це права? / Це моя територія, моя земля! / Це моя Україна, це моя держава! / Ти загарбник... І серця у тебе нема...* (Г. Британ, «Ти зайшов у мій дім...»); *У четвер на світанку звістка світ пройняла: / Чорним птахом накрила Україну війна. / Міліони розбитих, нездійснених мрій. / Як тебе сміли бомбити, Києве мій!* (В. Лобач, М. Полончак, «Як тебе сміли бомбити, Києве мій!»); *Чоло насупить древній наш Лютіж, / Поранений, обстріляний, побитий* (О. Горголь-Ігнат'єва, «І буде мир»); *Війну не зупинити, / як*

яскраву артеріальну кров із відкритої рани — / вона тече, доки не вб'є, / заходить у **наші міста** озброєними людьми, / розсипається ворожими дрґ у внутрішніх дворах, / ніби смертельні ртутні кульки, що їх уже не вибирати (Г. Крук, «Стоїш із плакатиком «no war»).

Вершинними у стилістичній ієрархії позитивних оцінок «свого» простору, очевидно, варто визнати глорифікаційні епітети *свята, священна, первосвященна* щодо денотатів *Україна, Вітчизна, земля: Ми знаєм: когось принесуть на щитах, / Погасне судьба за судьбою. / Та знаємо також: **Вітчизна свята** / Нікому не буде рабою* (Б. Томенчук, «Ми знаєм, що нині стоїть на кону»); *Б'ються на смерть мої земляки, / Кров'ю землю святу поливають. / Щоб країна ввійшла в майбуття / Вільна, сильна, без чвар та війни. / Віддають найцінніше — життя* (Г. Британ, «Ця війна не в далекій країні»); *Як один, постаємо супроти / На Твоєму всевишньому тлі... / Вони будуть лежати, як шпроти, / **В нашій первосвященній землі...** / За вселенські содоми й гомори, / З-над Говерли й Тарасових круч / Ми розтопчемо їх триколори* (Б. Томенчук, «Як один, постаємо супроти»).

Трансформацію вже утрадиційненої лірично-інтимної тональності, успадкованої від прототексту пісні «Чорнобривці» на слова М. Сингаївського, засвідчує сполука іменника *Україна* з епітетом *світанковий* [«прикм. до *світанок* (СУМ ІХ, с. 87)]. У поезії періоду війни на прецедентне значення виразно нашаровується новітній досвід українців: перші вибухи широкомасштабного вторгнення пролунали на світанку: *Ти чуєш, **світанкова Україно,** / Такий одвічно опівнічний рев? / То дольодовикові бабуїни, / Прокинулись і злізли із дерев* (Б. Томенчук, «Ти чуєш, світанкова Україно...»). Водночас прецедентну ліричність просторового образу у *моїм світанковім краю* збережено в римейку О. Акулової «Чорнобривці»: *Соняхів нам насіяла арта / У **моїм світанковім краю.** / Із кишеної псковського десанта / Заквітчала всю землю мою.*

Прикметною є героїзація назв українських міст, які в перші дні стали епіцентрами російської військової агресії (*Київ, Чернігів, Харків, Херсон, Маріуполь, Мелітополь, Соледар, Бахмут*), а також населених пунктів, що найвідчутніше постраждали під час наступу на Київ (*Буча, Ірпінь, Гостомель, Бородянка, Демидів, Козаровичі, Димер, Синяк, Іванків, Лютіж, Вишгород*) і були блискавично символізовані як топонімічні маркери національної стійкості: *Фортеця **Бахмут** — / Всі молитви наші тут, / І сердець сталевий Дух, / І Герої незламних Крут / З неба нам сил дають, / Волю, вогонь і лют. / Стіни горять в бою, / Мамо, а я стою* (Антитіла, «Фортеця Бахмут»); *Підніме очі **закривавлений Ірпінь,** / Йому плече підставить **сива Буча.** / А **Бородянка** і **Гостомель**-побратим / Порушать тишу стогоном болючим. / **Демидів** враз прокинеться від сну, / Від болю ран ворожих окупантів. / На повні груди крикне: “Я живу!!! / Я витримав оцих потвор-мутантів”. / **Козаровичі, пошматовані вогнем, / Потоптані, знесилені і босі. / Тавровані***

ординським тим мечем / Піднімуть хвилю в морі стоголоссям. / І **Ди-мер**, **Катюжанка**, і **Синяк** / **Сплюндровані** поганською рукою ката. / Без сліз, бо їх давно уже нема, / З колін устануть, бо прийшла розплата. / Почує це **Іванків** — **сивий дід**. / Вони його живого розпинали, / Він навіть не стогнав, він гордо переніс. / Його тортури дикі не зламали. <...> Тримав він оборону, як справжній захисник, / **Сміливістю своїх людей прикритий** (О. Горголь-Ігнат'єва, «І буде мир»); **Світе-світе, гарно ж ти нас кинув!** / Та у неклі цих **страждань-терпінь** / Все ж стоїть золотoverхий **Київ**, / **Буча**, і **Гостомель**, і **Ірпінь** (О. Ірванець, «З міста, що ракетами розтросчене»). Героїчну тональність цих образів і їхнього контекстного оточення загалом формують та інтенсифікують епітети *трагічний, закривавлений, поранений, спалений, обстріляний, постріляний, побитий, сплюндрований, потоптаний, знесилений, прикритий сміливістю, таврований мечем, пошматований вогнем*, дієслівні та генітивні метафори *горять в бою, тримав оборону, живого розпинали, тортури не зламали, порушать тишу стогоном, біль ран*. Зауважуємо оцінку збіжність, сумірність епітетно-метафоричних характеристик «свого простору» з гіперонімом Україна: *Гуде в тобі віків небесний дзвін... / Помститься до сьомого коліна / Волає кровно піднята з колін / **Постріляна невбита Україна*** (Б. Томенчук, «За волю оголошена ціна»); *А тепер говори, не змовкай, / Бо цей світ перестане світати, / **Крає ворог сплюндрований край...** / Говори, не мовчи, автомат!* (Б. Томенчук, «Не мовчи. Не мовчи — говори»).

У текстах періоду війни майже конгруентними є тематичні площини «чужий простір» та «країна-агресор Росія».

Актуальний словник мовоопису країни-агресора формують лексичні номінації (власні й загальні) та словосполучення з найширшою амплітудою негативних оцінок — від іронічно-глузливих до відверто образливих, лайливих. При цьому до вже історично закріплених, зокрема актуалізованих і реактуалізованих від 2014 року дисфемізмів *московія, рассея, раша, рашка, рашленд, рашляндія, ереф, ерефія, кацапстан, кацапія, путінрейх, Мордор / мордор, мордорляндія, мордорленд, московоленд, москвостан, мокшандія, запорєбрік, аквафрешія* додалися численні новітні: *терраша, па-раша, російська педерація, рососія, роїся, рабсія / рабсея, оркостан, окупантія, духовноскрепія, недокраїна, недодержава, московська псевдодержава, «велика країна», країна мародерів, гвалтівників і убивць та ін.* Пор.: *На наші кордони “міль” суне терором. / На смерть посилає **рассея-страна*** (О. Акулова, «Друже майоре»); ***Російська педерація** сьогодні прагне прийняти таку ж форму, як і 300 років тому. Як і 100 років тому. Це форма імперії* (<http://surl.li/guxvk>, дата звернення: 10.09.2022); *Приповзають до нашого поля / **Із мокшанських країв** упирі. / Незавидна буде їхня доля / На моїй українській землі. / Як на соняхи ті ми поглянем / І фінальним акордом / **Ловайський котел** вам згадаєм, / І відправимо в пекло весь **мордор*** (О. Акулова, «Чорнобривці»); *Весь світ повинен зібратися і дати по*

зубах цій гадючій «*страні*». *Всюди, де влізає рососія, — смерть, кров і руйнування* (коментар Twitter); *Ніякого прощення. Лише помста московській псевдодержаві* (Знай.UA, <http://surl.li/gxlfj>, дата звернення: 03.04.2022); *Як «великая русская культура» породила країну виродків, мародерів, гвалтівників і убивць* (Українська правда, <https://www.pravda.com.ua/>, дата звернення: 03.04.2022).

Лексичні індикатори гранично негативної аксіології аналізованих понять — їхні текстові асоціати *терор, агресія, геноцид, розстріл, руйнування, пекло, кров, смерть, могила, брехня, депортація*. Із-поміж них виокремлюємо аксіологему *ганьба*. Її актуальність щодо мовоопису держави-агресора в різних стилістичних форматах засвідчують і поетичні (зокрема й новітні пісенно-поетичні та римейкові), і публіцистичні тексти: *Росія навіки покрита ганьбою, / І стала ізгоєм вся шобла Кремля* (О. Акулова, «Друже майоре»); *Те, як «завоювали» Маріуполь окупанти у 2022 р., увійде в історію російської ганьби* (Знай.UA, <http://surl.li/gxlfj>, дата звернення: 13.06.2022); *Повертайтесь додому з ганьбою / У Саратов, а може, в Сибір! / Заберіть свої танки з собою, / Подивіться, чи прип'ятий звір. / Уклоняйтесь йому вже не треба, / Не потрібно співати пісень. / Бо тепер він — ніхто, він — нікчема! / Чорну ніч засліпив білий день* (О. Марс, «Не летіть в Україну, лелеки»); *Не зможем забути. Не хочем простити... / Вклоняємось, Боже, доземно й донебно / За силу Твою, від усього найвищу, / Цю гідь найгідкішу, гієнну ганебну* (Б. Томенчук, «Молитва з війни»).

Найактивніше вживані в текстах періоду війни вторинні оцінні номінації країни-агресора — *Оркостан / оркостан* та *Мордор / мордор*.

Номінація *оркостан* (дослівно — *країна орків*) — це композитне утворення на основі лексеми *орк* (назва описаних у фентезійному творі Дж. Толкіна «Володар перснів» жорстоких істот-ординців, людиноподібних потворних варварів, прислужників сил зла) та компонента *-стан* (країна, територія проживання), що є ідентифікаційним для назв саме азійських, східних країн (*Казахстан, Туркменістан, Таджикистан, Узбекистан, Киргизстан, Пакистан, Афганістан* та ін.). І вибір цієї моделі не випадковий. Це знакова рефлексія сучасних тенденцій довести, що росіяни — це слов'янізований народ, який хоч і розмовляє слов'янською мовою, однак за своїми етнічними ознаками до слов'ян не належить. Зокрема, цю думку аргументовано доводить доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ Борис Черкас (<http://surl.li/guxwd>, дата звернення: 21.07.2022).

На сьогодні номінацію *оркостан* офіційно фіксують ресурси *Мислово* — онлайнний словник неологізмів і сленгу сучасної української мови (<https://myslovo.com/dictionary>, дата звернення: 21.07.2022) та *Вікісловник* — українськомовний розділ проєкту *Wiktionary*, багатомовного словника до вільного наповнення (<https://uk.wiktionary.org/wiki>, дата звернення: 21.07.2022). Констатуючи очевидну струк-

турну й аксіологічну аналогію з уже відомою зневажливою номінацією *кацапстан*, маємо визнати її значно вищу текстотвірну продуктивність і послідовність уживання в текстах періоду війни: *Рішучий порив українських дипломатів, політиків та інтернет-активних громадян дав результат. Масштабні санкції проти оркостану запроваджені* (<http://surl.li/guxwl>, дата звернення: 04.02.2022); *За останній період оркостан <...> намагається прорватися. Але завдяки героїчним зусиллям тих хлопців, які стоять на “нулі”, ми їм не даємо* (<http://surl.li/guxhxg>, дата звернення: 14.12.2022); *Краще так, ніж в оркостані жити: у Дніпрі люди готують їжу на вогні біля під’їздів* (<http://surl.li/guxxj>, дата звернення: 28.11.2022).

До цього ж метафорично-оцінного поля належить номінація *Мордор / мордор* — назва «чорної країни», яку також узято з художньомовної реальності прецедентного тексту «Володаря перснів». І художня, і публіцистична, і розмовна практика демонструють її вдалу аксіологічну проекцію на сучасну об’єктивну реальність і входження до словника періоду війни: *Держдума Мордору «ратифікувала» анексію українських територій. Чим пришивидшила розпад Росії* (<http://surl.li/guxxq>, дата звернення: 03.10.2022); *Нам потрібно якнайшвидше інтегруватися з Європою, шукати можливість вступити в НАТО або отримати реальні гарантії захисту від агресії РФ з боку Альянсу. Мордор нас у спокої не залишить <...> Вистоїмо, дорогі співвітчизники!* (<http://surl.li/guxxz>, дата звернення: 28.02.2022).

Підкреслено зневажлива, інвективна семантика й оцінність аналізованих метафоричних вторинних номінацій Росії — визначальний чинник їх приживлення в мовній свідомості українців і входження в когнітивну базу та активний словник. Водночас ця ж семантика й оцінність слугують підставою для формулювання іншої позиції: «Уживаючи назви *оркостан*, *мордор*, ми маскуємо справжнього ворога. А його треба називати справжнім іменем, назавжди маркуючи вбивцею. Важливо не створювати подвійного дна, де Росія — це країна, а Мордор — убивці. Росіяни і Росія мають нести відповідальність за вчинені злочини» (<http://surl.li/guxue>, дата звернення: 17.05.2022). Суголосну думку висловила в ефірі «Громадського радіо» експерт зі стратегічних комунікацій Я.Ю. Ключковська: «Дуже важливо називати все своїми іменами. Нам оголосив війну не Мордор, а Росія. Це вона посилає свої війська. У військових є контракт із державою на те, щоб вбивати, гвалтувати, викрадати наших дітей. Тому не варто переводити їх у міфічну категорію. Ми маємо називати їх, як є в житті» (<http://surl.li/guxyi>, дата звернення: 04.06.2022).

«РІДНИЙ ← СОЦІУМ → ЧУЖИЙ». Ключові номінації в лексичній стратифікації «свого» соціуму, як його окреслено в публіцистичних і художніх текстах періоду війни, — *нація, народ, люди / наші люди, українці, Збройні сили України / ЗСУ, тероборона, захисники, воїни, вояки ЗСУ, побратими, хлопці / наші хлопці, волонтери,*

кіборги, київський привид, воїни Світла, лицарі Свободи тощо. Поле активно вживаних щодо них передбачуваних інтимізувальних означень (*наші, любі, дорогі, рідні / максимально рідні*) розширюють позитивно-оцінні (*найкращі, завзяті, затяті, вірні, незламні, горді, справжні*), зокрема й глорифікаційні (*надпотужні, святі, священні*), епітети: *Увесь світ дивується нашому народу / Надпотужна нація — дочки і сини...* (А. Мелешко, «Зникли числа, дати, значимі події»); *А наші люди, а українці / Проти русні об'єднали вже цілий світ* (Х. Соловій, «Українська лють»); *Як же ми відчуваємо любов! Коли всі максимально рідні. <...> І ця любов дає нам сили* (О. Пшенична, «Привіт, світе!»); *Зупиніться, агресори кляті! / Не топчіть чорнозем і траву! / Бо вояки наші завзяті / Вас спрямують у чорну труну* (О. Марс, «Не летіть в Україну, лелеки»); *В теробороні найкращі хлопці, / Самі герої воюють у наших ЗСУ / І джевеліни, і байрактари / За Україну б'ють русню* (Х. Соловій, «Українська лють»); *Київський привид в повітрі летить, / Київський привид збиває за мить, <...> / Він — гордість країни, він — слава, він — дух, / Десятки рашистів відправив до трун* (С. Подвеза, «Київський привид»); *Як на ті квіти сонця погляну, / Бачу стінгер новенький, / Бачу силу твою, моя арто, / ЗСУ міць незламну, рідненьку!* (О. Акулова, «Чорнобривці»); *І день, і ніч збирають поміч всім нужденним. / Ви очі бачили, отих святих людей, / У них вогонь добра горить священний* (О. Горголь-Ігнат'єва, «І буде мир»); *...вийшов покурити до берега дніпра² / розговорився з вояком зсу / та охоронцем з атб / вояк зсу був молодий / гордий за побратимів із передової / і чекав своєї черги / бити русню* (І. Мітров, «Вийшов покурити...»); *Кривавий від втрат і чорний від згарищ 2022-ий розпізнав нас справжніх. Не гречкосіїв, а воїнів. Не малоросів, а українців. Не байдужих, а затятих* (<http://surl.li/ejtg>, дата звернення: 10.01.2023); *Можемо лише сподіватися на допомогу міжнародних гуманітарних організацій. І вірити, що наші незламні воїни Світла незабаром таки повернуться додому. А фото Дмитра Козацького мандрують світом. І отримують найвищі нагороди на престижних виставках! Хай всі знають про нечувану мужність українських лицарів Свободи!* (<http://surl.li/guxup>, дата звернення: 15.09.2022). Максимально високу, часто героїчну модальність та експресію вербалізують також іменниково-прикметникові кваліфікації (*вояки завзяті, незламні воїни, найкращі хлопці, святі люди, душа світла, дух сильний, нечувана мужність, вогонь священний*), генітивні метафори (*лицарі Свободи, воїни Світла, ЗСУ міць незламна, гордість країни, вогонь добра*).

Визначальні для цих образів архісеми 'сила', 'міць', 'слава', 'гордість', 'героїзм', 'добро', 'сміливість', 'мужність', 'незламність', 'любов', 'світло', 'порятунок' домінують і в динамічно-метафоричних описах українських військових та українців загалом із дієсловами *боронять, захищають, рятують* (*Україну / край / кордони / дітей / матерів /*

² В ілюстрації збережено правопис автора.

батьків / своїх), борються за свободу, рвуться до бою, викладають шлях до перемоги, формують батальйони, закривають плечима, розстеляє покров, здають кров тощо: *Пішов, поїхав, як багато тисяч / героїв наших, молодих синів, / Що Україну захищають, / І найманців із Батьківщини виганяють* (Г. Дармограй, «І знову осінь»); *Я нині розмовляла із дощем, / Він так спішив про все розповісти, / Вростав у душу польовим плющем, / Просив залишитись і ще не йти... / Він бачив біль в очах чоловіків, / Що захищають край свій до кінця* (Г. Британ, «Я нині розмовляла із дощем»); *Я буду тебе захищати, / Країну, родину і дім! / Нікому вже нас не здолати, / Ми сильні господарі в нім!* (Н. Городчук, «А можна я піду із вами?»); *Кожен мужньо бореться за нашу свободу <...> / Вже забули, як це — мирні тихі сни. / Ми усе здолаємо!!! Буде перемога!!!* (А. Мелешко, «Зникли числа, дати, значимі події»); *Київський привид боронить своїх — / Дітей, матерів і стареньких батьків* (С. Подвеза, «Київський привид»); *Ми відчуваємо любов. <...> Коли мільйони рук методично викладають шлях до перемоги кожен на своєму місці* (О. Пшенична, «Привіт, світе!»); *Мій бог не ховається поза спину, / Він над дітьми розстеляє покров. / Мій бог скуповує кровоспинне / Й стає у чергу здавати кров* (М. Савка, «Мій Бог формує всю ніч батальйони»); *За словами Павла [Вишебаби], його побратими, з якими він захищає кордони країни на сході, усвідомили, що українська мова = безпека* (<http://surl.li/gkzez>, дата звернення: 28.05.2022).

Знаковий внутрішньотекстовий контраст постає на протиставленні їхні — наші в поетичній рефлексії Василя Махна: *...тьма їхня з Тьмурокані / а їхні — мокша і чудь / стріляють по нашому стані / по наших позиціях б'ють* (В. Махно, «Господи, як там в Тичини»).

Максимальний вияв позитивних емоцій щодо «своїх» оприявлено у вигукових, оптативно-бажальних конструкціях і гаслах прослави: *Збройні Сили Вкраїни, щастить вам нехай!* (О. Акулова, «Києве мій»); *Слава всім нашим воякам, / Слава, Україно, твоїм синам* (І. Водвуд, «Горів москалик і палав»); *Орка тіло ляже в ґрунт — / Слава нашим ЗСУ!; Київський привиде, слава тобі, / Київський привиде, безмежної сили тобі* (С. Подвеза, «Київський привид»). Пор. полярну експресивність оптативних контекстів, спроектованих на «чужого», на ворога: *Тепер не сльози — біль в очах. / І співчуття тим вдовам, матерям. / Немає більше сумніву в словах: / Ворогам смерть! Слава героям!* (Т. Полуфанова, «Сльози котилися повільно»); *Поцілуй мене міцніше, / Кличе до лав ЗСУ тебе рідна земля. / Поцілуй мене міцніше, / Хай у пакеті додому везуть москаля. / Хай вантаж 200 додому везе москаля. / Хай споживає ці добрива наша земля* (О. Акулова, «Кацапів мучать»).

Займенник *ми* та займенникові конструкції *ми з вами...*, *разом ми...*, *у нас / у нас із вами...*, *між нами...*, *з вами я...* засвідчують солідаризацію, емоційне єднання авторів текстів із «своїм» соціумом: *Ми усе здолаємо і вистойм! / Потім ще і рештки приберем / Тих усіх, котрі були тут прислані / Вузькооком лисим упирем. / З вами й я і*

вистою, й вілію, / Як у землю рідну міцно впруть... (О. Ірванець, «З міста, що ракетами розтрошене»); *Я горджуся, що Я — Українець! / Сила духу незламна у нас! <...> Вірю в те, що війна закінчиться, / Ми покажемо гідність в бою. Я покличу вас знову, лелеки, / Уквітучу країну свою* (О. Марс, «Не летіть в Україну, лелеки»); *Побудь, мій Боже, отут, між нами, / Душею батька, сльозою мами, / Сестри любов'ю, брата плечима, / Чеканням милої, її очима. <...> Храни від смерті, від кулі вражої. / Будь нам, Боже вартою, стражею. / Я тіло й душу тобі офірую. / Побудь, мій Боже, зі мною! Вірую!* (Л. Буряк, «Побудь, мій Боже, зі мною»).

Солідаризаційне гасло *Віriamo в ЗСУ. Разом ми — сила!* тривалий час використовують у плашці новинних передач на одному з національних телемовників.

Максимальний ступінь єднання соціуму, його світоглядної та емоційної злютованості фіксують образи *вся країна, весь народ, велика родина, велетенська сім'я*, що граматично скоординовані з автотологічними чи образними предикатами *стає на варту, підійнявся до бою, піднявся від краю до краю, тримаємо стрій, повстанемо пліч-о-пліч* тощо. Для художніх текстів періоду війни такі образи є експресивно маркованою стильовою нормою: *Мій бог не може поки що спати, / Коли вся країна на варту встає* (М. Савка, «Мій Бог формує всю ніч батальйони»); *Увірвались у нашу країну / Уночі, коли люди ще сплять. / Розбудили велику родину / Та ракетами землю бомблять* (О. Марс, «Не летіть в Україну, лелеки»); *Думав, в Україні армії немає, / А народ піднявся від краю до краю!* («Іхали укropи»); *Грає Київське море, / Русській Мір догора. / Москалів цілі гори / Змили хвилі Дніпра. / Вірні, злі і незламні тримаємо стрій. / Ти москву переможеш, Києве мій* (О. Акулова, «Києве мій»); *Повстанемо пліч-о-пліч, не здамося, / В єднанні — запорука перемог. / Щоб націю здолати не вдалося, / На нашій боці — правда, віра, Бог* (Т. Семенченко, «За що ти, Каїн, Авеля вбиваєш?»).

Щодо вербалізації мотиву єдності зі «своїми» продемонстровані дієслівні метафори цілковито суголосні з порівняльними образами: *Вже не питайтеся звідки і хто ми... / Наші серця, як один метроном...* (Б. Томенчук, «Вже не питайтеся звідки і хто ми»); *Весь народ підійнявся до бою, / Мов одна велетенська сім'я. / За країну свою ми стіною / Станем, брате, разом — ти і я* (О. Марс, «Не летіть в Україну, лелеки»).

За наповненістю текстів синонімійними до аналізованих книжними одиницями *єдність, солідарність, консолідація, об'єднання; консолідоване, об'єднане, єдине ціле* тощо можна простежити інтенсифікацію публіцистизму сучасного мислення, що насамперед зумовлено зростанням ролі ЗМК у час війни: *Саме єдність в Україні — те, що не дало путіну підірвати нас зсередини, на що він дуже розраховував. Саме внутрішня єдність дала потужний імпульс зміцненню солідарності всього демократичного світу, чим кратно посилила міжнародну*

коаліцію на підтримку України. <...> Єдність у самій Україні заохотила всіх — від Вашингтона до Лондона, від Берліна до Парижа — до зміцнення трансатлантичних лав у протидії російській навалі. Рамштайн — наслідок нашої єдності. <...> Єдність — це імператив (<http://surl.li/ejigtg>, дата звернення: 17.01.2023); Не хочуть говорити російською, щоб уникати якихось політичних асоціацій з росією. А ще — бажують відчувати єдність у часи повномасштабної війни (<http://surl.li/gkzez>, дата звернення: 28.05.2022); Дивовижна солідарність, коли хочеться обійняти кожного зустрічного, неначе рідного, бо то теж українець. Сила духу і сила волі. Нестримний оптимізм, така віра в перемогу, по якій обов'язково воздасться! (<http://surl.li/ejigtg>, дата звернення: 17.01.2022); Зараз, кажуть соціологи, українське суспільство консолідоване, як ніколи. <...> Ціна цієї консолідації — війна Росії проти України, яка об'єднала людей і майже стерла регіональні відмінності у ставленні до державних символів (<http://surl.li/ejigtg>, дата звернення: 17.01.2022).

Прикметно також, що контексти-вербалізатори мотиву єдності зі своїми зазвичай оприявнюють підкреслено оптимістичне бачення майбутнього — *здолаємо, вистоймо, покажемо гідність в бою, покличемо у квітучу країну свою, повернемося до мирного життя, будемо мріяти, будемо жити* та ін. Пор.: *Вірю в те, що війна закінчиться, / Ми покажемо гідність в бою. / І покличем вас знову, лелеки, / У квітучу країну свою* (О. Марс, «Не летіть в Україну, лелеки»); *Повернемося до мирного життя, / Запахнуть чорнобривці й рута-м'ята* (О. Горголь-Ігнат'єва, «І буде мир»); *Світе, не бійся. Ми на сторожі. І якщо ти раптом соромився запитати, ми скажем самі: так, весна прийде, і вона буде жовто-блакитна* (О. Пшенична, «Привіт, світе!»); *Будем мріяти, жити на крилах надій. / Ти москву переможеш, Києве мій!* (О. Акулова, «Києве мій»); *Ми тобі покажем “молодшого брата”, / Будеш з України рачки утікати! / Згинуть вороженьки, як роса на сонці, / Запануєм, браття, у своїй сторонці!* (В. Кукоба, «Їхали укропи»); *Фото наслідків влучання ракет оприлюднено на Facebook-сторінці Інституту філології. «Як би важко нам не було, ми вистоймо. З нами Бог, з нами правда», — наголошується у дописі* (glavcom.ua). У такій модальності оптимізму вони цілковито збіжні з тематичним сегментом «свій простір»: *Засяє сонцем Вишгородський край. / Підніметься з руїн моя країна, / Бо мужності такої світ не знав. / По силі духу ти одна така єдина* (О. Горголь-Ігнат'єва, «І буде мир»).

Діаметральний до аналізованого полюс «чужий соціум» у текстах періоду війни симетричний із поняттям «ворог» і розгортається у трьох базових сегментах: а) кореференти етноніма *росіяни*; б) кореференти поняття «військовий російської армії»; в) кореференти поняття «зрадник».

Низку дисфемістичних синонімів до *росіяни* (крім давніх етнофолізмів *кацапи, москалі, московити*) від 2014 р. доповнили номіна-

ції реактуалізовані, повернені до обігу (*російці*³, *росіяниці*, *рашисти*, *орки*, *мокишанці*, *мородоряни*, *русня* (похідний прикметник *руснявий*), *русаки*, *ваньки*⁴, *вата*. Пор.: *Ми маємо пам'ятати, що класична воєнна поразка — це найімовірніша загибель Путіна, а РФ може стати на шлях свого розпаду. Московити це все дуже добре усвідомлюють і потребують передишки* (<http://surl.li/guyai>, дата звернення: 08.12.2022); *Спить натомлене місто / Мирним, лагідним сном. / Москалі, як намисто, / На стовпах над Дніпром...* (О. Акулова, «Києве мій»); *Українські бійці дали відсіч окупантам на Донбасі, “заспокоївши” агресорів: Скрепнуті мордоряни інакше не усвідомлюють* (<http://surl.li/guyai>, дата звернення: 16.05.2022); *А наші люди, а українці / Проти русні об'єднали вже цілий світ, / І скоро зовсім русні не буде, / А буде мир на всій землі* (Х. Соловій, «Українська лють»); *Ще один нюанс у тому, що русні потрібна допомога з пошиттям одягу для мобілізованих...* (Реальний Київ, <https://t.me/s/kiyvreal1>, дата звернення: 04.12.2022); *Тут [у Маріуполі] русаки показали себе повними нікчемами, а ніяк не воїнами* (Знай.UA, <http://surl.li/gxlfj>, дата звернення: 13.06.2022); *Родичі там [у Росії] є, і це зомбована вата. Аж стає лячно від того, що летиться з них* (коментар YouTube).

Різностильова (публіцистична, художня, розмовна) практика 2022 р. засвідчила інтенсивне розширення корпусу оцінних назв російських військових пейоративними та інвективними кореферентами (*асвабадітелі*, *рабсіяни* / *рабсеяне* (похідні від *рабсія* / *рабсея*), *руЗкі*⁵ *зольдатен*, *руззкі*, *окупанти* / *Z-окупанти*, *бандити*, *кати*, *агресори*, *фашисти*, *русо-нацисто*, *путлерівці*, *зайди* / *Zайди*, *Заблуди*, *мерЗотники*, *головоріZи*, *чмоні*, *мобіки*, *ЧМОбіки*), а також метафоричними й парафрастичними номінаціями (*орки*, *орда*, *рашистська навала*, *руська отара*, *кремлівська банда*, *упирі*, *Звірюки*). Їхня гранична негативна оцінність і наявна в семантичній структурі більшості з них сема 'ненависть' сприймаються як ситуативно виправдані й аксіологічно релевантні для трагічно-травматичного воєнного сьогодення України: *Прийшли окупанти до нас в Україну, / Форма новенька, воєнні машини. <...> З бандитів російських робить примар Байрактар* (Т. Боровок, «Байрактар»); *ЗСУ “хімарснули” базу окупантів в Хрустальному на Луганщині* (<http://surl.li/guyar>, дата звернення: 24.07.2022); *Те, як «завоювали» Маріуполь окупанти у 2022 р., увійде в історію російської ганьби* (Знай.UA, <http://surl.li/gxlfj>, дата звернення: 13.06.2022); *Скажені руззкі не допускають до наших полонених нікого <...> Можемо лише сподіватися на допомогу міжнародних гуманітарних організацій* (<http://surl.li/guxun>, дата звернення: 15.09.2022); *Ніхто не*

³ Зафіксована в РУС-33 за ред. А. Кримського і С. Єфремова.

⁴ Зафіксована в РУС-33 за ред. А. Кримського і С. Єфремова із значенням «поганенький візник». Сучасне значення — «пересічний, типовий росіянин».

⁵ Додатковим засобом аксіологізації в низці номінацій слугує графосемантичне акцентування літери Z як символу російського вторгнення в Україну.

думав, ніхто не бачив, / Яка бува українська лють. / **Катів проклятих** безжально мочим, / Тих, що на нашу землю пруть (Х. Соловій, «Українська лють»); *Увірвались у нашу країну / Уночі, коли люди ще сплять. / Розбудили велику родину / Та ракетами землю бомблять. <...> Зупиніться, агресори кляті!* (О. Марс, «Не летіть в Україну, лелеки»); *Боже, страхи такі навіть не снились, / Ти ще не бачив такої орди, / Царю небесний, яви свою милість, / Стань оборонно у наші ряди* (Б. Томенчук, «Вже не питаєтеся звідки і хто ми»); *Для росіян битва за Донбас стане головною до 9 травня. Вони кинуть туди всі залишки сил. Але ЗСУ готова кришити мразоту кацапську на шматки* (Вертикаль, <http://surl.li/gxvau>, дата звернення: 03.04.2022); *Найкращий день перемоги, коли мерзоту російську женуть у хвіст і в гриву* (Вертикаль, <http://surl.li/gxvau>, дата звернення: 03.04.2022). Епітетні сполуки *скажені руззкі, кати прокляті, агресори кляті, мразота кацапська, мерзота російська*, паремія *у хвіст і в гриву* текстуалізують модальність максимальної, нищівної зневаги до ворога.

Серед найактивніше вживаних номінацій, що вже узуалізовані як одиниці словника війни і мають перспективу лексикографічної фіксації в переносних та образних значеннях «прихильник російської імперської ідеології» та «агресор; військовий російської армії», — *рашист* та *орк*. Суголосні, а навіть конгруентні в пейоративності, вони помітно відрізняються за семантичним наповненням.

Сучасні тексти засвідчують принаймні два лексико-семантичні варіанти іменника *рашист*: 1) росіянин, російський військовий (власне, у цьому ЛСВ констатуємо синонімізацію з *орк*) та 2) прихильник ідеології *рашизму*⁶. Ідеологічно-оцінну конотацію забезпечує суфікс *-ист*. Створені за цією словотвірною моделлю номінації (згадаймо призабуту вже сьогодні зневажливу назву членів і прихильників партії «Наша Україна» — *нашист*) часто використовують у пропагандистсько-риторичній практиці для формування негативного іміджу опонентів, максимальної дегуманізації їхнього образу через установаження звукоасоціативного зв'язку з поняттям «фашист»: *Київський привид очей не змикає, / Колони рашистів у прах розмітає* (С. Подвеза, «Київський привид»); *Наразі у рашистів для цього [наступу з території Білоруси] немає достатніх сил і в найближчий місяць точно не буде* (Реальний Київ, <https://t.me/s/kievreal1>, дата

⁶ *Рашизм* (*Раши* + *фашизм*; *російський фашизм*) — термін для позначення політичної ідеології та соціальної практики владного режиму Росії к. XX — поч. XXI ст., що базується на ідеях «особливої цивілізаційної місії» росіян, «старшості братнього народу», нетерпимості до елементів культури інших народів, ...ультранационалізмі, використанні російського православ'я як моральної доктрини, на геополітичних інструментах впливу, насамперед енергоносіях для європейських країн, військовій силі стосовно країн, що входять до сфери впливу РФ (<https://uk.wikipedia.org/wiki/Рашизм>, дата звернення: 23.02.2023). Із таким значенням уживають у громадсько-політичному дискурсі, а також поступово входить як новітній термін у наукову метамову.

звернення: 04.12.2022); *Не Гаага і тим більше не Нюрнберг...! Має судити покидьків рашистів український народ і наші верховні судді в Харкові і в Маріуполі!* (коментар YouTube); *Прошу не наплюжити слово "Русь" об них, бо вони вкрали в нас цю назву. Рашисти... ось їм назва* (коментар YouTube).

Дисфемізм *орки* в мовній свідомості українців абсолютно одно-референтно корелює з поняттями «росіяни», «військові російської армії». Змістотвірні семи 'жорстокість', 'безжальність', 'зловивість', 'відсутність емпатії', 'примітивність', 'нездатність критично мислити', 'жадібність' на семантичному рівні фіксують і водночас аргументують цілісність дегуманізованого образу російських військових: *Вони захопити хотіли нас зразу / І ми зачали на **орків** образу* (Т. Боровок, «Байрактар»); ***Орків** суне колона — / Байрактар не дріма. / Ліг снаряд, наче в лоно, / І колони нема...* (О. Акулова, «Києве мій»); *Люди місцеві прибігли, / Допомагати почали, / В огонь соляру плескали. / **Орки** тікати почали* («Горіли танки палали»); *Луганищина під постійними обстрілами. «Ми розуміємо, що це буде тепер відбуватися постійно. **Орки** готуються до прориву», — сказав голова Луганської ОВА Сергій Гайдай* (Телебачення Торонто, <https://t.me/s/torontotv>, дата звернення: 03.04.2022). Контекстні деталі *хотіли захопити, суне колона, готуються до прориву, постійні обстріли* — це позбавлені будь-якої метафоричності, автологічні мілітарні образи, які вербально фіксують факти поведінки ворога в Україні.

Доречність наповнення українського мовного простору слововживанням *орки* — проблема контроверсивна, вона викликає ті самі суперечки, що й уживання згаданих вище дисфемізмів *оркостан* та *мордор*: «Вживання цих емоційно забарвлених слів і виразів у щоденному мовленні є зрозумілим, зважаючи на політичну ситуацію, що спровокувала їхнє творення, однак у дипломатичній і медіакомунікації краще послуговуватися словами росіяни, російські військові, російська армія, Росія, РФ тощо, аби чітко фіксувати винуватців цієї війни» (Гриценко, 2022). Не тільки лінгвісти, а й багато громадських діячів, журналістів, небайдужих громадян уважають, що послідовне заміщення понять «російські військові», «російська армія» метафоричною номінацією *орки* переспрямовує оцінність із реалій воєнного сьогодення в міфічний світ, на міфічних персонажів, а отже, сприяє аксіологічному послабленню образу реального ворога і навіть зумовлює підміну ключових понять (*ворог — не російський військовий, ворог — орк*). На нашу думку, такі побоювання щодо зміни денотативного й конотативного полюсів номінації невиправдані. У контексті сприймання й мовоопису війни частотність використання номінації *орки* та інтенсивність уходження в когнітивну базу українців є радше одним із чинників її лексикалізації з наступною кодифікацією як одиниці словника воєнного періоду. Тенденція до дегуманізації колективного образу ворога (як військових злочинців,

окупантів, загарбників) і його осмислення й оцінювання винятково в негативних параметрах досі є незмінною.

Концепцію вербальної дегуманізації ворога показово підтримують такі народжені в текстах періоду війни зневажливі назви, як *чмоні* (висміює жалюгідну зовнішність російських військових, що приїхали воювати в Україну; прототип — полонений Андрій Рязанцев, зовнішній портрет якого істотно обнизив імідж російської армії, став її саркастичним мемом), *мобіки* (негативно маркований усічений варіант субстантива *мобілізований*), *чмобіки* (неономінація, утворена способом телескопії, злиття основ зневажливих назв осіб *чмо* та *мобік*). Пор.: *Воюють із світлофорами. Яка країна, такі і чмоні* (Знай.УА: <http://surl.li/gxlfj>, дата звернення: 12.02.2023); *Поки кремлівські чмоні розбираються, чи взяли вони Маріуполь, кадилов його захопив уже в'яте за місяць* (Знай.УА, <http://surl.li/gxlfj>, дата звернення: 21.04.2022); *Зараз тих чмобіків, які тренувалися раніше у білорусі, перенаправили на Донецький напрямок* (Реальний Київ, <https://t.me/s/kievreal1>, дата звернення: 04.12.2022); *Іран вже надав свою амуніцію, а тепер йде наголос на білоруську легку промисловість, яка може одягнути чмобіків* (Реальний Київ, <https://t.me/s/kievreal1>, дата звернення: 04.12.2022); *Частина «чмобіків», яких кинули на Донбас, може стати частиною угруповання, задіяного в наступальних діях на Київ у лютому-березні* (Реальний Київ, <https://t.me/s/kievreal1>, дата звернення: 04.12.2022).

Окремі індикаторні засоби дегуманізованого мовоопису й оцінювання *ворога* / «чужого» — кореференти поняття «зрадник».

Ядерну зону однойменної лексико-тематичної групи формують номінації *зрадник* [«Той, хто зраджує» (СУМ III, с. 698)], *колаборант*⁷ [«Особа, яка усвідомлено співпрацює з окупаційною цивільною чи військовою владою на шкоду власній країні» (<https://uk.wikipedia.org/wiki/колаборант>, дата звернення: 12.02.2023)], *гауляйтер* (до 2022 року — зневажлива назва призначених президентом губернаторів, яких не сприйняли місцева еліта / населення; у період російсько-української війни — керівник окупаційної адміністрації), *поплічник* [«зневажл. Співучасник яких-небудь ганебних або ворожих дій, учинків; спільник. // Той, хто прислужує кому-небудь, готовий допомагати в будь-яких діях, перев. ганебних; посіпака, прислужник» (СУМ VII, с. 210)], *прихвостень* [«1. зневажл. Той, хто підлабузнюється до кого-небудь, догоджає комусь з корисливою метою; підлабузник. 2. зневажл. Той, хто сліпо схиляється перед ким-, чим-небудь, слухняно виконує чийсь волю» (СУМ VIII, с. 79)], *іуда* [«зневажл., лайл. Зрадник, запроданець» (СУМ IV, с. 57)]. Пор.: *Драма Куп'янська. Половина міста досі під росіянами, ключові керівники — зрадники* (<http://surl.li/ehoxz>, дата звернення: 13.09.2022); *Про підго-*

⁷ Пор. з історично маркованим поняттям *колабораціоніст* — «зрадник своєї батьківщини, що співпрацював з фашистськими загарбниками в окупованих ними країнах під час другої світової війни» (СУМ IV, с. 216).

товку наступу українських військових на Херсон також заявив один із так званих ватажків окупаційної «адміністрації» **гауляйтер** Кирило Стремоусов (<http://surl.li/guybx>, дата звернення: 19.10.2022); Ранковий вибух у Мелітополі — просмаження чергового **колаборанта** <...> до повномасштабного вторгнення росії в Україну волик очолював місцеву ланку соціалістичної партії <...> Після окупації Мелітополя став активним **поплічником місцевих гауляйтерів**. Наразі інформація про травми, отримані **колаборантом**, уточнюється (<http://surl.li/guyce>, дата звернення: 06.12.2022); **Гауляйтер** Сальдо заявив, що переправа [Антонівський міст] потребує ремонту (ТСН: 20.07.2022, <https://tsn.ua/>, дата звернення: 12.02.2023); Служба безпеки України збрала беззаперечні докази вини ще одного **ворожого поплічника**, який проводив розвідувально-підривно діяльність на користь країни-агресора (<http://surl.li/ehppo>, дата звернення: 16.02.2023); Відступ із Херсона: кремлівські **прихвосні** у Криму розхвилювалися про свою безпеку (<http://surl.li/guydd>, дата звернення: 15.02.2023); **Всі прихвосні та колаборанти будуть депортовані. Після звільнення Енергодару і повної деокупації Запорізької АЕС! Це обов'язково станеться, просто є питання часу** (ТСН, 13.01.2023, <https://tsn.ua/>, дата звернення: 25.02.2023).

За час російської агресії низку лексичних кореферентів поняття «зрадник» поповнили також словосполучки зі стрижневими лексемами *коригувальник* [«Той, хто здійснює корегування під час стрільби з гармат» (СУМ IV, с. 286)] та *інформатор* [«Той, хто дає інформацію, повідомляє про що-небудь» (СУМ IV, с. 42)]. У сучасній мовній практиці вони набули нових семантичних відтінків і розвинули нову сполучуваність, що релевантні до умов війни: *коригувальник ворожого вогню, коригувальник ракетного удару; інформатор окупантів, інформатор росіян, інформатор загарбників*, пор.: *На Одещині затримали чоловіка, який здавав окупантам місця дислокації українських військових. <...> Усі дані коригувальник передавав окупантам через анонімний телеграм-канал у вигляді “фотозвіту” та позначок на електронній карті* (ТСН: 27.09.2022, <https://tsn.ua/>, дата звернення: 25.02.2023); *Внаслідок дій коригувальника вогню на Яворівському полігоні загинуло понад 50 військових* (<http://surl.li/guydi>, дата звернення: 06.04.2023); *15 років в'язниці отримав коригувальник ворожого вогню* (<http://surl.li/guydn>, дата звернення: 29.05.2022); *Служба безпеки України затримала можливого коригувальника масованого ракетного удару по військових та енергетичних об'єктах Харкова та області* (<http://surl.li/guydu>, дата звернення: 23.11.2022); *СБУ затримала інформатора росіян, який фіксував наслідки удару по багатоповерхівці в Запоріжжі* (Детектор медіа, https://t.me/s/detector_media, дата звернення: 06.04.2023); *Інформатора російських окупантів, який повідомляв загарбникам про розташування позицій української армії в Краматорську, засуджено до 11 років позбавлення волі* (<http://surl.li/guyef>, дата звернення: 29.12.2022).

Характерні для проілюстрованих контекстів дієслівні конструкції із змістотвірними семами ‘викрити’, ‘притягнути до відповідальності’, ‘покарати’ (*затримали, проведе за ґратами, отримав 15 років в’язниці, засуджено до позбавлення волі*) релевантно ословлюють реалії принципового протистояння «чужим» — не тільки зовнішнім, а й внутрішнім ворогам України та українського народу.

Саркастичний компонент у моделюванні загального образу «чужих» виразно демонструють мовоописи апологетів та adeptів ідеології війни у владі й публічному просторі країни-агресора. Послідовну інвективізацію, а часто й відверту обсценізацію імен та прізвиськ цих осіб, колоквіалізацію засобів оцінювання їхніх публічних виступів, поведінки засвідчують прозорі за внутрішньою формою метафоричні номінації та парафрази: *Кадиров — дон-дон, очільник тік-ток військ; Лавров — кінська голова путіна; Песков — вусатий рот путіна; Соловійов — солов’їний послід; Захарова — прес-алкаше; Небензя — послик пуглера в Радбезі ООН та ін.: Очільник тік-ток військ рамзан кадиров публікує відео з Маріуполя, де загарбники роздають місцевим «гуманітарну допомогу» типу від благодійного фонду з Чечні. Як видно на цьому відео, з Чечні привезли «БОРОШНО»!* (Телебачення Торонто, <https://t.me/s/torontotv>, дата звернення: 03.04.2022); *Кінська голова путіна виліз у світ і зробив кілька заяв* (<http://surl.li/guyei>, дата звернення: 18.11.2022); *Російські пропагандисти продовжують пробивати дно, і коли вже здається, що далі нікуди, Соловійов, якого прозвали солов’їним послідом, видав черговий перл <...> Заявив, що окупантів зустрічають із квітами в Україні* (<http://surl.li/guyes>, дата звернення: 30.05.2022); *Марія Захарова. Вся правда про прес-алкаше російського МЗС* (<http://surl.li/guyfd>, дата звернення: 08.11.2022); *Прес-алкаше пора вчити українську мову: Кислиця майстерно потролив Захарову через петицію про «Московію»* (<http://surl.li/guyfh>, дата звернення: 12.03.2023); *Представник України при ООН Сергій Кислиця не зміг стримати емоцій, коментуючи виступ представника РФ в Радбезі ООН Василя Небензі. <...> «Слухати посланника пуглера в Радбезі ООН — один із найжахливіших моїх обов’язків <...>», — написав він* (<http://surl.li/guyfn>, дата звернення: 24.11.2022).

Знаковим щодо номінування й оцінювання «чужих» є словник зневажливо-оцінних характеристик рупорів російської пропаганди: *пропагандон, зливний бачок, балакуча голова, фейкомет*. Пор.: *Симоньян, Кисельову, Соловійову та іншим пропагандистам є чому повчитися ще в одного білоруського зливного бачка Євгена Пустового* (<http://surl.li/guyfo>, дата звернення: 24.11.2022); *«Зливний бачок» путінського режиму Захарова часто виголошує ту інформацію, котру в Кремлі хочуть донести до світової спільноти офіційно, доручаючи оприлюднювати особі, від слів якої потім буде легко відхреститися* (<http://surl.li/guyfz>, дата звернення: 28.06.2022); *Руснявий пропагандон допоміг хімарснути базу «вагнерівців» у окупованій Попасній. Учора українські*

захисники завдали ювелірного удару із РСЗВ HIMARS по базі ПБК «Вагнер» (Прозріваю, <https://t.me/s/zelenicholovichky>, дата звернення: 15.08.2022); *Просьять дітей доносити на батьків вчителям: російські «фейкомети» зганьбилися через незнання української* (<http://surl.li/guugf>, дата звернення: 15.09.2022).

Неосяжну інвективну креативність українців у царині персоналізованої дегуманізації ворога, «чужого» засвідчує відкритий, незавершений у своїй поповнюваності ряд кореферентів до прізвища очільника країни-агресора. Його компонентами стають одиниці і вже відомі, однак загострено-негативно актуалізовані від 2014 року (як-от *пуйло, х*ло, путлер / путлер, путлероїд, бліда міль*), і новітні, створювані й поширювані в сьогоденному інформаційно-комунікативному просторі з гіпертрофованою активністю. Загалом цей корпус формують лексичні номінації і парафрази, які: 1) зберігають фонетичний зв'язок із прізвищем (*пуйло, путя, путлер / путлер, путлероїд, путіноїд, Пу, капутін, ліліпутін*); 2) містять у значеннєвій структурі домінантну змістотвірну сему 'прихильник ідеології ненависти, агресії, насилля' (*карликовий фашист, рашистський фюрер, лантефюрер / лантенфюрер, кремлівський терорист, путіночет, пу бен ладен*); 3) містять у значеннєвій структурі домінантну змістотвірну сему 'низький зріст' (*карлик, кремлівський карлик, кремлівський гном, кремлівський курдупель, злісний недомірок / недопалок*); 4) містять у значеннєвій структурі домінантну змістотвірну сему 'страх самозбереження' (*бункерний дід, дід із бункера, бункерний щур, бункерний хробак*); 5) містять у значеннєвій структурі дегуманізаційну оцінність, виражену колоквалізмом (*кремлівський виродок*).

Гранично зневажливу оцінність номінації *пуйло*, що мотивована її виразним звукоасоціативним зв'язком із російською ненормативною лексемою, спостерігаємо в римейку народної пісні: *Сиділо в бункері пуйло, / Новини з Неньки слухало, / Ботексну пику чухало. / Нащо до нас воно прийшло?* («Горіли танки палали»). Продуктивність творення таких зневажливих конотонімів, коли фоносемантична гра стає виявом суспільної оцінки, підтверджують трансформації прізвищ горезвісних колаборантів: *Стремоусов* → *Спермоусов*, *Сальдо* → *Сосальдо*, *Пушилін* → *Петушилін*. Каламбурно трансформовані номінації дотепно вербалізують оцінку колаборантів в українському соціумі, тому миттєво прижилися (а до певної міри навіть почали переважати) в мові ЗМІ, а також були підхоплені розмовною практикою: *Під час розмови з російським правозахисником і блогером Марком Фейґінім <...> Олексій Арестович зробив «обмовку за Фрейдом», назвавши херсонського колаборанта Кирила Стремоусова Спермоусовим* (<http://surl.li/guugv>, дата звернення: 17.09.2022); *Спермоусов* — тільки один із перших серед видатних колаборантів, які купили квиточок на концерт Кобзона (коментар YouTube); *Вийшло термінове звернення сосальдо. Тези: оголошено про переміщення цивільного населення Берис-*

лавського, Білозерського та Олександрівського районів на лівий берег Дніпра (<http://surl.li/guyhg>, дата звернення: 18.10.2022); Просторікував «*пєтушилін*» про «*Шахтар*» на петербурзькому економічному форумі (<http://surl.li/guyhn>, дата звернення: 20.06.2022).

Залишивши поза аналізом широко відому, уже зафіксовану в довідкових та лексикографічних джерелах і докладно схарактеризовану в мовознавчій літературі номінацію *Путлер*⁸, звернімо увагу на низку змістово й оцінно суголосних із нею новітніх утворень — *путіночет*, *карликовий фашист*, *рашистський фюрер*, *лаптефюрер* / *лаптенфюрер*, *кремлівський терорист*, *пу бен ладен* тощо. Як вербалізатори суспільної інвективи вони сьогодні часто визначають стилістичну тональність публіцистичних текстів і коментарів у соціальних мережах: *Ніколи, чуєте, ніколи українці не пробачать карликового фашиста, у якого не руки, а вже вся душа в нашій крові* (коментар YouTube); *Путіночет намагається “продати” народу хоча б якусь перемогу, тому розповідає про “приєднання” до РФ території* (коментар YouTube). До цієї ж семантично-оцінної моделі варто зарахувати також парафрази *божевільний із ядерною кнопкою, головний кат сучасного світу*, пор.: *Співчувати вбитим, підтримуючи вбивць, — це той шлях, який не зупинить війну. <...> У підручниках історії усі ці орбани розташовуватимуться поряд з **головним катом** сучасного світу* (Українська правда, <https://www.pravda.com.ua/>, дата звернення: 04.04.2022).

У римейку української народної пісні «*Їхали укropи*» актуалізовано саркастичний онім *Путя*: *Їхали укropи вільними степами, / Побачили **Путю** поміж бур'янами. / Захотів той **Путя** в Україну влізти, / Захопити землю та й на шию сісти <...> Ой, ти, **Путя**, **Путя** ти дурненький, / Чом ти не вдавився, коли був маленьким? / Ой, ти, **Путя**, **Путя** дурнуватий, / Замість України проковтнеш гранату!* (В. Кукоба, «*Їхали укropи*»). Загальну тональність зневаги комплексно моделюють різнорівневі (лексичні, синтаксичні, тропейчні) одиниці й засоби: імпліковані в конотонімі семи 'невисокий зріст', 'недолугість', епітети *дурненький*, *дурнуватий*, автологічна обставина місця *поміж бур'янами*, розмовно марковані вислови *в Україну влізти*, *на шию сісти*, *проковтнеш гранату*, риторичне питання *Чом ти не вдавився, коли був маленьким?*

Ознака 'невисокий зріст' — це початкова, однак не єдина мотивація для утворення й приживлення в українській мовній свідомості вторинних номінацій В. Путіна з лексичними основами *карлик* [«дуже незначна з певного погляду, нікчемна людина» (СУМ IV, с. 107)], *гном* [«У давньому фольклорі германських і романських народів — дух у вигляді потворного бородатого карлика, що нібито жив у надрах землі і охороняв підземні скарби» (СУМ II, с. 98)],

⁸ Деталізовану словотвірну, семантичну, аксіологічну, контекстуально-прагматичну характеристику номінації *Путлер* див., напр.: Степаненко, 2021, с. 148, 157—159.

лілінут [«1. Неприродно мала на зріст людина; карлик // *перен.* Про надзвичайно малий предмет, істоту» (СУМ IV, с. 515)], *курдупель* [«*фам.* Коротун, куций» (СУМ IV, с. 407)], *недомірок* [«Те, що має розмір, менший від необхідного або нормального» (СУМ V, с. 295)] тощо. Сучасні публіцистичні й художні (передусім поетичні) тексти, а також розмовна практика щільно насичені словами й словосполуками *ліліпутін*⁹, *кремлівський карлик*, *московський карлик*, *кривавий карлик*, *кремлівський гном*, *кремлівський курдупель*, *злісний недомірок / недопалок*, *карликовий фашист*. Їхня оцінність пов'язана з контамінацією сем 'низький зріст' та 'зловивість', 'моральна нікчемність', що є релевантними для опису зовнішності й характеру російського лідера. Пор.: *В бункері десь карлик скаженіє, / Втілюється українська мрія. / Всю кремлівську банду / Десь у Нідерландах жде Гаага жде* (О. Акулова, «Черемшина»); *Кремлівський карлик погрожує «літаком судного дня». Стали відомі деталі «сценарію» параду перемоги 9 травня у Москві* (<http://surl.li/guyio>, дата звернення: 07.05.2022); *Не буде у путіна дня перемоги, путін обгадиться перед своїм народом. Депутінізація буде пришвидшена, а Белгород стане символом слабкості фашиста карликового* (Вертикаль, <http://surl.li/gxvau>, дата звернення: 03.04.2022); *Ліліпутін збирається подоїти своїх олігархів на «добровільні внески» у бюджет* (<http://surl.li/guymm>, дата звернення: 17.02.2023).

Актуалізовані в період російсько-української війни словосполучки з прикметником *бункерний* та іменником *бункер* (*бункерний дід*¹⁰, *бункерний карлик*, *бункерний щур*, *дід із бункера*) вербалізують ставлення українців і — ширше — світової спільноти до факту маніакального страху В. Путіна перед будь-якими загрозами й небезпеками і, як наслідок, його переховування в бункері: *Росія обіцяє «відповісти» на нову зброю, відправлену в Україну, завдавши ударів по урядових будівлях та транспортній інфраструктурі. Паніку у бункерного діда викликала заява міністра оборони Великої Британії Бена Уоллеса, який оголосив, що вони надішлють Україні невстановлену кількість пускових установок М270* (<http://surl.li/guymr>, дата звернення: 07.06.2022); *На росії почали здогадуватися, куди веде їх бункерний дід* (<http://surl.li/guyjk>, дата звернення: 21.05.2022); *«Дід з бункера» живе в страху. «Це удар в імідж, який будували роками* (<http://surl.li/guymf>, дата звернення: 06.11.2022); *Жарин підкреслив: якщо подивитися ширше, то очевидно, хто розпалює війну і створює загрозу безпеці в Центральній Європі. У Twitter він додав: «Діди з бункера знову взяли слово. Путін несе маячню*

⁹ Історично (у час, коли обов'язки президента РФ виконував Д. Медведєв, а прем'єр-міністра — В. Путін) ця номінація була компонентом саркастично-корелятивної пари *ліліпутін — путін*. Сьогодні спостерігаємо знаковий процес її одно-референтного закріплення щодо особи В. Путіна.

¹⁰ *Бункерний дід* — образливе прізвисько президента Росії Володимира Путіна, що стало інтернет-мемом (<https://uk.wikipedia.org/wiki>, дата звернення: 15.02.2023). Відома також субстантивована форма *бункерний*.

про напад Польщі на Україну. Медведєв, за його прикладом, заявляє, що Росія воює із сатаною (Гордон, <https://m.gordonua.com/ukr/>, дата звернення: 06.11.2022).

Стратегію вербальної дегуманізації «чужого» в текстах періоду війни активно реалізують лексичні й лексико-синтаксичні одиниці з архісемою ‘нищити ворога’, ‘нищити техніку ворога’, зокрема:

а) дієслівні сполуки *бити русню, мінусувати / відмінусовувати / утилізувати / пакетувати / розкласти по пакетах*, пор.: *Вояк ЗСУ був молодий / гордий за побратимів із передової / і чекав своєї черги / бити русню* (І. Мітров, «Вийшов покурити...»); *Захисники Харківщини показали, як “мінусують” ворога за допомогою дронів* (<http://surl.li/guylw>, дата звернення: 25.12.2022); *...знищувати боєкомплекти та мінусувати особовий склад ворога* військовим допомагає херсонський рух спротиву (<http://surl.li/guymb>, дата звернення: 08.08.2022); *Їм будуть потрібні якісь переможні результати. І ось чим більше вони рипатимуться на інші території, крім нинішньої лінії фронту, тим нам краще і більше можливостей їх утилізувати* (Реальний Київ, <https://t.me/s/kiyreall1>, дата звернення: 01.02.2023); *Знаємо, хто ви і хто ми... / Ви не вартуєте наших проклять, / Бог не нагадує всує... / Те, що наплодила родина-мать, / Нищимо... Тлумимо... Утилізуєм...* (Б. Томенчук, «Ніколи нізашо не падаймо ниць»); *ЗСУ «розклали по пакетиках» майже 800 російських окупантів: нова статистика Генштабу* (<http://surl.li/guyl1>, дата звернення: 29.12.2022);

б) дієслова-неологізми, утворені від назв зброї, — *байрактарити, енлоїти, джавелініти, стінгерити, хаймарсити / хімарснути*, пор.: *Руснявий пропагандон допоміг хімарснути базу «вагнерівців» у окупованій Попасній* (Прозріваю, <https://t.me/s/zelenicholovichky>, дата звернення: 15.08.2022); *Може, вже час забайрактарити ракети на території білорусі?* (коментар Facebook);

в) реактуалізовані й нові одиниці військового сленгу — *двохсотити / задвохсотити* («убивати»), *трьохсотити / затрьохсотити* («ранити»), *їхтамнетити, могилізувати, пакетувати, забаранити*, пор.: *Задвохсотились при контрнаступі ЗСУ: Поранений челябінєць розповів, як невідготовлених і ледь озброєних “чмобіків” могилізували на першій лінії зіткнення на Херсонщині* (<http://surl.li/guylw>, дата звернення: 14.10.2022); *ЗСУ могилізували рекордну кількість військових рф за добу* (UA.NEWS SAV, <https://ua.news/ua/ua.news/>, дата звернення: 12.12.2022); *Коли його [росіянина] забаранили, то знайшли в його рюкзаку телефон з рожевим бампером з наклеєним десятком сердечок. <...> Він приїхав сюди за 9000 км, щоб віджати в дитини китайський телефон* (<http://surl.li/guwoa>, дата звернення: 24.02.2023);

г) неофраземи — *відправити на концерт [до] Кобзона*, пор.: *Втрати росіян на 4 січня: на концерт Кобзона відправили ще понад 700 вояків* (ТСН: 04.01.2023, <https://tsn.ua/>, дата звернення: 22.02.2023). Властивий цій неофраземі сарказм кульміновано в похідному дієслові *відкобзонити*: *Втрати ворога збільшуються: ЗСУ вже “відкоб-*

зонили” майже 49 тисяч російських окупантів (<http://surl.li/ejweej>, дата звернення: 02.09.2022).

22 березня 2022 року у словнику слів та фраз англомовного сленгу Urban Dictionary було зафіксовано дієслово *ukrained* — як одиниця опису тотального, на глобальному рівні приниження країни, що здійснила невинуватну агресію, зазіхнула на незалежність і суверенність сусідньої мирної держави (<http://surl.li/guujy>, дата звернення: 12.04.2022). Онлайнкові джерела фіксують його українськомовні відповідники *українити* (*заукраїнити*, *відукраїнити*) із вужчим значенням — «чинити ефективний спротив військовим діям росіян». Однак «живі» тексти їх функціональної активності не підтверджують.

Варто також наголосити на принциповій різниці оцінювання «своїх» і «чужих». Якщо експресивність проаналізованих вище метафоричних описів та оцінок «своїх» визначали семи ‘героїзм’, ‘добро’, ‘сміливість’, ‘порятунок’, ‘захист’, то матрицю мовоопису «чужих» формують семи ‘жорстокість’, ‘безжальність’, ‘зловбивість’, ‘відсутність емпатії’, ‘обмеженість’, ‘примітивність’, ‘нездатність критично мислити’, ‘жадібність’. Когнітивно-текстовий аналіз публіцистичних і художніх текстів періоду війни дає змогу змоделювати ряди оцінних номінацій із названими семима (*вбивці*, *загарбники*, *окупанти*, *зłodії*, *бандити*, *нікчеми*), а також їхніх характеристик — іменникових (*напасть*, *орда*, *звірі*, *звіровиглядна сила ворожа*, *упирі*), прикметникових (*клятий*, *ворожий*, *ординський*, *поганський*, *пихатий*, *нікчемний*, *жорстокий*, *захланний*, *безбожницький*) та дієслівних (*вбивають*, *обстрілюють*, *калічать*, *гвалтують*, *вчиняють звірства*, *грабують*, *крадуть*, *мародерять*, *руйнують*, *нищать*, *наплюжжать*, *віджимають*). Пор.: *Безбожницька ваша сліпа іпостась — / Стоптати, убити, украсти... / Отримайте, гади, Бог решту додасть, / Захланна ординська напáсте* (Б. Томенчук, «Ми знаєм, що нині стоїть на кону»); *Ти зайшов у мій дим, гість непроханий, ворог! / І брудними черевиками просто по моїй душі... / І брудними руками, що вкрилися плямами крові, / Гарячково обстрілюєш серце моєї землі* (Г. Британ, «Ти зайшов у мій дим...»); *Москаль клятий і пихатий / Зłodієм забравсь у хату, / Почав звірства в ній вчиняти* («Їхав, їхав козак містком»); *Тут [у Маріуполі] русаки показали себе повними нікчемами, а ніяк не воїнами* (Знай.UA, дата звернення: 13.06.2022); *Ця паскуда приїхала сюди з Владівостока. Це 9 000 кілометрів звідси. Вбивати, калічити, мародерити, гвалтувати* (<http://surl.li/guwoa>, дата звернення: 24.02.2023); *Оцю звіровиглядну силу ворожу — / Навіть, як скажеш, аби їй прощати не зможу* (Б. Томенчук, «Ми знаєм, що нині стоїть на кону»); *Приповзають до нашого поля / Із мокшанських країв упирі* (О. Акулова, «Чорнобривці»).

Крім лексико-фразеологічних і тропеїчних засобів, оцінку «чужого» можуть показово оприявнювати одиниці граматичного рівня. У текстах періоду війни (у політичних оглядах, соцмережевій комунікації, коментарях тощо) активізується саркастично-зневажливе,

дегуманізувальне позначення осіб чоловічої та жіночої статі займенником середнього роду *воно*. Пор.: *Ще є такі суб'єкти, як Мураєв <...> Воно ж теж бігло до Москви і щось там казало, що вони тут 80 % мають проросійського контролю* (ПАРЛАМЕНТ.UA, <https://parlament.ua/>, дата звернення: 20.04.2022). Очевидним для таких контекстів є акцентування і суспільної, й особистісної нікчемности людини.

До явищ проєктованої в площину дегуманізації ворога «граматики зневаги» зараховуємо і таку прикметну рису мовної реальности періоду війни: *започаткована від 2014 року в радикальних публіцистичних текстах тенденція до написання назви росія з малої літери сьогодні утвердилася як аксіологічно-графічний маркер спротиву агресивно-імперській ідеології та політиці, засіб вияву граничної зневаги, тому не сприймається як порушення правописної норми*.

Загалом оцінна літотизація онімів — органічний для української мови стилістичний засіб, нормативність якого засвідчено і в чинній редакції «Українського правопису». Реагуючи на емоційні потреби українців, писемна практика від перших днів війни максимально активізувала цей спосіб акцентування зневаги до ворожих країн (*росія, білорусь, москва, офіційний мінськ, угорщина*) та осіб (*путін, лавров, кадиров, шойгу, пєсков, захарова, лукашенко, орбан*). У мережі, наприклад, наприкінці березня 2022 року поширився і швидко став популярним жарт про впровадження в обіг спеціальної «дуже маленької» літери *p* для написання назви країни-агресора: «Ось вам маленька «р», щоб писати росія з іще меншої літери».

Заради об'єктивности варто зазначити, що аналізований аксіологічно-графічний засіб виявлення зневаги до об'єкта номінації був спочатку запроваджений стихійно в соцмережах та радикальних інтернетівських виданнях. Однак його дуже швидко сприйняли й почали застосовувати офіційні джерела, авторитетні інформаційні ресурси, інформагенції, онлайніві ЗМК: *Крадїжка сільгосптехніки — це, мабуть, помста за відмову постачання техніки John Deere у росію* (Знай.UA, <http://surl.li/gxlfj>, дата звернення: 01.04.2022); *Ви можете сказати росії «ні». Але ви кажете росії «можливо». А значить, наші люди продовжать помирати. За вашої співучасті. Зупиніть путіна. Не попереджайте, не тисніть, не лякайте, а зупиніть* (Українська правда, <https://www.pravda.com.ua/>, дата звернення: 04.04.2022); *Співчувати вбитим, підтримуючи вбивць, — це той шлях, який не зупинить війну. <...> У підручниках історії усі ці орбани розташовуватимуться поряд з головним катом сучасного світу* (Українська правда, <https://www.pravda.com.ua/>, дата звернення: 04.04.2022); *У моніторинговій групі рб зазначили, що підписання документа відбулося прямо на аеродромі в Мачулищах <...> Одразу після підписання документів до мінська подався і лукашенко для зустрічі з шойгу* (Реальний Київ, <https://t.me/s/kievreal1>, дата звернення: 04.12.2022). Прикметно, що епізодично цю тенденцію підтримано і в офіційно-діловому стилі — це

засвідчують окремі тексти нормативних актів та розпорядчих документів, розміщені на сайтах органів влади України.

У вимірі опозиції «свій — чужий» на особливу увагу заслуговують контексти, у яких аналізовані одиниці вжиті паралельно з українськими власними назвами, що їх традиційно пишуть з великої літери: *Будем мріяти, жити на крилах надій. / Ти москву відспіваєш, Києве мій!* (В. Лобач, «Як тебе сміли бомбити, Києве мій!»).

Як аксіологійний маркер, що виявляє ставлення до країни-агресора, в українському соціумі сьогодні сприймають також прийменникову конструкцію *на росії*. У словниках та граматиках її поки що не кодифіковано, однак і в усній мові, і в писемних текстах вона майже повністю витіснила конструкцію *в росії* і навіть її візуалізовано в карикатурах та мемах. Пор. у публіцистичних текстах: *Президент Міжнародного комітету Червоного хреста Петер Маурер, який нещодавно був у москві, прийняв дуже сумнівне рішення — організувати центр допомоги депортованим на росію* (Знай.УА, <http://surl.li/gxlfj>, дата звернення: 03.04.2022); *На росії почали здогадуватися, куди веде їх бункерний дід* (<http://surl.li/guyjk>, дата звернення: 21.05.2022). Поширеність цієї конструкції в сучасній писемній практиці дає підстави прогнозувати оновлення граматичної норми. Абсолютно незаперечним є ідеологічно-аксіологічне значення такої граматичної новації: «...за межами нашої держави виникла доволі чітка, наче система розпізнавання «свій» — «чужий», лінія поділу в російському мовленні між прихильниками *В*, до яких належать симпатички України <...>, і adeptами *НА*. Для останніх форма *на Україне* (*на Украину*), схоже, стала чимось на кшталт горезвісної літери *Z*. Звісно, справжнім bastіоном «НАкання» є центральні органи рашистської пропаганди, для яких ця синтаксична конструкція, можна припустити, прописана в якихось їхніх темниках, поряд зі *спецоперація, денацифікація, українские нацисты* та іншими визначеннями такого штабу» (<http://surl.li/ehoуu>, дата звернення: 05.05.2022). І якщо кодифікація правопису власних назв із малої чи великої літери не може бути емоційно вмотивованою, залежати від нашого ставлення, а регулюється загальними правилами ортографії (згодом проілюстровані вище графічні явища, очевидно, повернуться в річище чинної правописної норми), то ця граматична новація заслуговує на кодифікаційне осмислення. Принаймні її варто зафіксувати як факт мовного сьогодення для історії літературної мови.

Повномасштабна війна, в умовах якої живуть Україна і українці від 24 лютого 2022 року, породила кардинально відмінну від мирної мовну реальність — із принципово новими текстами, власними й загальними назвами, осучасненими сенсами. Системно стратифікувати й осмислити цей феномен — завдання майбутніх поколінь. Натомість сьогодні, роблячи лише перші узагальнення, лінгвісти повинні щонайповніше зафіксувати «живий» мовний матеріал — як

фактографічну, джерельну базу для вивчення цього періоду розвитку літературної мови. Адже сучасні різностильові й різножанрові тексти (публіцистичні, художні, розмовно-побутові, епізодично також офіційно-ділові) у своєму лексичному наповненні, в експресивних тональностях є документально достовірними фіксаторами, ментально-емоційними «зліпками» мови в площині опису й оцінювання «свого» і «чужого». Кардинальну їх аксіологічну поляризацію (глюорифікацію, героїзацію «свого» та дегуманізацію, обниження «чужого» як маркера безальтернативного морального відсторонення від нього), що супроводжується нівелюванням «нейтральних, «перехідних» зон, спостережено на рівні лексики, фразеології, граматики, правопису, тропотворення. Її можна кваліфікувати як часово марковану аксіологічну норму.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

СУМ — Білодід І.К. (ред.) (1970—1980). *Словник української мови: в 11 т.* Київ: Наукова думка.

ЛІТЕРАТУРА

- Гриценко С. (2022). Мовні інновації російсько-української війни 2022 року. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика*, 2(32), 9—13.
- Кокотюха А. (2022). *Дегуманізація ворога під час війни — це лінія інформаційного фронту*. <http://surl.li/ehrou> (дата звернення: 10.01.2023).
- Парахонський Б., Яворська Г. (2019). *Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл*. Київ: НІСД.
- Печерський А. (2022). *Рашисти чи орки? Як краще називати окупантів*. <http://armyinform.com.ua/2022/06/17> (дата звернення: 20.01.2023).
- Синяшик А. (2022). «Шо по русні»: паролі, лайка і лексика Другої світової — як війна змінила мову. <http://surl.li/gwlqh> (дата звернення: 10.01.2023).
- Степаненко М. (2023). Публіцистично-політичний дискурс 2021: лексико-словотвірні інновації, перифрастичний ресурс. Харків: Іванченко І.С.
- Сюта Г. (2022). *Тексти війни: ситуативно маркована аномативність і нові акценти норми*. Матеріали II Міжнар. славістичної конф., присв. пам'яті святих Кирила і Мефодія (с. 179—188). Харків — Шумен.
- Хотин Р. (2022). *Чи матюкаються солов'ї? Нецензурна лексика в час війни*. <http://surl.li/ehpad> (дата звернення: 11.01.2023).

Статтю отримано 02.03.2023

LEGEND

СУМ — Bilodid, I.K. (Ed.). (1970—1980). *Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vols.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

REFERENCES

- Hrytsenko, S. (2022). Linguistic innovations of the Russian-Ukrainian war of 2022. *Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. Literary studies. Linguistics. Folkloristics*, 2(32), 9–13 (in Ukrainian).
- Khotyn, R. (2022). *Do nightingales hum? Obscene language during the war*. Retrieved January 11, 2023 from <http://surl.li/ehpad> (in Ukrainian).
- Kokotiukha, A. (2022). *Dehumanization of the enemy during the war is the line of the information front*. Retrieved January 10, 2023 from <http://surl.li/ehpou> (in Ukrainian).
- Parakhonskyi, B. & Yavorska, H. (2019). *Ontology of war and peace: security, strategy, meaning*. Kyiv: NISD (in Ukrainian).
- Pecherskyi, A. (2022). *Rashists or orcs? How better to call the occupiers*. Retrieved January 20, 2023 from <http://armyinform.com.ua/2022/06/17> (in Ukrainian).
- Syniashyk, A. (2022). *“Sho po Rusni”: passwords, swearing and vocabulary of the Second World War — how the war changed the language*. Retrieved January 10, 2023 from <http://surl.li/gwlqh> (in Ukrainian).
- Stepanenko, M. (2023). *Journalistic-political discourse 2021: lexical word-forming innovations, periphrastic resource*. Kharkiv: Ivanchenko I.S. (in Ukrainian).
- Siuta, H. (2022). *Texts of war: situationally marked anormativity and new accents of the norm*. Materials of the II International Slavic Conf., adj. in memory of Saints Cyril and Methodius (pp. 179–188). Kharkiv — Shumen (in Ukrainian).

Received 02.03.2023

Halyna Siuta, Doctor of Philological Sciences, Leading Researcher of Department of stylistics language culture and sociolinguistics Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine 4 Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: siutagalina@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3273-1644>

THE LINGUOSOPHY OF THE OPPOSITION “OWN — FOREIGN” IN THE TEXTS OF THE PERIOD OF RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

The article carries out a cognitive-textual analysis of artistic (mainly poetic and song) and journalistic texts of 2022 — the beginning of 2023, primarily taking into account their nature as linguistic imprints of today’s objective reality and linguistic consciousness of Ukrainians. It was determined that the contrast between one’s own and another’s assessments occurs most clearly in the thematic segments language, space, society.

It has been established that in the conditions of Russian aggression, the evaluations of “own” and “foreign” are sharply polarized: the linguistic description of “own” takes place in the coordinates of heroization, on the other hand, the language strategy of dehumanization is maximally actualized in relation to “foreign”. The potentially neutral semantic zone “another” (as an intermediate, connecting link between “own” and “foreign”) in the texts of the war is leveled, erased.

Within the framework of the analysis of the thematic segment “language”, it is emphasized that in 2022 there was a radical expansion of the Ukrainian-speaking communicative space. This expansion is motivated by the awareness of the importance of language as a symbol of national identity.

Axiological polarization in assessments of one’s space (Ukraine — Russia) and society (Ukrainians — Russians) is manifested at the level of vocabulary, phraseology, grammar, trope creation.

Keywords: *linguosophy, opposition “own — foreign”, war texts, evaluability, time-marked axiological norm.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.02.035>
УДК 070(477):81'272-054.57(477.87):355.01

В.В. ШАРКАНЬ, кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики
Ужгородський національний університет
вул. Університетська, 14, м. Ужгород, 88000
E-mail: vasyi.sharkan@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-9162-5756>

МОВИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ЗАКАРПАТТЯ В УКРАЇНСЬКОМУ МЕДІЙНОМУ ДИСКУРСІ ПІД ЧАС ВІЙНИ

У статті проаналізовано публікації про мови національних меншин Закарпаття в українських онлайн-медіа після ухвалення Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»; простежено динаміку зацікавлення мовами нацменшин; визначено інтернетівські видання, у яких здебільшого порушують цю проблематику; з'ясовано змістове спрямування публікацій до повномасштабного нападу Росії на Україну і після нього.

Ключові слова: мови національних меншин Закарпаття, медіа, угорська мова, румунська мова, словацька мова, українська мова.

Мовне питання в Україні впродовж десятиліть використовували як інструмент в інформаційній війні, особливо спекулюючи ним у періоди виборів. В українських медіа проблемам мови надають особливого значення також у зв'язку з ухваленням нових законів, змін до правопису тощо. Через зміни до українського мовного й освітнього законодавства Угорщина блокувала євроатлантичну інтеграцію України (Ерман, 2018). За умов війни Росії проти України утвердження державної мови, забезпечення прав національних меншин і протидію спекуляціям щодо цих питань потрібно аналізувати у площині національної безпеки України.

Цитування: Шаркань В.В. (2023). Мови національних меншин Закарпаття в українському медійному дискурсі під час війни. *Українська мова*, 2(86), 35–53. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.02.035>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

Зміни до українського законодавства щодо прав національних меншин перебувають у фокусі уваги представників цих спільнот, що компактно проживають в Україні, а також політиків сусідніх держав. Ухвалені закони «Про освіту» (2017), «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019) спричинили резонанс у медіа, оскільки, з одного боку, значна частина українського суспільства сприйняла новації позитивно, а з іншого, — представники деяких національних меншин заявили про загрозу для функціонування їхніх мов.

Упровадження рекомендацій Венеційської комісії щодо національних меншин є однією з умов, які потрібно виконати Україні на шляху до членства в Євросоюзі. Водночас президент Єврокомісії Урсула фон дер Ляєн наголошувала на досягненнях щодо поваги до меншин та захисту їхніх прав в Україні: «Загалом за політичними критеріями Україна добре просунулася у досягненні стабільності інституцій, які гарантують демократію, верховенство права, права людини, а також повагу та захист меншин» (Шейко, 2022).

На виконання вимог щодо отримання Україною статусу кандидата на вступ до ЄС у грудні 2022 року було ухвалено Закон України «Про національні меншини (спільноти) України», який гарантує рівні громадянські, політичні, соціальні, економічні, культурні та мовні права й свободи, визначені Конституцією України, усім громадянам України — незалежно від етнічного походження, належності до національних меншин (спільнот) (Закон України № 2827-IX).

Відповідно до даних Усеукраїнського перепису населення, угорська меншина на Закарпатті становить 12,1 %, румунська — 2,6 %, російська — 2,5 %, ромська — 1,1 %, словацька — 0,5 %, німецька — 0,3 % (Про кількість та склад..., 2001). Однак ці дані були актуальні на 2001 рік, а за понад двадцять років, очевидно, ситуація змінилася через міграційні та інші процеси. У березні 2022 року Ласло Зубанич, який очолює Демократичну спілку угорців Закарпаття, заявив, що угорців на Закарпатті залишилося менше ніж 100 тисяч (Наслідки війни, 2022).

Питання про відображення в медіа проблематики мов національних меншин, зокрема й тих, що компактно живуть на Закарпатті, традиційно перебувають у полі зору українських науковців (Шумицька, 2017; Шумицька, 2018; Бідзіля, 2018; Коцур, 2018; Тищенко, 2018; Черничко, 2018; Шумицька, 2019; Шумицька, 2019а; Дуцик, 2019 та ін.), однак актуальною досі є потреба дослідити змістове спрямування публікацій про мови нацменшин після початку повномасштабної війни Росії проти України.

Мета цього дослідження — проаналізувати особливості розв'язання проблем, що стосуються використання мов національних меншин на Закарпатті, в українських медіа після ухвалення Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як

державної». Хронологійні межі дослідження: від 25 квітня 2019 р. (дата ухвалення Верховною Радою України у другому читанні цього закону) до кінця 2022 року¹.

Як основний інструмент під час відбирання публікацій для дослідження був використаний пошук у базі «Новини Google» (GN). Перевагою цього інструменту є те, що 1) сервіс «Новини Google» містить публікації від перевірених видавців, 2) у результатах пошуку не наведено повторні публікації (перепубліковані новини на іншому сайті), що полегшує пошук унікальних джерел дослідження. До недоліків використання цього інструменту належить те, що до бази новин могли бути не введені інтернетівські видання, які висвітлюють досліджувану проблематику. З огляду на це використано додатковий інструмент відбору публікацій: пошук на сайтах найбільш відвідуваних закарпатських інтернетівських видань за даними онлайн-сервісу PRNEWS.IO на базі аналітики SimilarWeb (Uaspectr) та за статистикою Bigmir.net (Bigmir), зокрема «Mukachevo.net», «Закарпаття онлайн», «Голос Карпат», «Новини Закарпаття» та ін. Пошукові запити введено за ключовими словами «мови національних меншин Закарпаття», «мови етнічних спільнот Закарпаття», «угорська мова Закарпаття», «румунська мова Закарпаття», «ромська мова Закарпаття», «німецька мова Закарпаття», «мовний закон Закарпаття» та ін. у «Новинах Google» і на головній сторінці пошуковика «Google» щодо регіональних видань (пошуковий запит на зразок «мови національних меншин site:zakarpatya.net.ua»). Критерієм уведення новини до корпусу текстів для аналізу була наявність відповідних ключових слів і стосунок змісту публікації до питання функціонування мов національних меншин у регіоні.

Унаслідок пошуку виявлено 164 унікальні публікації, які відповідають зазначеним критеріям. Питання мови національних меншин на Закарпатті впродовж аналізованого періоду порушували такі всеукраїнські й регіональні видання, як «24 канал», «BBC News Україна», «Деро.Закарпаття», «Deutsche Welle», «Karpati Igaz Szo», «Karpat.in.ua», «Klymenko time», «Mukachevo.net», «PMG.UA», «ProZak», «Ukrainier», «Varosh», «Главком», «Texty.org.ua», «Ungvar.uz.ua», «Uzhgorod.net.ua», «Zmina», «Голос Карпат», «Голос України», «Громадське Телебачення», «Детектор медіа Суспільного», «Еспресо.TV», «Європейська правда», «ЗакарпатПост», «Закарпатський кореспондент», «Інтерфакс-Україна», «Історична правда», «Кореспондент», «Львівський портал», «Новинарня», «Новини Закарпаття», «Освіта24», «ПЕРШИЙ.com.ua», «ПравдаЄ», «Прозахід», «Радіо Свобода», «РІО», «Слово і Діло», «Суспільне», «Сьогодні», «ТСН», «Українська правда», «Укрінформ», «УНІАН», «Урядовий кур'єр».

¹ Проміжкові результати цього дослідження, що охопили період до кінця листопада 2021 року, опубліковані в нашій статті (Шаркань, 2022).

ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ

Упродовж досліджуваного періоду простежуємо неоднорідність щодо змістового спрямування публікацій про мови національних меншин Закарпаття, стосовно кількісних показників, а також щодо рівня зацікавлення мовами національних меншин. На ці показники суттєво вплинув повномасштабний наступ Російської Федерації на Україну 24 лютого 2022 року.

За даними «Google Trends» (GT), рівень зацікавлення в Україні угорською, румунською, словацькою мовами був неоднорідним і суттєво зріс після початку повномасштабної війни Росії проти України. На рис. 1 відображені тенденції щодо рівня зацікавленості угорською мовою: він зріс в Україні після початку великої війни 24 лютого 2022 року, пік зацікавлення тривав до початку квітня, потім воно трохи знизилося, але все одно було вищим, ніж до повномасштабного вторгнення.

Схожа ситуація також щодо словацької мови в Україні: найвищий рівень зацікавлення припав на 13—19 березня 2022 року (рис. 2).

Такі кількісні показники можуть бути пов'язані з потоком вимушених мігрантів з України у зв'язку з початком війни. Багато людей виїздило до Польщі та Румунії, що також відображено в даних «Google Trends» (рис. 3).

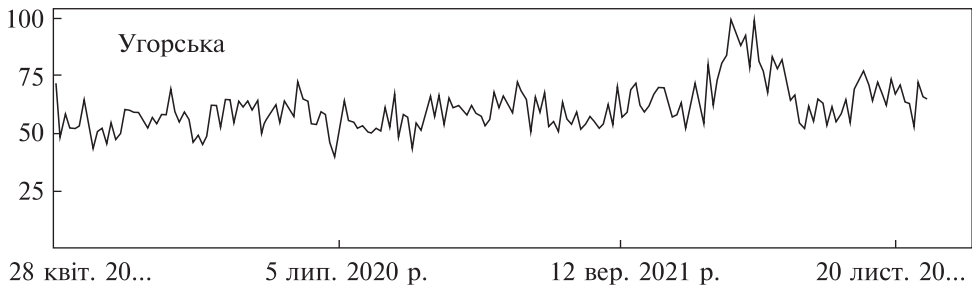

Рис. 1. Рівень зацікавлення угорською мовою в Україні впродовж 25 квітня 2019 р. — 31 грудня 2022 р.

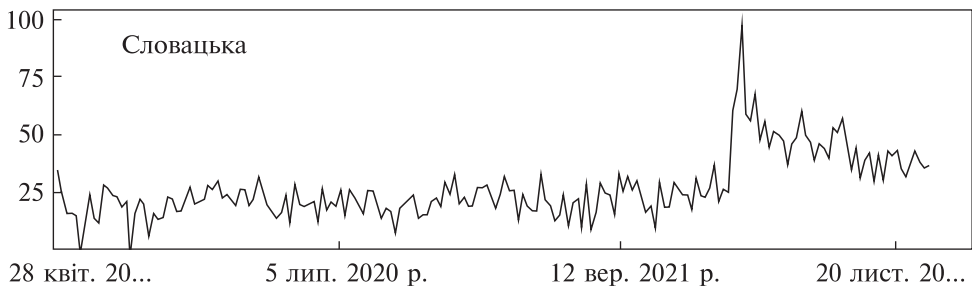

Рис. 2. Рівень зацікавлення словацькою мовою в Україні впродовж 25 квітня 2019 р. — 31 грудня 2022 р.

Рис. 3. Зростання зацікавлення польською та румунською мовами після початку повномасштабної війни Росії проти України

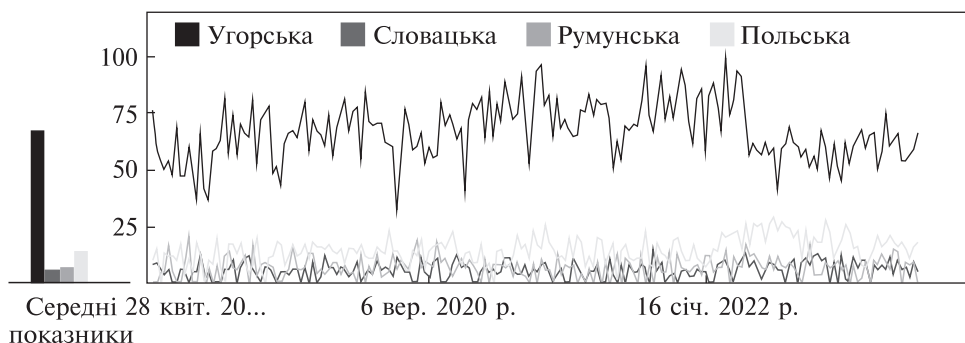

Рис. 4. Тенденції щодо зацікавлення угорською, словацькою, румунською та польською мовами на Закарпатті

Зацікавлення польською мовою в Україні стабільно вище, ніж угорською, румунською чи словацькою, і після початку повномасштабної війни зросло найбільше. В Україні загалом з-поміж мов сусідніх країн найбільше цікавляться польською мовою в усіх регіонах, крім Закарпаття і Буковини, щодо яких дані інші, порівняймо: на Закарпатті: угорська мова — 72 %, польська — 16 %, румунська — 7 %, словацька — 5 %; на Буковині: румунська мова — 55 %, польська — 41 %, угорська — 3 %, словацька — 1 %.

На Закарпатті простежуємо дещо інші тенденції, ніж на загальноукраїнському рівні: рівень зацікавлення угорською мовою після початку повномасштабної війни в регіоні різко знизився, польською — суттєво зріс, словацькою та румунською — зріс несуттєво (рис. 4).

З огляду на тенденції щодо зацікавлення мовами національних меншин, а також на змістові характеристики публікацій у медіа, ми виділили в досліджуваному періоді два підперіоди: а) до повномасштабного нападу Росії на Україну; б) після початку великої війни. Далі їх проаналізуємо детальніше.

ПЕРІОД ДО ПОВНОМАСШТАБНОГО НАПАДУ РОСІЇ НА УКРАЇНУ

За медійними публікаціями, з одного боку, можна відтворити хронологію подій, пов'язаних зі сприйняттям і впровадженням «мовного» закону, з іншого, — простежити акценти й наративи, поширені в медіа.

Серед досліджуваних публікацій упродовж першого періоду (25 квітня 2019 року — 23 лютого 2022 року) 75 % стосуються угорської меншини, 17 % — кількох меншин одночасно, 3 % — румунської, по 2 % — словацької та ромської, 1 % — німецької. Варто зауважити, що в регіональних інтернетівських виданнях питання словацької мови або Словаччини порушують переважно в подієвих матеріалах на зразок «За підтримки словацьких партнерів в одній зі шкіл Ужгорода відкрили сучасний комп'ютерний клас (ФОТО)», однак такі публікації ми не вводили до бази даних, оскільки вони не мають безпосереднього стосунку до мовного питання.

Публікації щодо ромів здебільшого стосуються соціально-економічної проблематики, про мову ж ідеться нечасто, та й у ширшому контексті; наприклад, здобуття освіти чи суспільна інтеграція: «Щодо знання батьками з ромських родин української мови, то, згідно з дослідженням, на Львівщині та Харківщині роми вільно володіють українською мовою, на Закарпатті, за словами Юрченко, менша частина батьків знає українську мову, відповідно, їхні діти, приходячи до дитячих садочків чи школи, найчастіше української мови не знають» (УІ, 21.11.2019); «Йшлося також про пріоритети та шляхи ефективної політики інтеграції ромів в українське суспільство; сучасний стан щодо кодифікації ромської мови в Україні; сприяння доступу осіб ромської національної меншини до медичних послуг...» (ЗО, 11.12.2020).

У публікаціях чітко простежуємо намагання обстояти ту чи ту позицію (переважно право угорської меншини на навчання рідною мовою або утвердження української мови як державної). За період до повномасштабного вторгнення Росії в Україну (до 23 лютого 2022 року) ми умовно виділили дев'ять груп публікацій відповідно до їх загального спрямування: 1) замітки (подієві) (22 % публікацій); 2) спроби журналістів передати особливості культури нацменшин, сприйняття закону — через людський приклад, пошук «точок дотику» (17 % публікацій); 3) висловлення позиції, повідомлення представників Угорщини (15 % публікацій); 4) акцент на політичній площині, журналістські розслідування, аналітика (15 % публікацій); 5) офіційні повідомлення представників української влади, пресслужб (10 % публікацій); 6) відкриті листи, звернення представників угорців (7 % публікацій); 7) інтерв'ю, висвітлення позиції політиків — представників нацменшин на Закарпатті (6 % публікацій); 8) висвітлення в медіа результатів досліджень, інтерв'ю з нау-

ковцями (5 % публікацій); 9) інше (меми, поради щодо вивчення мови, оголошення) (3 % публікацій). Детальний перелік публікацій відповідно до виокремлених груп (за період від листопада 2021 року) див. у нашій статті (Шаркань, 2022, с. 70—73).

Запропонований поділ є умовним, однак навіть з урахуванням умовности можемо простежити, що в період до повномасштабного вторгнення Росії в Україну було більше публікацій, у яких відображено позицію керівництва Угорщини та закарпатських проугорських політиків (виступи представників національних меншин, їхні відкриті листи, звернення), ніж офіційних повідомлень українських органів влади. Однак увагу привертає й те, що значною є кількість спроб передати особливості культури національних меншин, намагатися їх зрозуміти, знайти «точки дотику» — частина цих публікацій створена завдяки грантовій підтримці організацій (Шаркань, 2022, с. 73).

Більшість подієвих заміток порушує питання угорської меншини на Закарпатті та функціонування угорської мови: «Угорськомовні освітяни Закарпаття вистояють черги за матеріальною допомогою від уряду Угорщини» (ГК, 28.09.2021), «Скандал на Закарпатті: дитину не взяли в дитсадок, бо батьки не знають угорську» (О24, 14.04.2021), «Між Будапештом і Києвом взаємні звинувачення, а деякі українські політики хочуть «наїхати» на угорців Закарпаття» (КО, 01.10.2021) тощо. Акценти в таких замітках здебільшого залежать від того, яке видання висвітлює подію. Наприклад, у публікаціях про візит міністра закордонних справ Угорщини Петера Сіярто закарпатське видання «Карпатський об'єктив» і українська служба «ВВС», описуючи причину «невдоволення» Угорщини, називають Закон України «Про освіту», але розставляють різні змістові акценти: *«Як відомо, головною причиною невдоволення Угорщини є український закон про освіту, який вивчала також і Венеціанська комісія. Прийнятий в 2017 році, цей закон, визначає, що мовою освітнього процесу в навчальних закладах є державна мова. А особам, які належать до національних меншин, гарантується право на навчання рідною мовою поряд з українською мовою в окремих класах лише у дитячих садочках та початкових класах школи. На думку офіційної Угорщини та угорців Закарпаття, це обмежує близько 150 тисяч етнічних угорців, що мешкають в Україні, в праві на отримання освіти рідною мовою»* (КО, 27.01.2021); *«Головною причиною невдоволення Угорщини є український закон про освіту, який вивчала також і Венеціанська комісія. Після її критичних зауважень Верховна Рада ухвалила нову його редакцію. Однак Будапешт нещодавно заявив, що зніме блокування засідань Ради “Україна-НАТО” лише тоді, коли угорська громада Закарпаття підтвердить відсутність проблем у здобутті освіти рідною мовою»* (ВВС, 27.01.2021). Як бачимо, описуючи ту саму подію (пресконференцію міністрів закордонних справ України та Угорщини), видання обстоюють різні позиції: «ВВС» — нейтрально, «Карпатський об'єктив» — проугорську.

Значна частина публікацій спрямована на те, щоб ознайомити читачів з особливостями культури етнічних спільнот на Закарпатті та в Україні загалом. Серед цих публікацій увагу привертає серія лонгридів від видання «Ukrainian»: «Угорці України. Хто вони?» (Ukr, 17.07.2020), «Волохи України. Хто вони?» (Ukr, 26.07.2020), «Словаки України. Хто вони?» (Ukr, 29.08.2020), «Німці України. Хто вони?» (Ukr, 30.07.2020), «Румуни України. Хто вони?» (Ukr, 12.09.2020). Ці статті створені за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID). За підтримки цього агентства функціонують й інші видання, які систематично звертають увагу на особливості культури національних меншин Закарпаття, зокрема й на функціонування мови; наприклад, видання «Varosh»: «Різні, але рівні: як живуть шваби, євреї, румуни та роми Закарпаття» (Varosh, 06.08.2019), «Коли рідна мова не українська: як на Закарпатті навчаються угорською, словацькою та румунською мовами» (Varosh, 01.08.2019); видання «Inforpost»: «Як етнічна угорка стала українським філологом та запровадила двомовне навчання в угорській школі. Інтерв'ю з Габріеллою Гомокі» (IP, 07.08.2021) тощо. Збалансованому висвітленню питання мови нацменшин в Україні, особливо з огляду на запровадження нового «мовного» закону, значну увагу приділяє також «Суспільне» (у публікаціях «Мовне питання: як живе угорська громада на Закарпатті» (Сусп, 27.01.2021), «Мовний закон: як його дотримуються на Закарпатті» (Сусп, 19.08.2021) та ін.); «Deutsche Welle» («Мовний закон і закарпатські угорці: не любов з першого погляду (відео)» (DW, 21.05.2019) та ін.), а також інші видання.

Найбільш активно позицію угорських політиків і представників угорської меншини на Закарпатті висвітлює видання «Карпатський об'єктив». Засновником цього видання є Товариство угорської культури Закарпаття (Шух, 2014) — громадська організація, яку створили і якою керують політики — представники угорської меншини на Закарпатті: власник — Микола Ковач, директор — Василь Брензович (Opendatabot). З огляду на це цілком закономірним є значний інтерес цього видання до питання функціонування угорської мови на Закарпатті, зокрема:

а) активне відбиття позиції представників Угорщини: «Сіярто: на Закарпатті питання використання мови та навчання рідною мовою має бути вирішене» (КО, 23.09.2020); «Національні та мовні меншини Європи — це не проблема, а частина вирішення проблеми» (КО, 21.12.2020); «Закарпаття з робочим візитом відвідав заступник міністра зовнішньої економіки та закордонних справ Угорщини» (КО, 29.08.2021); «Левенте Модьор: у питаннях використання рідної мови та освіти закарпатської угорської громади очікуються зрушення. ВІДЕО» (КО, 31.08.2021); «Інтерв'ю з Генеральним консулом Угорщини в місті Ужгороді Йожефом Бачкаї» (КО, 29.09.2021);

б) значна кількість інтерв'ю з проугорськими політиками на Закарпатті: «Брензович: "...Закарпатські угорці підтвердили своє прагнення до збереження"» (КО, 05.01.2021); «Європейська комісія підтвердила свою підтримку прав угорців в Україні» (КО, 18.03.2021); «Василь Брендзович: "Стратегія США щодо України має стосуватися і прав нацменшин"» (КО, 02.09.2021); «Василь Брендзович розповів про становище закарпатських угорців та їхні проблеми на конгресі FUEN у Трієсті» (КО, 14.09.2021); «Закарпатські угорці взяли участь у Європейському регіональному форумі із захисту нацменшин» (КО, 15.10.2021) та ін.;

в) опублікування значної кількості заяв засновників видання: «Відкритий лист Закарпатського угорськомовного педагогічного товариства т.в.о. міністра освіти» (КО, 31.08.2020); «Заява керівництва ТУКЗ-КМКС щодо суспільного обговорення стосовно законопроекту про нацменшини в Україні» (КО, 03.06.2021); «Заява ТУКЗ-КМКС щодо рішення Конституційного Суду України» (КО, 16.07.2021); «Заява Правління громадської організації "Товариство угорської культури Закарпаття" та Правління Демократичної спілки угорців України по результатам розгляду проекту закону України "Про національні спільноти України"» (КО, 23.07.2021) та ін.

Цілком логічно, що офіційні повідомлення представників української влади поширює більшість видань. За кількістю публікацій серед них вирізняється регіональне інтернетівське видання «Закарпаття онлайн» та Українське національне інформаційне агентство «Укрінформ», у яких активно публікують аналітичні й інформаційні матеріали («Українське МЗС запевнило Угорщину, що мовний закон не обмежує права нацменшин на Закарпатті» (ЗО, 09.05.2019); «Підписаний Закон «Про повну загальну середню освіту» виконує останню рекомендацію Венеційської комісії для угорської меншини — Офіс президента» (ЗО, 13.03.2020); «Для угорських шкіл на Закарпатті підготують вчителів української — Новосад» (УІ, 06.12.2019) та ін.). Резонансними стали такі публікації в цих виданнях, як «Мільйони доларів для "угорців" Брендзовича» (УІ, 16.07.2019); «Угорщина все-таки просила Росію захистити її меншину на Закарпатті (ФОТО, ДОКУМЕНТ)» (ЗО, 29.01.2020); «Чому угорці в Україні не є корінним народом: причини і пояснення» (ЗО, 13.08.2020); «Євродепутатка від закарпатських угорців Андреа Бочкор відіграє одну з ключових ролей у провокуванні українсько-угорського конфлікту» (ЗО, 04.12.2020); «Перемовини Сійярто та Лаврова у Будапешті: що далі очікувати Україні від головного союзника Росії в ЄС» (ЗО, 01.09.2021) тощо.

Аналіз засвідчує, що найбільшим «проугорським рупором» на Закарпатті є видання «Карпатський об'єктив», а найактивнішу проукраїнську позицію обстоює «Закарпаття онлайн». У регіоні також функціонують інтернетівські видання, які спеціалізуються на висвітленні проблематики національних меншин, — «Media Vista» (MV)

та «Infopost» (IP), — і спрямовані на налагодження діалогу різних етнічних груп.

Хоч, за даними «Google Trends», рівень зацікавленості питанням національних меншин на Закарпатті є найвищим серед усіх регіонів України (Шаркань, 2022, с. 73—74), в окремих публікаціях простежуємо необізнаність і незацікавленість закарпатців мовною проблематикою та думку про те, що це питання не на часі: «А от на Закарпатті вимога з 16 січня використовувати у сфері обслуговування українську — мало кому відома тема. Розпитуючи місцевих мешканців про це законодавче нововведення, УНІАН переконався, що люди, які переймаються коронавірусом та локдауном (а хтось ще досі не відійшов від святкувань), майже не звертають увагу на це питання... Певна частина закарпатців вважають, що мовне питання взагалі не на часі... За словами Володимира [водія рейсового автобуса], для нього не є проблемою відповісти пасажирові угорською чи російською, якщо на цих мовах йому ставлять питання. Каже, що обидві ці мови знає на мінімальному рівні, але його достатньо, щоб порозумітися» (УНІАН, 17.01.2021).

Закарпатські користувачі «Google» найчастіше шукають перекладні словники й програми перекладу з угорської мови (Шаркань, 2022, с. 75) й меншою мірою активно цікавляться (принаймні за допомогою цієї пошукової системи) новинами, пов'язаними з мовою або питаннями мовної політики. Це може опосередковано свідчити про те, що медійний інтерес до цієї проблематики вищий, ніж реальна зацікавленість аудиторії; або ж інформацію, викладену в медіа-публікаціях, користувачі отримують під час безпосереднього перегляду новинних сайтів чи з повідомлень у соціальних мережах. З огляду на це особливого значення набуває «внутрішній» плюралізм публікацій, відповідність новин стандартам журналістики, особливо щодо достовірності інформації та балансу думок. Тому важливу роль мають відігравати спеціалізовані видання, такі як «Media Vista», «Infopost».

ПЕРІОД ПІСЛЯ ПОВНОМАСШТАБНОГО НАПАДУ РОСІЇ НА УКРАЇНУ

Формально кількість публікацій на теми мови національних меншин після початку великої російсько-української війни не зменшилася, однак змінився зміст публікацій: акцент змістився на питання функціонування мови агресора (російської) в Україні, на обговорення закону про національні меншини, а також на створення нових можливостей для вивчення української мови, зокрема й для представників національних меншин.

Дискусії про функціонування російської мови як «мови національної меншини» в Україні активізувалися після ухвалення резолюції ПАРЄ «Збереження національних меншин у Європі» на весняній

сесії асамблеї 2022 року. Цю резолюцію підготувала сербська депутатка від групи Європейської народної партії Ельвіра Ковач, на думку якої політика щодо нацменшин не має за жодних обставин бути залежною від міждержавних відносин, тому війна Росії проти України не має впливати на ставлення до російської меншини в Україні (УК, 21.04.2022). Така позиція спричинила бурхливу реакцію в українських медіа — від висновків, що «російській мові в Україні неминуче доведеться надавати якийсь статус — на загальних підставах, як і для інших законів нацменшин» (Андрій Хрустальов, Сьогодні, 24.06.2022), до «...ми маємо нагадати, що сама росія зробила власну мову мечем, чи то пак ракетною, зробила російську — мовою ненависті. А на мову ненависті не поширюється свобода слова, і це не є дискримінацією, це, власне, є захистом свободи — зупинити тих, хто хоче в інших цю свободу забрати» (Інна Совсун, Главком, 07.07.2022).

Після повномасштабного вторгнення Росії в Україну значна кількість людей вирішила в повсякденні спілкуватися українською мовою (Галина Шумицька, Еспресо, 24.10.2022), тому це питання також активно висвітлювали в медіа: «У Мукачівській міській бібліотеці для дітей проводять заняття з української мови (ФОТО)» (ЗО, 08.04.2022), «На Закарпатті для переселенців проводять уроки української мови (ФОТО)» (ЗО, 22.10.2022) та ін.

На Закарпатті також дбають про розвиток умов для німецької меншини. Зокрема, ідеться про відкриття Німецького будинку культури в Мукачеві, де місцеві німці матимуть змогу вивчати рідну мову, історію та традиції (MN, 09.12.2022).

Представники угорської меншини на Закарпатті питанню мови навчання в публічній площині після повномасштабного вторгнення Росії в Україну приділяли менше уваги. У березні 2022 року керівник Демократичної спілки угорців Закарпаття Ласло Зубанич зауважив, що питання стосовно «мовного» закону в Україні є відкритим: «Тепер, за словами Зубанича, війна створила нову ситуацію і почався процес щодо пришвидшення вступу України до ЄС. Однак мовне питання залишається. Ласло Зубанич вважає, що для приєднання України до Євросоюзу їй потрібно буде ухвалити зміни у власному законодавстві щодо національних меншин» (IP, 26.03.2022).

Проте на питанні мови освіти представники угорської громади на Закарпатті вже не загострювали увагу так, як до початку великої війни. Про це навіть написали в публікації «Наскільки обґрунтовані звинувачення проти Угорщини? Тези і факти» у виданні «Karpati Igaz Szo». Спростувавши тезу, що Угорщина може не підтримати вступ України до ЄС, редакція видання зауважила: «...Такі думки вже насаджуються та “розганяються” в українському суспільстві: мовляв, Угорщина може виступити проти вступу України до Євроспільноти.

Але тут ті, хто розпалює ворожнечу між двома країнами, стовідсотково прорахувалися: Угорщина до 2017 року була і є найбільшим

прихильником вступу України до ЄС. Першим кроком став безвіз, і Угорщина була одним із найбільших ініціаторів та лобістів відкриття кордонів для українців. Колосальна підтримка була припинена тільки у зв'язку з освітнім та мовним законами, які схвалила Україна. Хоча зараз, від початку війни, про них уже ніхто й не згадує. З боку угорського уряду вже неодноразово і однозначно звучать посилення: ці закони не на часі, наразі є в стократ важливіші питання, зараз треба Україні допомогти у боротьбі з російським окупантом» (KIS, 13.04.2022).

Думку, що суперечки про питання мови освіти в Україні після російського повномасштабного вторгнення лишилися в минулому, висловив в інтерв'ю «Європейській правді» Тібор Томпа, активний представник угорської громади, з яким видання раніше мало «дуже запеклі дискусії щодо освітнього закону»: «Я, як угорець, хочу ... відповісти пану Сійярто, що ніякого утиску угорської громади в Україні ніколи не було. Навпаки, в Україні була до угорців так звана позитивна дискримінація. До нас ставилися з розумінням того, що ми не так добре знаємо українську мову. А розповіді про “утиски” угорців — це піар» (ЄП, 30.05.2022).

Представники Угорщини й угорської меншини на Закарпатті впродовж 2022 року більшої уваги в медіа надавали демонтажу турула в Мукачеві, а також Закону України «Про національні меншини...», що його ухвалила Верховна Рада України 13 грудня 2022 р. Щодо цього закону видання «Карпатський об'єктив» 15 грудня опублікувало спільну заяву ГО «Товариство угорської культури Закарпаття» та ГО «Демократична спілка угорців України». У заяві зазначено: «Законодавці повністю проігнорували конструктивні пропозиції, внесені раніше угорськими та іншими організаціями нацменшин. Законодавство фактично посилює обмеження прав, які раніше були кодифіковані в законах “Про освіту” та “Про мову”, та додає нові. Наприклад, цей Закон не гарантує збереження місць компактного проживання національних меншин або використання національної символіки. Закон трактує права меншин виключно як права, які можуть бути реалізовані індивідуально особами, що належать до меншин, що позбавляє національні меншини (їх громади та організації) можливості реалізовувати будь-які політичні, освітні чи мовні права, які реалізуються інституційно, а отже, й можливості впливати на власну долю» (КО, 15.12.2022). Варто зауважити, що деякі аспекти Закону «Про національні меншини...» відбито не тільки в публікаціях онлайн-медіа, а й на сайтах правозахисних та інших організацій (Українська Гельсінкська спілка з прав людини, Омбудсмен, Рада Європи), такі повідомлення також були проіндексовані в «Google» як новини.

Отже, за даними «Google Trends», рівень зацікавлення в Україні угорською, румунською, словацькою мовами впродовж 2019—

2022 рр. був неоднорідним і суттєво зріс після початку повномасштабної війни Росії проти України: це може бути пов'язано з потоком вимушених переселенців до сусідніх країн. Зацікавлення польською мовою в Україні стабільно вище, ніж угорською, румунською чи словацькою, і після початку великої російсько-української війни воно зросло найбільше.

На Закарпатті серед мов національних меншин найбільше цікавилися угорською (72 %), польською (16 %), румунською (7 %), словацькою (5 %). Водночас рівень зацікавлення угорською мовою після початку повномасштабної війни в регіоні різко знизився, польською — суттєво зріс, словацькою та румунською — зріс несуттєво. Зниження рівня зацікавлення угорською мовою в регіоні, можливо, спричинене виїздом значної кількості етнічних угорців за кордон (про що повідомляли деякі політики), а зростання рівня зацікавлення іншими мовами — виїздом українців до Словаччини та Румунії.

Дослідження засвідчило постійну зацікавленість журналістів питанням мови національних меншин Закарпаття. Публікації щодо цієї проблематики за період після ухвалення Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» до кінця 2022 року за змістовим спрямуванням були різними, тому виділено два підперіоди: 1) 25 квітня 2019 року — 23 лютого 2022 року (до повномасштабного нападу Росії на Україну); 2) після початку великої війни.

Упродовж першого періоду увага до мов національних меншин загострювалася у зв'язку з новими заявами представників Угорщини, приїздом угорських високопосадовців в Україну, набуттям чинності нових норм закону тощо. До видань, які систематично й найбільш активно висвітлюють цю проблематику, належать «Карпатський об'єктив» і «Закарпаття онлайн». Журналісти цих видань зазвичай поширюють інформацію з неоднакових джерел, обстоюють різні думки стосовно цієї проблематики. Це є виявом «зовнішнього» плюралізму думок. Платформами, у яких більшою мірою може бути представлений «внутрішній» плюралізм, є вебсайти на зразок «Media Vista» й «Infopost».

Виділені серед досліджуваних публікацій групи за змістовим спрямуванням та джерелами матеріалу засвідчують найбільшу активність у висвітленні проблематики мов національних меншин з боку представників угорської спільноти на Закарпатті й посадових осіб Угорщини. Публікації в регіональних та загальнонаціональних медіа переважно стосуються угорської спільноти (75 %), тільки деякі — румунської (3 %), словацької та ромської (по 2 %), німецької (1 %). У 17 % публікацій порушено проблеми кількох національних спільнот. З одного боку, такі дані зумовлені тим, що угорська меншина на Закарпатті є найбільш численною, з іншого, — засвідчують активну підтримку етнічних угорців Закарпаття Угорщиною.

Протягом другого періоду кількість публікацій, що стосуються мов національних меншин, в онлайн-медіа не зменшилася, однак змінився зміст: акцент зміщено на питання функціонування російської мови в Україні, на обговорення закону про національні меншини, а також на створення нових можливостей для вивчення української мови, зокрема й для представників національних меншин.

З огляду на простежені тенденції припускаємо, що мовне питання впродовж років ставало не причиною, а приводом перешкоджання інтеграції України з НАТО. Адже саме нібито через мову Угорщина блокувала співпрацю нашої країни із цим альянсом, що ускладнювало військово-політичне становище України й стало одним із чинників, які призвели до важких наслідків. І те, що Угорщина перейшла від активної критики в медіа «мовного» й «освітнього» законів до безпосереднього блокування допомоги Україні та блокування санкцій проти Росії, слугує підтвердженням цього. Орбанівська Угорщина не так зацікавлена обстоювати інтереси своєї національної меншини на Закарпатті, як демонструвати антиукраїнську позицію — на підтримку Росії та для власної економічної та політичної вигоди.

Аналіз даних «Google Trends» щодо мов національних меншин засвідчує, що користувачі зрідка шукають інформацію про вплив змін до «мовного» законодавства на функціонування мов національних меншин, про «мовні» права представників міноритарних етноспільнот. Це, з одного боку, може підтверджувати припущення, що зацікавлення медіа досліджуваною проблематикою вище, ніж зацікавлення аудиторії цим питанням; з іншого, — такі дані можуть бути зумовлені тим, що відповідну інформацію реципієнти отримують безпосередньо з новинних сайтів, із соціальних мереж чи інших джерел. З огляду на це важливим є «внутрішній» плюралізм думок у виданнях, які порушують питання мов національних меншин; також потрібна підтримка вебресурсів, що подають неупереджену й збалансовану оцінку життя національних меншин і функціонування їхніх мов.

Статтю опубліковано за матеріалами доповіді на Міжнародній онлайн-конференції «Дебати щодо мовного розмаїття в сучасній Україні: мови національних меншин, білінгвізм та мовні ідеології у воєнні часи» 21 жовтня 2022 р. Див. докладніше: Kiss H.C. (2022). Дослідження мовних проблем в Україні під час війни (наукова хроніка). Українська мова, 3(83), 134—141. Англійською мовою текст доповіді буде опубліковано в колективній монографії в науковому видавництві Harrassowitz Verlag (Вісбаден, Німеччина).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- ГК** — *Голос Карпат*. <http://goloskarpat.info/> (дата звернення: 02.01.2023).
- Главком** — *Главком*. <https://glavcom.ua/> (дата звернення: 02.01.2023).
- Еспресо** — *Еспресо.TV*. <https://espreso.tv/> (дата звернення: 02.01.2023).
- ЄП** — *Європейська правда*. <https://www.eurointegration.com.ua/> (дата звернення: 02.01.2023).
- ЗО** — *Закарпаття онлайн*. <https://zakarpattya.net.ua/> (дата звернення: 02.01.2023).
- КО** — *Карпатський об'єктив*. <http://ko.net.ua/> (дата звернення: 02.01.2023).
- О24** — *Освіта24*. <https://education.24tv.ua/> (дата звернення: 02.01.2023).
- Сусп** — *Суспільне*. <https://suspilne.media/> (дата звернення: 02.01.2023).
- Сьогодні** — *Сьогодні*. <https://ukraine.segodnya.ua/> (дата звернення: 02.01.2023).
- УІ** — *Укрінформ*. <https://www.ukrinform.ua/> (дата звернення: 02.01.2023).
- УК** — *Урядовий кур'єр*. <https://ukurier.gov.ua/> (дата звернення: 02.01.2023).
- УНІАН** — *УНІАН*. <https://www.unian.ua/> (дата звернення: 02.01.2023).
- ВВС** — *BBC News Україна*. <https://www.bbc.com/ukrainian> (дата звернення: 02.01.2023).
- Bigmir** — Рейтинг по групі СМІ і періодика. (2021). *Рейтинг Bigmir*net. http://top.bigmir.net/show/mass_media/0?u=6&t2=1&o=h& (дата звернення: 30.11.2021).
- DW** — *Deutsche Welle*. <https://www.dw.com/uk/> (дата звернення: 02.01.2023).
- GN** — *Google Новини*. <https://news.google.com/> (дата звернення: 02.01.2023).
- GT** — *Google Тренди*. <https://trends.google.com.ua/trends/?geo=UA> (дата звернення: 02.01.2023).
- IP** — *Infopost*. <https://infopost.media/> (дата звернення: 02.01.2023).
- KIS** — *Karpati Igaz Szó*. <https://kiszó.news/> (дата звернення: 02.01.2023).
- MN** — *Mukachevo.net*. <http://www.mukachevo.net/> (дата звернення: 02.01.2023).
- MV** — *Media Vista*. <https://mediavista.com.ua/> (дата звернення: 02.01.2023).
- Opendatobot** — ГО «ТУКЗ-КМКС». Код ЄДРПОУ 20440111. *Opendatobot*. <https://opendatobot.ua/c/20440111> (дата звернення: 02.01.2023).
- Uaspectr** — Рейтинг найпопулярніших ЗМІ Закарпаття. (2021). *Український спектр*. <https://uaspectr.com/2020/09/07/rejtyng-najpopulyarnishyh-zmi-zakarpattya/> (дата звернення: 30.11.2021).
- Ukr** — *Ukrainer*. <https://ukrainer.net/> (дата звернення: 02.01.2023).
- Varosh** — *Varosh*. <https://varosh.com.ua/> (дата звернення: 02.01.2023).

ЛІТЕРАТУРА

- Бідзіля Ю.М. (2018). Медіа полінаціонального Закарпаття: проблеми формування етнічної та громадянської ідентичності. *Обрії друкарства*, 1, 23—39. <https://doi.org/10.20535/2522-1078.2018.1.132817>
- Дуцик Д., Дворовий М. (2019). *Національні меншини України і медіа: до порозуміння через толерантність*. Посібник для журналістів та журналісток, 5. Київ: ТОВ «СІГМАТРЕЙД».
- Ерман Г. (2018). «Три удари у спину»: в чому Угорщина звинувачує Україну. *BBC News Україна* (26.04.2018). <https://www.bbc.com/ukrainian/features-43898566> (дата звернення: 15.12.2022).

- Закон України «Про національні меншини (спільноти) України» № 2827-IX (13.12.2022). *Верховна Рада України*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text> (дата звернення: 20.01.2023).
- Коцур В.В. (2018). Угорська національна меншина в поліетнічному просторі України XXI століття: Мовний чинник. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні відносини*, 3, 45—53.
- Наслідки війни: На Закарпатті залишилося менше 100 тисяч угорців — Ласло Зубанич. *Infopost* (26.03.2022). <https://infopost.media/naslidky-vijny-na-zakarpatti-zalyshylosya-menshe-100-tysyach-ugorcziv-laslo-zubanich/> (дата звернення: 15.12.2022).
- Про кількість та склад населення Закарпатської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. *Державний комітет статистики України*. <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/zakarpattia/> (дата звернення: 02.01.2023).
- Тищенко Ю.А. (2018). Сензитивність мовного питання в освіті, мультилінгвальна освіта для Закарпаття. *Стратегічні пріоритети*, 1, 84—88. http://nbuv.gov.ua/UJRN/sra_2018_1_14 (дата звернення: 15.12.2022).
- Черничко С.С. (2018). Державна мова для угорців Закарпаття: чинник інтеграції, сегрегації або асиміляції? *Стратегічні пріоритети*, 1, 97—105. http://nbuv.gov.ua/UJRN/sra_2018_1_16 (дата звернення: 15.12.2022).
- Шаркань В. (2022). Питання мови національних меншин Закарпаття в українських медіа 2019—2021 рр. *Образ*, 2(39), 64—80. [https://doi.org/10.21272/Obraz.2022.2\(39\)-64-80](https://doi.org/10.21272/Obraz.2022.2(39)-64-80)
- Шейко Ю. (2022). Які умови статусу кандидата для України запропонувала Єврокомісія. *Deutsche Welle* (17.06.2022). <https://p.dw.com/p/4CrsG> (дата звернення: 12.07.2022).
- Шумицька Г.В. (2019а). *Через діалог до взаєморозуміння в мультилінгвальному просторі: регіональна рецепція мовних новацій в освітній сфері*. Монографія. Ужгород: Гражда.
- Шумицька Г.В., Путрашик В.І. (2017). Реакція медіа на статтю 7 Закону «Про освіту» як відзеркалення сучасної мовної ситуації в Україні (на матеріалах новинних веб-ресурсів Закарпаття). *Науковий потенціал та перспективи розвитку філологічних наук: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 8—9 грудня 2017 р.* (с. 174—178). Київ: Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського.
- Шумицька Г.В., Путрашик В.І. (2018). Мовне питання в Україні після висновків Венеційської комісії: закарпатський онлайн-медіакурс. *Таврійські філологічні наукові читання: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 26—27 січня 2018 р.* (с. 188—193). Київ: Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського.
- Шумицька Г.В., Путрашик В.І. (2019). Мовне законодавство України в проєкціях онлайнового медіапростору Закарпаття. *Збірник матеріалів XXV (ювілейної) міжнародної науково-практичної конференції з проблем функціонування і розвитку української мови «Мова. Суспільство. Журналістика» (Київ, 5 листопада 2019 року)* (с. 187—194). Київ: н. в.
- Шух С., Гарагонич І. (2014). Медіагазди. Кому належать закарпатські ЗМІ. *Panorama Media Group* (21.07.2014). <https://pmg.ua/life/3567-mediagazdy-komu-nalezhat-zakarpatski-zmi> (дата звернення: 12.01.2023).

Статтю отримано 14.03.2023

LEGEND

ГК — *Voice of the Carpathians*. Retrieved January 2, 2023 from <http://goloskarpat.info/> (in Ukrainian).

Главком — *Glavcom*. Retrieved January 2, 2023 from <https://glavcom.ua/> (in Ukrainian).

Еспресо — *Espresso.TV*. Retrieved January 2, 2023 from <https://espresso.tv/> (in Ukrainian).

- ЄП** — *European Truth*. Retrieved January 2, 2023 from <https://www.eurointegration.com.ua/> (in Ukrainian).
- ЗО** — *Transcarpathia Online*. Retrieved January 2, 2023 from <https://zakarpattya.net.ua/> (in Ukrainian).
- КО** — *Carpathian Lens*. Retrieved January 2, 2023 from <http://ko.net.ua/> (in Ukrainian).
- О24** — *Education24*. Retrieved January 2, 2023 from <https://education.24tv.ua/> (in Ukrainian).
- Сусп** — *Suspilne*. Retrieved January 2, 2023 from <https://suspilne.media/> (in Ukrainian).
- Сьогодні** — *Today*. Retrieved January 2, 2023 from <https://ukraine.segodayna.ua/> (in Ukrainian).
- УІ** — *Ukrinform*. Retrieved January 2, 2023 from <https://www.ukrinform.ua/> (in Ukrainian).
- УК** — *Government Courier*. Retrieved January 2, 2023 from <https://ukurier.gov.ua/> (in Ukrainian).
- УНІАН** — *UNIAN*. Retrieved January 2, 2023 from <https://www.unian.ua/> (in Ukrainian).
- BBC** — *BBC News Ukraine*. Retrieved January 2, 2023 from <https://www.bbc.com/ukrainian> (in Ukrainian).
- Bigmir** — Rating by Media and Periodicals Group. *Rating Bigmir*net. Retrieved November 30, 2021 from http://top.bigmir.net/show/mass_media/0/?u=6&t2=1&o=h& (in Russian).
- DW** — *Deutsche Welle*. Retrieved January 2, 2023 from <https://www.dw.com/uk/> (in Ukrainian).
- GN** — *Google News*. Retrieved January 2, 2023 from <https://news.google.com/> (in Ukrainian).
- GT** — *Google Trends*. Retrieved January 2, 2023 from <https://trends.google.com.ua/trends/?geo=UA> (in Ukrainian).
- IP** — *Infopost*. Retrieved January 2, 2023 from <https://infopost.media/> (in Ukrainian).
- KIS** — *Karpati Igaz Szo*. Retrieved January 2, 2023 from <https://kiszozszo.net/> (in Ukrainian).
- MN** — *Mukachevo.net*. Retrieved January 2, 2023 from <http://www.mukachevo.net/> (in Ukrainian).
- MV** — *Media Vista*. Retrieved January 2, 2023 from <https://mediavista.com.ua/> (in Ukrainian).
- Opendatabot** — NGO “TUKZ-KMKS”. EDRPOU code 20440111. *Opendatabot*. Retrieved January 2, 2023 from <https://opendatabot.ua/c/20440111> (in Ukrainian).
- Uaspectr** — Rating of the Most Popular Media in Transcarpathia (2021). *Ukrainian Spectrum*. Retrieved November 30, 2023 from <https://uaspectr.com/2020/09/07/rejtyng-najpopulyarnishyh-zmi-zakarpattya/> (in Ukrainian).
- Ukr** — *Ukrainer*. Retrieved January 2, 2023 from <https://ukrainer.net/> (in Ukrainian).
- Varosh** — *Varosh*. Retrieved January 2, 2023 from <https://varosh.com.ua/> (in Ukrainian).

REFERENCES

- Bidzilia, Yu.M. (2018). Media of Multinational Transcarpathia: Problems of Ethnic and Civic Identity Formation. *Horizons of Printing*, 1, 23–39. <https://doi.org/10.20535/2522-1078.2018.1.132817> (in Ukrainian).
- Chernychko, S.S. (2018). State Language for Hungarians in Transcarpathia: a Factor of Integration, Segregation or Assimilation? *Strategic priorities*, 1, 97–105. Retrieved December 15, 2022 from http://nbuv.gov.ua/UJRN/spa_2018_1_16 (in Ukrainian).
- Dutsyk, D., & Dvorovy, M. (2019). *National Minorities of Ukraine and the Media: Toward Understanding through Tolerance*. A Guide for Journalists. Kyiv: TOV SIHMATREID (in Ukrainian).

- Erman, H. (2018). “Three Stabs in the Back”: What Hungary Accuses Ukraine of. *BBC News Ukraine* (April 26, 2018). Retrieved December 15, 2022 from <https://www.bbc.com/ukrainian/features-43898566> (in Ukrainian).
- Kotsur, V.V. (2018). The Hungarian National Minority in the Multi-Ethnic Space of Ukraine in the Twenty-First Century: The Language Factor. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: International relations*, 3, 45–53 (in Ukrainian).
- Law of Ukraine “On National Minorities (Communities) of Ukraine” (№ 2827-IX, December 13, 2022). *Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrieved January 20, 2023 from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text> (in Ukrainian).
- On the Number and Composition of the Population of the Transcarpathian Region according to the Results of the All-Ukrainian Population Census of 2001. *State Statistics Committee of Ukraine*. Retrieved January 2, 2023 from <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/zakarpattia/> (in Ukrainian).
- Sharkan, V. (2022). The Language Issue of the National Minorities of Transcarpatia in the Ukrainian Media 2019–2021. *Obraz*, 2(39), 64–80. [https://doi.org/10.21272/Obraz.2022.2\(39\)-64-80](https://doi.org/10.21272/Obraz.2022.2(39)-64-80) (in Ukrainian).
- Sheiko, Yu. (2022). What are the Conditions of Candidate Status for Ukraine Proposed by the European Commission. *Deutsche Welle* (June 17, 2022). Retrieved July 12, 2022 from <https://p.dw.com/p/4CrsG> (in Ukrainian).
- Shukh, S., & Harahonych, I. (2014). Media Owners. Who Owns the Transcarpathian Media. *Panorama Media Group* (July 21, 2014). Retrieved January 12, 2023 from <https://pmg.ua/life/3567-mediagazdy-komu-nalezhat-zakarpatski-zmi> (in Ukrainian).
- Shumytska, H.V. (2019a). *Through Dialogue to Mutual Understanding in a Multilingual Space: Regional Reception of Language Innovations in Education*. Monograph. Uzhhorod: Grazhda (in Ukrainian).
- Shumytska, H.V., & Putrashyk, V.I. (2017). Media Reaction to Article 7 of the Law “On Education” as a Reflection of the Current Language Situation in Ukraine (based on the materials of news web resources of Transcarpathia). *Scientific Potential and Prospects for the Development of Philological Sciences: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference, Kyiv, December 8-9, 2017* (pp. 174–178). Kyiv: Tavriiskyi natsionalnyi universytete imeni V.I. Vernadskoho (in Ukrainian).
- Shumytska, H.V., & Putrashyk, V.I. (2018). The Language Issue in Ukraine after the Venice Commission’s Conclusions: Transcarpathian Online Media Course. *Taurida Philological Scientific Readings: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference, Kyiv, January 26-27, 2018* (pp. 188–193). Kyiv: Tavriiskyi natsionalnyi universytete imeni V.I. Vernadskoho (in Ukrainian).
- Shumytska, H.V., & Putrashyk, V.I. (2019). Language Legislation of Ukraine in the Projections of the Online Media Space of Transcarpathia. *Collection of Proceedings of the XXV (jubilee) International Scientific and Practical Conference on the Functioning and Development of the Ukrainian Language “Language. Society. Journalism” (Kyiv, November 5, 2019)* (pp. 187–194). Kyiv: n. v. (in Ukrainian).
- The Consequences of the War: Less than 100 thousand Hungarians left in Zakarpattia — Laszlo Zubanych. *Infopost* (March 26, 2022). Retrieved December 15, 2022 from <https://infopost.media/naslidky-vijny-na-zakarpatti-zalyshylosya-menshe-100-tysyach-ugorcziv-laslo-zubanych/> (in Ukrainian).
- Tyshchenko, Yu.A. (2018). Sensitivity of the Language Issue in Education, Multilingual Education for Transcarpathia. *Strategic Priorities*, 1, 84–88. Retrieved December 15, 2022 from http://nbuv.gov.ua/UJRN/spa_2018_1_14 (in Ukrainian).

Received 14.03.2023

Vasyl Sharkan, PhD in Philology, Associate Professor
of the Department of Journalism
Uzhhorod National University
14 Universytetska St., Uzhhorod 88000, Ukraine
E-mail: vasyi.sharkan@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-9162-5756>

THE LANGUAGES OF THE NATIONAL MINORITIES OF TRANSCARPATHIA IN THE UKRAINIAN MEDIA DISCOURSE DURING THE WAR

The article analyzes the peculiarities of discussing the issue of languages of national minorities of Transcarpathia in Ukrainian online media between April 25, 2019 (after the Verkhovna Rada of Ukraine adopted the Law “On Ensuring the Functioning of Ukrainian as the State Language” in the second reading) and December 2022. It has been traced that in Ukraine, the level of interest in Hungarian, Romanian, Slovak, and Polish languages during this period (according to Google Trends) was heterogeneous and increased significantly after the outbreak of Russia’s full-scale war against Ukraine on February 24, 2022.

Publications on the languages of national minorities in Transcarpathia mainly concern the Hungarian community (75 %), with only a tiny part covering the Romanian (3 %), Slovak and Roma (2 % each), and German (1 %). 17 % of publications cover the issues of several national communities simultaneously. “Karpatskyi Obiektiv” and “Zakarpattya online” are the media that most often cover this issue. The analysis led to the conclusion that before Russia’s full-scale attack on Ukraine, online media covered the prospects for the functioning of the Hungarian language in educational institutions in Transcarpathia most of all. However, after the beginning of Russia’s post-wide invasion, this issue was relegated to the background, and more attention was paid to the functioning of the Russian language in Ukraine, the discussion of the law on national minorities, and the creation of new opportunities for learning Ukrainian, including for representatives of national minorities. Taking into account the observed content trends in media publications, it is suggested that the language issue has been a pretext for Hungary to obstruct Ukraine’s integration with NATO rather than a reason.

Keywords: *language of national minorities, Transcarpathia, media, Hungarian language, Romanian language, Slovak language, Ukrainian language.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.02.054>
УДК 81'272'246.2

І.М. ЦАР, кандидат філологічних наук, науковий співробітник
відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: vakavaka7@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9764-5758>

МОВНА АДАПТАЦІЯ ЕТНІЧНИХ РОСІЯН У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ АРЕАЛІ

У статті схарактеризовано проблему мовної адаптації етнічних росіян на Заході України на прикладі мовних біографій трьох етнічних росіян, що проживають в одному селі на Львівщині. Простежено зміни мовної і національної ідентичності, мовної поведінки та мови інформантів під впливом тривалого перебування в українськомовному середовищі. З'ясовано ставлення опитаних до української та російської мов і державної мовної політики. Установлено зовнішні та внутрішні чинники, що вплинули на мовну адаптацію етнічних росіян.

Ключові слова: мовна біографія, мовна адаптація, мовна поведінка, мовна ідентичність, мовне середовище.

Дослідження мовної адаптації в Україні стало особливо актуальним після початку російсько-української війни у 2014 році через значне посилення внутрішніх міграційних процесів. Хоч термін *мовна адаптація* ще достатньо не вивчений в українських соціолінгвістичних працях, мовознавці почали ним послуговуватися, досліджуючи пристосування українськомовних громадян до білінгвального середовища великих міст (Руда, 2016), мовну поведінку школярів (Данилевська, 2019), адаптацію вимушених внутрішніх переселенців із Криму та Донецької і Луганської областей у Києві (Цар, 2020), вивчаючи інтеграцію етно-мовних спільнот у загальнонаціональний мовний простір (Михальчук, 2021, с. 42), а також аналізуючи перехід на українську тих мовців, які

Цитування: Цар І.М. (2023). Мовна адаптація етнічних росіян у західноукраїнському ареалі. *Українська мова*, 2(86), 54—71. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.02.054>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

раніше послуговувалися російською мовою, проте під впливом повномасштабного вторгнення Росії в Україну змінили свою мовну поведінку (Sokolova, 2022, с. 15). Зважаючи на сучасну суспільно-політичну ситуацію в Україні, дослідження мовної адаптації представників етновмовних спільнот є надзвичайно актуальним.

Ми витлумачуємо мовну адаптацію як пристосування мовця до нового мовного середовища, пов'язане зі змінами мовної поведінки, мовної свідомости, мовної ідентичности й мовної компетенції особи під впливом політичних, психологічних та соціокультурних чинників. Дослідження мовної адаптації індивіда передбачає характеристику мовних середовищ, у яких він проживав, аналіз його мовної ідентичности і мовної поведінки, вивчення перемикування кодів, мовної стійкості чи мовної толерантности тощо.

Мета статті — на матеріалі мовних біографій схарактеризувати мовну адаптацію етнічних росіян на Заході України й визначити чинники, що впливають на неї. Для цього проаналізовано три мовні біографії етнічних росіян, що проживають в одному селі на Львівщині. Мовні біографії записано у 2021 році, тобто до повномасштабної російсько-української війни.

МЕТОДИ Й ІНФОРМАНТИ

Під час збирання матеріалу застосовано метод включеного спостереження і метод мовної біографії, що передбачає запис такої розповіді респондента, основною темою якої є його мова (мови). А. Павленко зазначала, що мовна біографія інформанта свідчить про те, як і чому він знає певні мови, використовує їх або відмовляється від них (Pavlenko, 2007, с. 165).

Дослідження, що ґрунтується на методі мовної біографії, по суті діахронійне, адже охоплює життя не тільки інформантів, а також їхніх батьків, бабусь і дідусів чи навіть дальших поколінь (Nekvapil, 2003, с. 64). А оскільки такий наратив відбиває різні аспекти взаємодії мовця із соціумом, то є цінним джерелом інформації про мовну ситуацію в суспільстві.

Використання методу мовної біографії особливо корисне під час аналізу мовної поведінки білінгвів. У прикладній лінгвістиці біографічно орієнтовані дослідження спочатку стосувалися саме проблем уживання другої мови або вивчення іноземної. Як зауважувала Б. Буш, деякі ранні праці з вивчення білінгвізму вже ґрунтувалися на біографічному підході (Busch, 2016, с. 3). В українському мовознавстві І.І. Брага реконструювала мовну біографію білінгва, проаналізувавши автобіографію та епістолярій К.С. Малевича й мемуарні тексти його сучасників і згрупувавши результати дослідження за такими категоріями: родина; рідна мова; мова села, містечка; мова освіти; зміна місця проживання, мова міста; мова думки; мова емоцій; самооцінка мовної компетенції, рівень знань російської мови; етнокультурна самоідентифікація (Брага, 2019, с. 8—10). Детально представлено метод мовної біографії у статті Н. Кісс

та Г.В. Шумицької (Кісс, Шумицька, 2023). Автори продемонстрували, як цей метод можна застосовувати для вивчення мовної ситуації в Україні на прикладі мовнокультурного Закарпаття.

Дослідження мовних біографій дає змогу простежити динаміку мовного вибору, мовних переваг та мовної компетенції багатомовного респондента (Verschik, 2002). Тому вибір цього методу для вивчення мовної адаптації етнічних росіян вважаємо оптимальним.

Основою інтерв'ю для записування мовної біографії інформантів слугували матеріали питальника міжнародного наукового проекту «Дебати щодо мовного розмаїття — менеджмент мов національних меншин у пострадянській Україні» (2020—2023, проєкт фінансований науковим Фондом «Фольксваген»). Запитання поділено на блоки: 1) Дитинство; 2) Освіта / Служба в армії / Кар'єра; 3) Сім'я / Друзі / Вільний час; 4) Ставлення до мов; 5) Мовна політика; 6) Історія і перспективи розвитку народу, мови і культури; 7) Мова та ідентичність. Зафіксовано відомості про вік, стать, національність, освіту, мову повсякденного спілкування інформантів та національність і мову повсякденного спілкування членів їхніх родин. Крім того, до питальника додано запитання, відповіді на які дають змогу з'ясувати конкретні аспекти мовної поведінки респондентів чи мовної ситуації в Україні, що цікавили інтерв'юера (наприклад, запитання стосовно мовного законодавства, проблеми мовної свідомості тощо).

Матеріалом дослідження послуговували записи мовних біографій трьох етнічних росіян — двох жінок приблизно того самого віку (Ольги й Анни) і старшого чоловіка (Миколи) (табл. 1).

Усі інформанти вважають себе етнічними росіянами, здобули російськомовну освіту і переїхали до Верина (села у Львівській області) давно. Зауважимо, що 99 відсотків жителів Верина розмовляють українською мовою, а респонденти тоді не знали її. Як видно з Таблиці 1, інформанти прожили у Верині понад 30—40 років, тому ми можемо з упевненістю говорити не лише про процес, а й про результати їх адаптації до цього мовного середовища.

Таблиця 1. Інформанти

Ольга	Анна	Микола
1966 р. н. з м. Шуї	1962 р. н. з м. Севастополя	1942 р. н. з м. Тамбова (також проживав у Києві та Миколаєві)
<i>Зараз вони проживають у с. Верині, Львівська обл., Стрийський р-н</i>		
з 1985 пекар, заробітчанка (у Польщі) без вищої освіти	з 1980 вихователька в дитячому садку, заробітчанка (в Італії) вища освіта	з 1990 слюсар, кіномеханік вища освіта

Ольга і Анна працювали за кордоном (в Італії та Польщі). Микола працював в Україні (у Києві та Миколаєві). В Україну його привезла мати ще немовлям. До Верина Микола переїхав найпізніше з усіх інформантів — у віці 48 років. Усі, крім Ольги, здобули вищу освіту. До переїзду Ольга взагалі не стикалася з українською мовою. Анна і Микола інколи чули її, але ніколи не розмовляли нею.

Розповіді інформантів про період їхнього життя до переїзду порушують певні проблеми побутування української мови у СРСР і ставлення до неї. Микола зауважив, що стикався з українською під час навчання в Києві, коли, за його словами, була спроба українізувати навчальний процес. Проте це тривало лише місяць. За часів СРСР більшість українців, на думку Миколи, спілкувалася російською мовою:

М. Почему раньше все на русском языке в Советском Союзе говорили? Потому что это было выгодно/ почетно и все// В любой институт/ любой техникум только русская мова// Без русской мовы нельзя было практически поступить//¹.

Анна пригадує українськомовні вивіски в Харкові на фотографіях випускників і дивується, що під час її навчання там увесь мовний ландшафт уже був російською:

А. Тому що також до сьмдесят п'ятого року приблизно у Харкові було вивіски всі/ всього/ інститутів/ магазинів/ фірм на українській мові// Потім чомусь... ну / напевно/ тому що ми були молоді/ тим не цікавились/ перейшло чомусь на російську мову// Навіть вивіски всі// І було до того багато/ можна було чути/ то мені бабушка розказувала/ моя прабабуся взагалі розмовляла українською мовою/ бо вона сама з Харківщини/ а потім чому... чесно/ не знаю// Це треба внікнути/ напевно// Або якби була моя бабуся жива/ ана би мені / може/ би мені розказала// Перейшло на російську мову/ всі помінялись// У мене навіть на фотографіях є// От де я навчалася/ випускники там/ скорше що випускалися/ їхні... от вони стоять/ коло інституту/ скрізь було українською мовою// Вже як я/ російською// Я на оце звернула увагу// Чому/ не знаю//

Отже, інформанти родом з різних міст, здобули різну освіту, до переїзду перебували в повністю російськомовному середовищі й не спілкувалися українською мовою взагалі.

НАЦІОНАЛЬНА І МОВНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ІНФОРМАНТІВ

Усі троє респондентів вважають себе етнічними росіянами. Проте після заглиблення в їхні мовні біографії відкриваються цікаві деталі такої ідентифікації (табл. 2).

Анна вважає себе росіянку суто формально, як вона каже, тому що її так записали в паспорті. З розповідей матері Анна знає, що її праба-

¹ У прикладах збережено мову і вимову інформантів. Репліки записано базовою мовою респондента (для Миколи це російська), укралення позначено жирним.

буся була родом з Харківщини і розмовляла тільки українською мовою. Фрагменти інтерв'ю ілюструють, як мовне середовище в Криму та одруження вплинуло на зміну мовної ідентичності Анниної матері:

А. От прабабуся/ то мені мама постійно розказувала/ вони як приїжджали туди до бабусі/ до маминої бабусі/ як вона казала/ вона все із нею говорила українською// Значить то давним давно було вже// То вже як вони переїхали після війни в Крим/ тут почали розмовляти в Криму російською мовою/ значить//

І. А як Ви думаєте/ яка мова для них/ для Ваших бабусь/ дідусів/ батьків була рідна?

А. Ну я так думаю/ для прабабусі/ була українська/ а вже мама походу обставин/ напевно/ стала російською//

І. Добре// А національність/ як Ви думаєте/ яка в них була національність?

А. У мами/ українка// Це я сто процентів знаю/ тому що її рід весь український// А от рід мого батька весь російський//

Хоч до переїзду до Верина, Анна спілкувалася російською, рідною мовою вона вважає українську, оскільки тепер розмовляє нею і усвідомила її важливість:

А. Напевно/ українська// За... ну... оце...

І. А за чим?

*А. (сміється) Не знаю// Тому що нею розмовляю і тому що **осозна... осознаніє пришло**/ що мова українська//*

Ольга на початку інтерв'ю сказала, що є росіянку за походженням, але на те саме запитання в середині інтерв'ю, сама того не помітивши, уже відповіла, що є українку. Рідною мовою вона вважає українську, оскільки розмовляє нею більшу частину свого життя:

*О. Ну та мова/ де живуть/ де спілкуються/ та мова// Яка національність/ така і мова найрідніця// **То що говорю/ та мова рідна// Не?** [І. Ага/ добре//] *Ну та так// Я навіть уже по-руски мало що і говорю// Не то що говорю/ навіть е-е-е ті слова забиваю// **Отак би по-руски поговорити/ і вже/ напевно/ сьї путала**// Та так//**

І. Добре// Що Вам допомагає знати і визнавати те/ що Ви українка? Зберігати от я українка? Що Вам допомагає?

О. Що мені допомагає?

І. Що оце зберігає/ що Ви українка/ діти Ваші українці? Передавати з покоління в покоління?

О. Напевно/ любов//

І. Любов до чого?

Таблиця 2. Національна і мовна ідентичність інформантів

Ідентичність	Ольга	Анна	Микола
Національність	Росіянка → українка	Росіянка	Росіянин
Рідна мова	Російська → українська	Українська	Російська

О. Любов до свої... до свої... нації/ любов до свої мови//

І. Ага// Добре// А от дивіться тако// Ви на початку сказали/ що Ви росіянка...

О. Так//

І. А зараз кажете/ що Ви українка//

О. Та бо я вже більше часу на Україні і-і мені сьї здає/ шо таке як би більше вже до україн... до українського//

Отже, тривале перебування в українському середовищі вплинуло на те, що Ольга змінила не тільки рідну мову, а й національну ідентичність. Як засвідчив фрагмент інтерв'ю, вона також пояснила це тим, що любить Україну і її мову. Ольга зауважила, що забуває російські слова та сумнівається, чи зараз змогла б вільно говорити російською.

Лише Микола не змінив своїх поглядів та ідентичності і вважає себе росіянином, а рідною мовою російську. Хоч, наприклад, на відміну від Ольги, він майже все життя прожив в Україні, оскільки його мати переїхала в Україну, коли він був ще немовлям.

М. Потому шо у меня папа русский/ мама русский// Папа с Ленинграда/ а мама з Николаева/ что обласний//

Як бачимо, Ольга і Анна насамперед уважають, що рідна мова — це мова, якою вони спілкуються, і не пов'язують її зі своїм етнічним походженням. Микола розуміє рідну мову як мову свого етносу. Зміна мовної ідентичності Ольги сприяла зміні її національної ідентичності. А мовна біографія Анни свідчить, як адаптація до нового мовного середовища сприяла поверненню жінки до мовної ідентичності її предків.

Далі спробуємо зрозуміти, чому інформанти перейшли або не перейшли на українську, як довго це тривало, з якими труднощами вони стикалися, чи зазнавали мовної дискримінації і як змінилася їхня мовна поведінка.

МОВНА АДАПТАЦІЯ ІНФОРМАНТІВ У ВЕРИНІ

Мовна адаптація інформантів у Верині почалася безпосередньо після їх переїзду туди. Важливо розуміти, у яке мовне й культурне середовище вони потрапили.

Верин — село на Заході України, розташоване за 42 км на південь від Львова, з населенням понад 1679 осіб. Це греко-католицька громада зі стійкими патріотичними переконаннями і активним культурно-просвітницьким життям. Мешканці спілкуються українською мовою, зокрема часто місцевим діалектом.

Для Ольги, яка раніше жила в повністю російськомовному оточенні, не розмовляла українською і не розуміла її, адаптація у Верині стала викликом. Жінка хотіла якнайкраще інтегруватися в нове середовище, сподобатися своїм новим родичам. Вона повністю перейшла на українську мову майже відразу після переїзду. Уже за рік чи навіть раніше вона вивчила українську мову і могла вільно спілкуватися з іншими.

О. Я якраз відразу сюда приїхала/ до мене дуже добре сьи... добре дуже ставленьи було/ і оні сьи не дивили/ шо я там з Росі-її/ якась росіянка/ і тейво/ али ні було такого бар'єра між нацией і мовою// Добре зо мною сьи ставили//

Анна також перейшла на українську відразу після переїзду. Основною мотивацією Анни було те, що вона почала працювати в дитячому садочку і їй треба було розмовляти з дітьми, а вони не розуміли російської.

Лише Микола не перейшов на українську і спілкувався тільки російською з усіма і в усіх комунікативних ситуаціях.

М. Когда я сюда приехал/ 30 лет тому назад/ мене все говорили/ «Шо ти говориш на російській? Говори на українській!» Я говорю/ «Ну я привык по-русски говорить» Я говорил/ «Я росіянин/ я говорю по-російски»// Ви ж меня розумієте? Я узнал/ что достаточно быть по паспорту русским/ тогда имееш право говорить на русском// А якщо ти українець/ то мушиш говорить только по-українски//

Імовірно, однією з причин того, що Микола не змінив своєї мовної поведінки, було те, що, на відміну від Ольги й Анни, він переїхав до Верина у віці 48 років (табл. 1).

Ольга і Анна сказали, що в них не виникало труднощів з адаптацією. Навпаки — усе допомагало, оскільки всі кругом говорили тільки українською.

О. А люди до мене говорили українською/ а я і хотіла/ щоб українською говорили/ щоб скорше сьи навчити української мови//

Проте Анна зазначила, що спочатку їй було психологічно некомфортно на роботі, оскільки вона розуміла, що недосконало знає українську.

А. Чисто спілкування// Просто я по професії працювала десь років 3 тут// Потім після декрету я пішла ро... працювати в садік тимчасово// І оце був стимулом мені дуже/ дуже уважно вчити українську мову/ тому шо мені треба було спілкуватися з діточками українцями/ з батьками українцями//

Однак ніхто з опитаних, навіть Микола, не сказав, що коли-небудь зазнавав мовної дискримінації.

Під впливом тривалого перебування в новому мовному середовищі мовна поведінка інформантів змінилася (табл. 3). Ольга й Анна почали спілкуватися тільки українською. Ольга використовувала російську мову тоді, коли говорила з родичами з Росії. Як зазначено вище, вона навіть почала забувати російську. І якби до неї хтось незнайомий заговорив російською, вона навіть не відразу б перейшла на цю мову. Хіба що її б попросили про це.

І. От якби/ наприклад/ до Вас говорили російською/ Ви би перейшли на російську чи Ви б далі говорили українською?

О. Я би могла їх підтримати українською/ російською мовою/ али я би ні перейшла//

І. Чому?

О. Не/ бо я вже привикла// Я привикла уже на української мови/ мені сьи здає/ шо я таке як вже (пауза) корінна українка// (сміється)

Тривале перебування в Польщі на заробітках також позначилося на мовленні Ольги. І хоч вона не змішує у своєму мовленні українські й польські слова, проте вживає останні спорадично, якщо тема розмови провокує спогади про Польщу. Наприклад, розповідаючи про свою адаптацію до польськомовного середовища, Ольга несвідомо, неконтрольовано вживала польські слова (*dobrze, bardzo* тощо).

Мовна адаптація Анни відбувалася трохи повільніше, ніж Ольги. Перші 5 років Анна ще могла неконтрольовано перемикатися на російську, але пізніше перестала:

І. Як часто ви переходите з однієї мови на іншу?

А. Не/ зараз не// Спочатку/ от коли я сюда переїхала/ то таке було/ було//

І. А як довго от цей період тривав?

А. Ну десь до п'яти років//

Як і Ольга, Анна охоче вивчала українську. Вона не пам'ятає випадків дискримінації на мовному ґрунті:

А. Вот коли починала навчатися українською мовою/ багато жар... в мене були такі співробітники/ які мені допомогали/ напевно/ вот// То не дискримінація/ піджартування/ поп... завжди мене поправляли/ навчали// То в такий період// Но я не рахую це за обіду/ а навпаки/ я вдячна/ що мене багато чому от це вчило//

Тепер Анна принципово спілкується тільки українською, особливо з персоналом у сфері обслуговування. Вона переходить на російську тільки з родичами і друзями з Росії або якщо розуміє, що її співрозмовник неукраїнець:

А. Можливо/ навіть деколи буває/ що і потрібно з рускомовними друзями/ які проживають тут/ розмовляти українською/ но в мене це йде на автоматі// Я чую/ хто зі мною розмовляє російською/ я автоматично переходжу на російську//

Аннина дочка також зберігає мовну стійкість і не переходить на російську, хоч її чоловік і його родина російськомовні, а сама вона живе в Харкові. Проте онука Анни вже двомовна і послуговується українською чи російською залежно від ситуації спілкування й мови співрозмовників.

На мовну поведінку Анни суттєво вплинули події Революції Гідності та російсько-українська війна:

І. Якщо у вашому житті був момент/ коли ви вирішили послідовно використовувати тільки одну мову в різних ситуаціях спілкування/ опишіть його детальніше//

*А. Ну/ напевно/ от після отіх всіх революцій// Коли... Особливо коли ми там [в Італії] були/ за границею/ осознання своєї країни/ своєї нації/ воно сильно/ сильно/ сильно нас підкреслило/ і поштовх був страшенний// **Нет/ ми будем говорити тільки своєю мовою/ бо ми нація/ бо ми... таке от всьо//***

Зауважимо, що перебування в українськомовному середовищі змінило мовну свідомість Анни. Вона почала вважати, що спілкування рід-

ною (українською) мовою важливе для збереження нації, і навіть дискутувала на мовні теми зі своїми російськомовними друзями:

А. Навіть ми між собою общались/ вот/ спілкувалися навіть між собою на ці всякі теми// От у мене тожже ж моя/ де Оля вишла замуж... До речі/ вона моя подруга// Вона уже рахує себе застарією перевчатися/ (з іронією пародіює) нашо ї того/ вона буде смішно карлявити слова/ «я вже так доживу»// Ну вопшем/ говорю/ люди просто не осознають/ шо це ну/ напевне/ риса характеру/ ген нації десь там має бути//

Микола, який каже, що ніколи не переходить на українську, все-таки цілеспрямовано спілкується нею у транспорті. Він пояснює це тим, що російська мова на Заході України дратує людей. Тому, щоб цього уникнути, він у транспорті говорить українською:

М. Я переходил/ старался переходить/ даже счас стараюся вот когда я еду в общественном транспорте/ чтоб никого не раздражать/ потому шо я знаю/ шо почему-то русский язык раздражает людей// Ну я не знаю/ может/ это какая-то генетическая память или шото такое/ шо...

Зауважимо, що Микола нечасто спілкується з місцевими. Вузькі соціальні контакти також могли позначитися на його мовній адаптації:

М. Ну я вообще не много общаюся/ только на уровне в газовой кантору там/ в социальную помощь// Так там уже у меня все знакомые/ они меня воспринимают такой/ как я есть//

Таблиця 3. Мовна адаптація

Адаптація	Ольга	Анна	Микола
Переходить на українську в розмові з українськомовним співрозмовником			
Переходить на російську тільки в розмові з російськомовними родичами			
Переходить на російську в розмові з російськомовними родичами, друзями чи знайомими			
Принципово спілкується тільки українською з українцями			
Спілкується тільки російською			
Може вживати деякі українські слова			
Може вживати деякі російські слова			
Може вживати діалектизми			
Перейняв/ла місцеві звичаї і традиції			
Охоче вивчав/ла українську мову як державну			
Хоче, щоб діти й онуки знали українську			
Уважає, що українська мова має бути єдиною державною мовою в Україні			
Задоволений/а державною мовною політикою			
Уважає, що релігія важлива для збереження мови та культури			
Стикався/лася з мовною дискримінацією			

Під час інтерв'ю ми помітили, що Микола може неконтрольовано перемикає мовні коди, коли спілкується з українськомовною людиною. Проте це перемикаєння відбувається частково, тобто він може говорити українською лише частини речень або окремі слова, але не висловлювання повністю. Таке перемикаєння помітне особливо тоді, коли тема розмови стосується української мови або чогось, пов'язаного з нею.

Саме Микола досі живе з думкою про велич Радянського Союзу і російського народу. Імовірно, ці переконання суттєво вплинули на його мовну поведінку.

Попри свої політичні переконання Микола загалом задоволений державною мовною політикою в Україні. Лише Анна поскаржилася, що влада дуже мало робить для розвитку української мови:

І. Що влада робить для Вашої рідної мови?

А. Для мене дуже мало робить//

І. Для української мови?

А. Та// Дуже... А. Як на мене/ дуже мало//

І. Ну а що/ що/ на Вашу думку/ треба змінити?

А. Вони працюють/ но дуже мало//

І. А що саме треба для мови зробити от?

А. Ну саму історію більше розказувати в першу чергу/ шоби люди зрозуміли/ які ми цінні/ з глибини історії шоби кожен оце осознав/ ну і багато/ багато історич... історії нашої/ мови/ країни скрізь тре розказувати/ шоб ми відчули/ хто ми є і що ми маєм її цінувати/ і ми маєм її вчити// Ну де йде мовлення/ там і має бути//

Усі опитані вважають, що в майбутньому позиції української мови в Україні будуть посилюватися, зокрема серед молоді. Микола переконаний, що через 10 років більшість українців спілкуватиметься англійською мовою.

УКРАЇНСЬКА ТА РОСІЙСЬКА МОВНА КОМПЕТЕНЦІЯ

Те, як інформанти оцінюють свої знання української та російської мов, дещо відрізняється від їхньої реальної мовної компетенції.

Ольга оцінює українську на 3 з 5, бо ніколи не вивчала її в школі, російську — на 4, оскільки вже забуває її (табл. 4).

Анна вважає, що майже ідеально знає обидві мови, але недосконало: риси однієї мови виявляються, коли вона говорить іншою, тобто змінилася її мовна компетенція в обох мовах.

Микола каже, що української мови взагалі не знає, але й російську знає на 3 з 5, бо вважає, що пише неграмотно.

Ольга розмовляє місцевим діалектом, проте водночас у її мові трапляються деякі фонетичні риси російської. Інколи інформантка може використовувати російські слова, змішувати граматичні форми двох мов. Як було зауважено вище, вона ніколи не вивчала української мови у школі чи на якихось курсах. Жінка засвоїла її природним способом,

спілкуючись з українськомовними мешканцями. Відповідно вона добре опанувала усну розмовну мову, зокрема місцевий діалект. Проте їй важко писати українською, оскільки їй зрідка доводилося це робити. Ольга усвідомлює, що має російський акцент:

О. Може/ в Верині вже люди привикли до мої/ там де я/ з тими спілкуваннями// А десь поїду даліше/ то вже відразу казали/ або я з Східної України/ або ше звідкись/ або навіть казали/ шо я росіянка// Бо по тому акценті/ знаєш// Шо казали/ «О! То вже ні звіци! Ти ні є укрАїнка»// Бо така мова/ акцент//

І. Але ніхто Вас не принижував через це?

О. Не/ не/ не/ не! Ніхто не принижував//

На думку Ольги, у Верині більшість людей спілкується українською, проте є ті, хто розмовляє російською та «закарпатською» мовами. Імо-

Таблиця 4. Мовна компетенція

Інформант	Українська мова	Російська мова
Ольга	О. Напевно шо на трійку// З п'яти// Мову знаю добре/ але писати кепско пишу//	О. А російської б оцінила на п'ять// Або/ може/ напевно/ на чотири// І. А чо? О. М-м-м писати/ добре пИшу// Ну та бо я в школі сьї вчила/ так// То нема шо говорити// О// Але говорити то/ може би/ може/ напевни/ ше би задумала якими словами// Ше би подумала/ як то правильно сказати (пауза) по... поросійському/ знаєте// То позабувалисьи (пауза) слова деякі/ так//
Анна	А. Ну/ напевно/ на 90 процентів// Всьо равно вот... все одно/ бач/ там десь сидить російська/ вона виходить/ і так само/ напевно/ вже є повністю заповнена українська/ і вона всьо равно би виходила//	А. Ну я її знаю... Я взагалі її досконало знаю// Я на ній виросла// Я на ній общялася//
Микола	Українську я в принципі вообщє не знаю так как положено// Я почему собственно украинску мову/ ну как бы сказать/ я ее знаю в таком смысле/ шо я умею читати по-українськи/ а розмовлять не вмію/ бо * у меня не было практики говорить// Все говорили по-русски/ и я//	Я плохо знаю [російську]// В смысле ну я могу писать неграмотно/ могу... Я на это не уделяю сильно// Російську знаю ну на четверочку/ наверно/ на троечку с четверочкой// Может/ у меня российская мова суржикова/ ну не знаю// Я знаю/ что я диктанты писал всегда с ошибками// Я не выучил язык так/ как бы его стоило выучить//

* Зверніть увагу на перемикання мовних кодів у репліці Миколи.

вірно, як «закарпатську» мову респондентка витлумачує місцевий діалект. Ольга не розуміє, що таке діалекти, проте вона помічає відмінності в мовленні людей з різних регіонів України:

О. Мій племінник він живе в Києві/ і там трошка мова/ я тако помічю/ як він приїзжує з Києва/ що більше така мова м-м-м/ ну як вам сказати?/ е-е-е ту/ де у нас/ в нас більше мова така західна/ а там більше східна така мова// Та то так не відрізняти яка/ ну але відразу такий акцент чути// Так// Але красиво/ красиво/ та//

Хоч у мовленні Ольги інколи трапляються російські слова і граматичні помилки, їхня частотність невисока. І, незважаючи на те, що мовлення жінки має певні фонетичні риси, притаманні російській мові, навряд чи його можна вважати суржиком. Сама Ольга не розуміє, що таке суржик.

Анна розмовляє більш-менш літературною українською мовою із вкрапленням діалектних слів. Може використовувати також деякі російські слова. Хоч Анна вважає, що непогано володіє обома мовами, вона зазначає, що може припускатися мовних помилок, бо інколи її мовні коди змішуються. Інформантка достеменно не розуміє, що таке суржик, називаючи ним будь-яку суміш слів із двох різних мов:

І. Як Ви розумієте поняття «суржик»? Що таке суржик/ знаєте?

А. Слова змішані українсько-російські/ українсько-австрійські/ українсько-польські... Ну вопшем такево/ мішане всьо//

І. Ага// А як Ви ставитеся до цього?

А. Погано//

І. Чому? Розкажіть//

А. Тому що то некрасиво/ негарно/ неправильно і всьо// Смішно// (сміється)

Микола говорить тільки російською, але під час розмови з українськомовними частково переходить на українську (особливо часто повторює українські фрази співрозмовника), не контролює цей процес, а також може використовувати деякі українські слова. Хоч Микола зазначив, що не володіє українською, він уміє читати нею, оскільки раніше багато читав українською. Крім того, вивчати українську йому допомагала дружина:

М. Я начал читать взахлеб книги на украинской мове// И Маша будучи украинкой она иногда у меня спрашивала/ «А як це буде по-українски?» Так що я українську мову знаю/ но у меня нету практики розмовляти//

На думку Миколи, мешканці Верина розмовляють не чистою українською мовою, а з домішками з інших мов. Місцеві діалекти Микола вважає суржиком, проте ставиться до них нейтрально, без негативу. Власне, те, що інформанти добре не розуміють, що таке діалект і суржик, може впливати на їхню оцінку своєї мовної компетенції.

Респонденти зазначили, що їхні діти та онуки знають українську краще за них, оскільки вже навчалися в українській школі. Наприклад, Анна вважає, що її онука прекрасно володіє українською і розповідає про те, як дівчинка навіть пояснює їй деякі українські слова:

А. Навіть деколи бувало/ що мені... Саша мені пояснювала/ скорше всього// (сміється) Ну тому що вона зара навчається в українській школі там [в Харкові]//

Зауважимо, що онука Анни живе в Харкові, і майже все її оточення спілкується російською. Проте завдяки українськомовній освіті дівчинка вільно володіє українською.

ЧИННИКИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА МОВНУ АДАПТАЦІЮ ІНФОРМАНТІВ

Попри те що всі троє опитаних уважають себе росіянами і живуть в однаковому мовному середовищі, вони адаптувалися до нього по-різному. Чинники, що вплинули на мовну адаптацію інформантів, можна розділити на зовнішні та внутрішні. До зовнішніх чинників належать: мова середовища; тривалість перебування в новому середовищі; освіта; тип населеного пункту (місто чи село); вихід за межі місця постійного проживання; соціальні зв'язки; домінуючі політичні погляди спільноти.

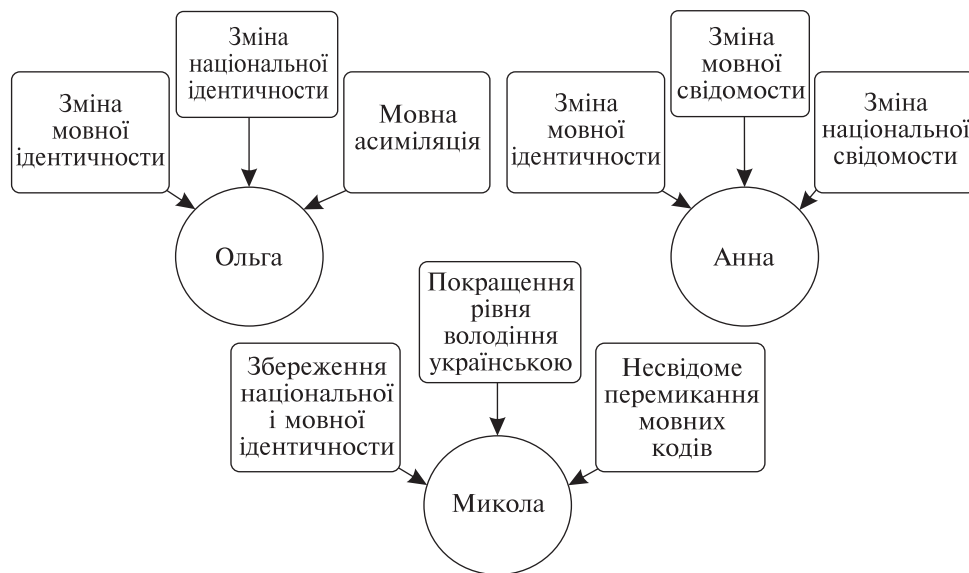
Крім мови нового середовища, важливу роль відіграє й тривалість перебування в ньому, а також тип населеного пункту. Оскільки респонденти проживають у селі, їхнє коло спілкування досить широке. Вони знайомі з усіма сусідами й беруть участь у житті громади, що не так часто трапляється в місті. До того ж, вони рідко виїжджають за межі Верина, а якщо й роблять це, то переважно відвідують районний чи обласний центр, де мовна ситуація приблизно така сама, як і у Верині.

Серед внутрішніх чинників насамперед виокремлюємо політичні переконання, вік, характер, особисті цілі.

Але, імовірно, цього разу зовнішні чинники відіграли важливішу роль, як видно з прикладів Ольги й Анни.

Індивідуальні політичні переконання інформантів також є дуже вагомим чинником, як ми побачили на прикладі Миколи. Навіть проживши понад 30 років в українськомовному середовищі, він свідомо не переходив на українську. Проте на запитання, чи міг би він коли-небудь це зробити, відповів: «Так! Якщо б це було економічно вигідно». Він також добре адаптувався до нового мовного середовища й жодних труднощів у спілкуванні з іншими мешканцями в нього не виникало.

Як і Ольга та Анна, Микола вважає, що українська мова повинна бути єдиною державною мовою в Україні. Водночас він і досі є «радянською людиною» та виправдовує вчинки політиків тієї епохи. На думку Миколи, за часів СРСР багато чого було краще, ніж у наші дні. Якраз його приклад засвідчує, як радянське минуле впливає на мовну адаптацію етнічних росіян до нового мовного середовища. Якщо Радянському Союзові вдалося вплинути на свідомість людини, то в зрілому віці змінити її, як і мовну поведінку, буде надзвичайно складно, незважаючи на будь-які інші чинники. Мабуть, те саме можемо сказати сьогодні про ідеологію «русского міра», яку поширює Москва.

Зміни, що відбулися внаслідок мовної адаптації інформантів

Серед інших чинників мовної адаптації можна виокремити індивідуальні психологічні особливості інформантів. Крім того, припускаємо, що гендерний чинник, а також мета переїзду можуть відігравати вагомую роль у процесі адаптації. Наприклад, жінки-респонденти хотіли сподобатися родині чоловіка і повністю ввійти в нове середовище, тому докладали зусиль до якнайшвидшої адаптації, тоді як для Миколи було не важливо, як його сприймає оточення.

Хоч мовна адаптація інформантів відбувалася по-різному і під дією різних чинників, для кожного з опитаних вона була успішною, оскільки всі інформанти досягли своїх цілей і влилися в нове мовне середовище так, як уважали за потрібне. Під впливом домінантної в цьому середовищі української мови суттєві зміни відбулися в мовному житті тільки тих інформантів, які самі цього прагнули (рисунок).

Цікаво порівняти деякі аспекти процесів мовної адаптації етнічних росіян на Заході України та молодих українців, що переїхали з Донецької, Луганської областей та Криму до двомовного Києва (табл. 5). На перший погляд, здається недоречним порівнювати такі різні категорії респондентів. Проте, на нашу думку, це зіставлення може бути корисним для подальших досліджень мовної адаптації різних вікових груп і аналізу впливу мовного середовища на неї.

Хоч респонденти, чії мовні біографії описано в цій статті, старші за інформантів-переселенців, їхня мовна адаптація почалася так само в молодому віці, відразу після переїзду. На відміну від вихідців зі Сходу України та Криму, Ольга, Анна і Микола потрапили до українськомовного середовища, тому мали змогу повністю зануритися в нього й уникнути більшості перешкод, з якими зіткнулися ті, хто опинився у

двомовному середовищі. Вони швидко почали спілкуватися українською мовою, хоч раніше її не знали. Натомість молоді переселенці, переїхавши до Києва, переважно продовжили спілкуватися російською в більшості комунікативних ситуацій, незважаючи на те, що спочатку мали намір перейти на українську. Це ще раз підтверджує вагому роль мовного середовища в опануванні нової мови чи переходу на неї. З іншого боку, приклад Миколи засвідчує, що дуже важливим чинником переходу на українську є бажання особи це зробити. Адже навіть перебуваючи в українськомовному середовищі протягом тривалого часу, інформанти можуть не перейти на українську мову, якщо такий перехід суперечить їхнім політичним переконанням або якщо вони просто не мають наміру змінювати свою мову повсякденного спілкування.

Незважаючи на незначну кількість опитаних і можливу суб'єктивність інформантів у трактуванні й оцінюванні різних мовних реалій, аналіз представлених мовних біографій дав змогу схарактеризувати мовну адап-

Таблиця 5. Порівняння мовної адаптації представників різного віку та етнічної належності в різних мовних середовищах

Етнічні росіяни старшого віку в українськомовному середовищі	Молоді українці-переселенці у двомовному середовищі (2019) *
Спілкувалися тільки російською	<p><i>До переїзду</i></p> <p>Спілкувалися переважно російською</p>
Повністю перейшли на українську	<p><i>Після переїзду</i></p> <p>Спочатку пробували повністю перейти на українську, але потім зрозуміли, що можна обійтися без української</p>
Не змінили своєї мовної поведінки, продовжують спілкуватися російською	Продовжують спілкуватися російською, проте почали більше думати українською
Почали використовувати українську мову залежно від ситуації	Почали використовувати українську мову залежно від ситуації
У мовленні почали з'являтися українські слова	У мовленні почали з'являтися українські слова
	Почали говорити суржиком
	<i>Перешкоди на шляху до спілкування українською мовою</i>
Недостатній рівень володіння українською	Немає широкого українськомовного середовища
Індивідуальні політичні переконання	Немає потреби говорити українською, коли можна послуговуватися російською
Вік	Недостатній рівень володіння українською
	Незнання української розмовної мови
	Страх здаватися смішним через мовні помилки
	Слабка інтегрованість в українськомовний культурний простір

* Цар І.М. (2020). Мовна адаптація молодих переселенців із Донбасу та Криму в білінгвальному середовищі.

тацію етнічних росіян на Заході України та з'ясувати вплив соціально-політичних чинників на зміну мовної поведінки інформантів.

Мовна адаптація респондентів відбувалася одночасно з їх соціокультурною адаптацією. Усі опитані перейняли місцеві звичаї та традиції. Дехто навіть змінив свої політичні переконання. Результати мовної адаптації інформантів вплинули на майбутню мовну й національну ідентифікацію їхніх дітей та онуків.

Інформанти, які свідомо прагнули якнайкраще пристосуватися до нового мовного середовища, швидко засвоїли українську мову переважно через повсякденне спілкування з носіями цієї мови, не вивчаючи її на спеціальних курсах чи за допомогою підручників. Навіть інформант, який не мав наміру переходити на українську, почав краще розуміти її і неконтрольовано перемикає мовні коди під час комунікації з українськомовними співрозмовниками.

Під час адаптації респонденти не зазнавали дискримінації за мовною чи національною ознакою. Усі опитані наголосили на доброзичливому ставленні місцевих до них і не були свідками мовних конфліктів під час перебування в українськомовному середовищі.

Виконане дослідження може бути корисним для аналізу мовної адаптації вимушених внутрішніх мігрантів, яких у зв'язку з війною в Україні дуже багато.

Статтю опубліковано за матеріалами доповіді на Міжнародній онлайн-конференції «Дебати щодо мовного розмаїття в сучасній Україні: мови національних меншин, білінгвізм та мовні ідеології у воєнні часи» 21 жовтня 2022 р.

ЛІТЕРАТУРА

- Брага І.І. (2019). Мовна біографія білінгва (спроба реконструкції). *Закарпатські філологічні студії*, 8, 1, 7—12.
- Данилевська О.М. (2019). *Українська мова в українській школі на початку XXI століття: соціолінгвістичні нариси*. Київ: Києво-Могилянська академія.
- Кісс Н., Шумицька Г. (2023). *Соціолінгвістичний метод мовної біографії та практика його застосування на Закарпатті* (у друці).
- Михальчук О. (2021). Мовна ідентичність етнічних спільнот у контексті української мовної ситуації. *Studia Ukrainica Posnaniensia*, 9(2), 37—49. <https://doi.org/10.14746/sup.2021.9.2.03>
- Руда О.Г. (2016). Механізми мовної адаптації (на прикладі мовної поведінки «нових киян»). *Психолінгвістика*, 19(2), 55—67.
- Цар І.М. (2020). Мовна адаптація молодих переселенців із Донбасу та Криму в білінгвальному середовищі. *Українська мова*, 1(73), 113—128. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.01.113>
- Busch B. (2016). Methodology in biographical approaches in applied linguistics. *Working Papers in Urban Language & Literacies*, 187, 1—12.
- Nekvapil J. (2003). Language biographies and the analysis of language situations: on the life of the German community in the Czech Republic. *International Journal of the Sociology of Language*, 162, 63—83.

- Pavlenko A. (2007). Autobiographic Narratives as Data in Applied Linguistics. *Applied Linguistics*, 28(2), 163–188.
- Sokolova S. (2022). The problem of choosing the language of communication: Ukrainian realities. *Cognitive Studies / Études cognitives*, 22. <https://doi.org/10.11649/cs.2649>
- Verschik A. (2002). Linguistic Biographies of Yiddish Speaker in Estonia. *Folklore (Tartu)*, 20, 38–52.

Статтю отримано 07.04.2023

REFERENCES

- Braha, I.I. (2019). The linguistic biography of a bilingual (an attempted reconstruction). *Transcarpathian Philological Studies* 8, 1, 7–12 (in Ukrainian).
- Busch, B. (2016). Methodology in biographical approaches in applied linguistics. *Working Papers in Urban Language & Literacies*, 187, 1–12.
- Danylevska, O.M. (2019). *The Ukrainian language in Ukrainian school at the turn of the 21st.: Sociolinguistic essays*. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia (in Ukrainian).
- Kiss, N., & Shumytska, H. (2023). *Sociolinguistic method of language biography and the practice of its application in Transcarpathia* (in print) (in Ukrainian).
- Mykhalchuk, O. (2021). Language identity of ethnic communities in the context of Ukrainian language situation. *Studia Ukrainica Posnaniensia*, 9(2), 37–49. <https://doi.org/10.14746/sup.2021.9.2.03> (in Ukrainian).
- Nekvapil, J. (2003). Language biographies and the analysis of language situations: on the life of the German community in the Czech Republic. *International Journal of the Sociology of Language*, 162, 63–83.
- Pavlenko, A. (2007). Autobiographic Narratives as Data in Applied Linguistics. *Applied Linguistics*, 2(2), 163–188.
- Ruda, O.H. (2016). Mechanisms of language adaptation (as exemplified by language behavior of new Kyiv residents). *Psycholinguistics*, 19(2), 55–67 (in Ukrainian).
- Sokolova, S. (2022). The problem of choosing the language of communication: Ukrainian realities. *Cognitive Studies / Études cognitives*, 22. <https://doi.org/10.11649/cs.2649>
- Tsar, I.M. (2020). Language adaptation of young migrants from Donbas and Crimea in the bilingual environment. *Ukrainian language*, 1(73), 113–128. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.01.113> (in Ukrainian).
- Verschik, A. (2002). Linguistic Biographies of Yiddish Speaker in Estonia. *Folklore (Tartu)*, 20, 38–52.

Received 07.04.2023

Ivanna Tsar, PhD in Philology, Researcher of the Department of Stylistics, Language Culture and Sociolinguistics
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyy St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: vakavaka7@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9764-5758>

LANGUAGE ADAPTATION OF ETHNIC RUSSIANS IN THE WESTERN UKRAINIAN AREA

The article characterizes the language adaptation of ethnic Russians in the Western Ukrainian area on the example of language biographies of three ethnic Russians living in the same village in the Lviv Region. Changes in language and national identity, language behavior and the language itself of the informants under the influence of a long stay in the Ukrainian-speaking environment are outlined. The attitude of the informants towards the Ukrainian and Russian languages and the state language policy has been clarified. Their vision of the future language situation in Ukraine is characterized.

External and internal factors that influenced the language adaptation of the informants have been identified, among which the language environment and political beliefs of the interviewees become the most important.

Language adaptation of each of the interviewees takes place differently, although they live in a Ukrainian-speaking environment for approximately the same period. During adaptation, respondents did not face discrimination based on language or nationality. All interviewees emphasized the benevolent attitude of the locals towards them and did not witness language conflicts during their stay in the Ukrainian-speaking environment.

Language adaptation of the informants takes place simultaneously with their socio-cultural adaptation. All interviewees have adopted local customs and traditions. Some speakers even have changed their political beliefs. Under the influence of the dominant Ukrainian language in this environment, significant changes have been in the language life of only those informants who wanted it themselves. The results of the informant's language adaptation have influenced the future language and national identification of their children and grandchildren.

Keywords: *language biography, language adaptation, language behavior, language identity, language environment.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.02.072>
УДК 811.161.2'27

Г.М. ЗАЛІЗНЯК, кандидат економічних наук, доцент,
завідувач відділу соціологічних досліджень, моніторингу та прогнозування
Науково-дослідний інститут розвитку міста
вул. Героїв Севастополя, 37-А, м. Київ, 03061
E-mail: zalizniak-h@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-5563-8739>

МОВА ЯК ІНДИКАТОР УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ВИБОРУ КИЯН

У статті на основі соціологічних спостережень досліджено роль мови як складника етнічної національної самоідентифікації у формуванні української громадянської ідентичності. Установлено, що кияни, які мають однаковий рівень громадянської ідентичності, але відрізняються за мовою повсякденного спілкування та визначенням для себе рідної мови, демонструють відмінності в баченні цивілізаційного майбутнього України. Зроблено висновок, що мовні переваги є провідним маркером у формуванні української національної ідентичності, а показник визначення для себе рідної мови — системним індикатором.

Ключові слова: національна ідентичність, національна самоідентифікація, цивілізаційний вибір, мовні переваги, рідна мова, мова повсякденного спілкування.

Поняття «національна ідентичність» як усвідомлення індивідом належності до певної нації та держави має наріжне значення для країн, які переживають постколоніальний період і перебувають на етапі побудови своєї держави. Для України, що майже 350 років була у складі Російської імперії й понад 30 років намагається вчергове розбудувати власну державу та вже дев'ять років воює з агресором за свою незалежність, питання української національної ідентичності стає не лише чинником державотворення, а й самозбереження і безпеки.

Цитування: Залізник Г.М. (2023). Мова як індикатор української національної ідентичності та цивілізаційного вибору киян. *Українська мова*, 2(86), 72–83. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.02.072>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

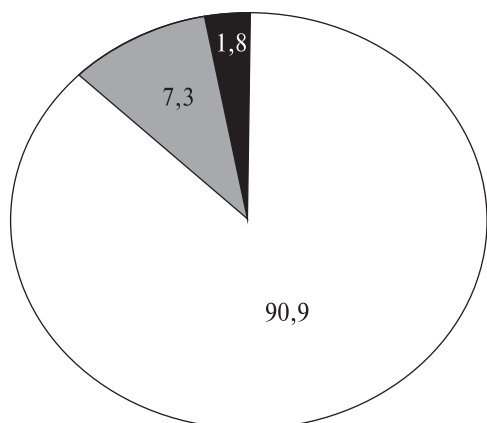
Численні теоретичні праці кінця минулого сторіччя, присвячені розвитку та становленню національних ідентичностей, дали змогу диференціювати їх залежно від різних концептуальних підходів до визначення змістового наповнення та виокремлення структурних компонентів. Зокрема, найпоширеніша класифікація передбачає поділ на концепцію культурної національної ідентичності та громадянської політичної ідентичності. До ключових понять культурної національної ідентичності належать спільність традицій, мови, місця проживання, релігії, звичаїв та історії, а до політичної національної ідентичності — спільна громадянська ідентифікація, політична та правова свідомість. Відомі складніші моделі, серед яких виокремлено західну модель національної ідентичності, у якій акцентовано на компонентах громадянської ідентичності, та східну модель, що характеризується етнічними компонентами (Сміт, 1994, с. 25; Терещенко, 2010, с. 395). Ці моделі національної ідентичності вирізнялися превалюванням різних структурних компонентів: громадянській моделі властиві історична спільність території, закони та інститути, правова система, громадянська культура тощо, тоді як етнічній — спільність походження, національна культура, мова, релігія, звичаї (Грабчак, 2012, с. 174; Сладкий, 2008, с. 12).

Дехто з українських дослідників (Бичко, 2007; Пірен, 2017), зважаючи на трансформацію поняття «нація», чітко розмежовує етнічну та національну ідентичності. Спираючись на сучасне розуміння нації, вони твердять, що суть її ідентичності полягає не в етнокультурній схожості, а в практиці самовизначення й конституювання через державні інститути.

Першоосновою для національної ідентичності є національна свідомість. Отже, у такому трактуванні спостерігаємо тенденцію обмежити національну ідентичність громадянською моделлю. За такої умови національна ідентичність базується на громадянській ідентичності без яскраво вираженого етнічного та мовного забарвлення (Горностай, 2015, с.109). Національну ідентичність витлумачують через уявлення про себе як члена національної спільноти. В ідентифікації з нацією територіальний та політичний компоненти стають визначальними на відміну від етнічної ідентифікації (Скотна, Стець, 2012, с. 6).

Революція Гідності, активізація визвольних змагань за збереження незалежності та цілісності країни на тлі військового конфлікту з Російською Федерацією зумовили актуалізацію геополітичного аспекту для розвитку громадянської ідентичності українців (Горностай, 2015). Дехто з авторів вважає, що в усвідомленні національної ідентичності слабшає роль етнічного складника (там само, с. 101), інші визнають, що для розвитку національної самоідентифікації роль культурної національної ідентичності сьогодні не втрачає свого значення і буде посилюватися через війну з Росією (там само, с. 109).

Дослідження мовної ситуації, ґрунтоване на використанні інструментів соціології різних років, дали змогу визначити взаємозалежності між мовними перевагами українців та показниками, що описують

- Інша відповідь/важко відповісти
- Росіянином/росіяною
- Українцем/українкою

Рис. 1. Розподіл відповідей на запитання «Ким Ви усвідомлюєте себе за національністю?», %

їхню громадянську ідентичність. Зокрема, встановлено, що серед українськомовних учасників дослідження відносно більше тих, хто підтримував незалежність України, уважав себе передусім громадянином України та обирав європейський вектор розвитку країни. Ті самі тенденції характерні й для тих, хто визначив українську мову рідною (Залізник & Масенко, 2001; Залізник,

2003; Залізник, 2008). Ці залежності зафіксовані як на рівні країни (Залізник, 2008, с. 132–166), так і окремих спільнот — старших і молодших мешканців Києва (Залізник & Масенко, 2001, с. 26; Залізник, 2003, с. 52, 61). Виконані дослідження ставлять під сумнів тезу про незначну роль культурної компоненти, зокрема мови, у формуванні української національної ідентичності.

Як тісно українська національна ідентичність корелює з мовним складником етнічної національної самоідентифікації з'ясовано на основі даних опитування киян наприкінці першого півріччя 2020 року¹. Результати соціологічних досліджень, які містили низку показників, що описують деякі аспекти української національної ідентичності, засвідчили наявність серед мешканців столиці соціальних груп із різною глибиною виявів громадянської, політичної та культурної національних ідентичностей.

Якщо спиратися лише на загальновідоме визначення поняття національної ідентичності як усвідомлення індивідом власної належності до певної нації і держави, маємо таку статистику: 90,9 % респондентів, за даними опитування киян у 2020 році, на запитання «Ким Ви усвідомлюєте себе за національною належністю?» обрали альтернативу «українцем / українкою», тобто зарахували себе до української нації (рис. 1). На цій підставі припускаємо, що дев'ять із десяти киян на момент опитування були носіями української національної ідентичності.

Проте якщо використати такий індикатор громадянської ідентичності, як прийняття та підтримка української державності («Чи готові Ви

¹ Дослідження ґрунтоване на результатах опитування киян у червні—липні 2020 року за репрезентативною для м. Києва вибіркою. Опитано 2005 респондентів віком понад 18 років. Стандартні відхилення за достовірних 95 % співвідношення змінних від 0,1:0,9 до 0,5:0,5 становлять 1,4–2,3 %. Метод отримання інформації: індивідуальне інтерв'ю за місцем проживання респондента.

Рис. 2. Розподіл відповідей на запитання «Ким Ви себе вважаєте передусім?», %

проголосувати за незалежність України?»), то частка таких киян становить 79,7 %. Використавши ще один індикатор громадянської ідентичності — примат визначення себе «передусім громадянином України», отримуємо 64,9 % (рис. 2).

Якщо ж застосувати одночасно всі три критерії, то частка киян, які за національною належністю вважають себе українцями, готові проголосувати за незалежність України й визнають себе передусім громадянами України, становить 50,2 % (рис. 3).

Отже, за умови обмеження національної ідентичності лише громадянською компонентою маємо підстави говорити, що залежно від обраних індикаторів та глибини їх застосування в кількісному вимірі спостерігаємо розбіжність у діапазоні 90—50 %.

Тепер проаналізуємо складник ідентичності, визначений як культурний. За одним із провідних компонентів культурної ідентичності, зокрема «мовою спілкування», маємо ще більші розбіжності: на момент опитування 22,3 % киян відповіли, що вони в повсякденні спілкуються українською мовою, 35,2 % — російською і 42,5 % — обома мовами, тобто за цим показником виокремлено три групи, з-поміж яких українськомовних киян найменше. Проте вже за іншим показником мовних переваг, за «визначенням рідної мови», відсоткові частки розподілилися принципово інакше: 55,2 % киян назвали рідною українську мову, 24,8 % — однаково українську та російську мови і 19,4 % — російську мову (рис. 4).

Постає запитання, який із цих двох показників вагоміший для опису української національної ідентичності: мова повсякденного спілкування чи визначення рідної мови? Для цього проаналізуємо ставлення киян, які мають однакову громадянську національну ідентичність за всіма трьома названими ознаками, але розрізняються за мовою повсякденного спілкування та рідною мовою, до варіантів цивілізаційного майбутнього України. Зокрема, ідеться про те, чи відрізняється, а якщо так, то як саме,

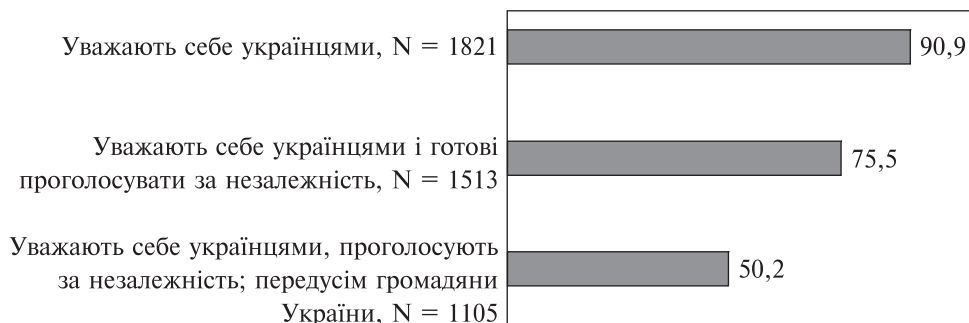

Рис. 3. Порівняння частки респондентів, які вважають себе українцями, готові проголосувати за незалежність України і визнають себе передусім громадянами України, % до всіх

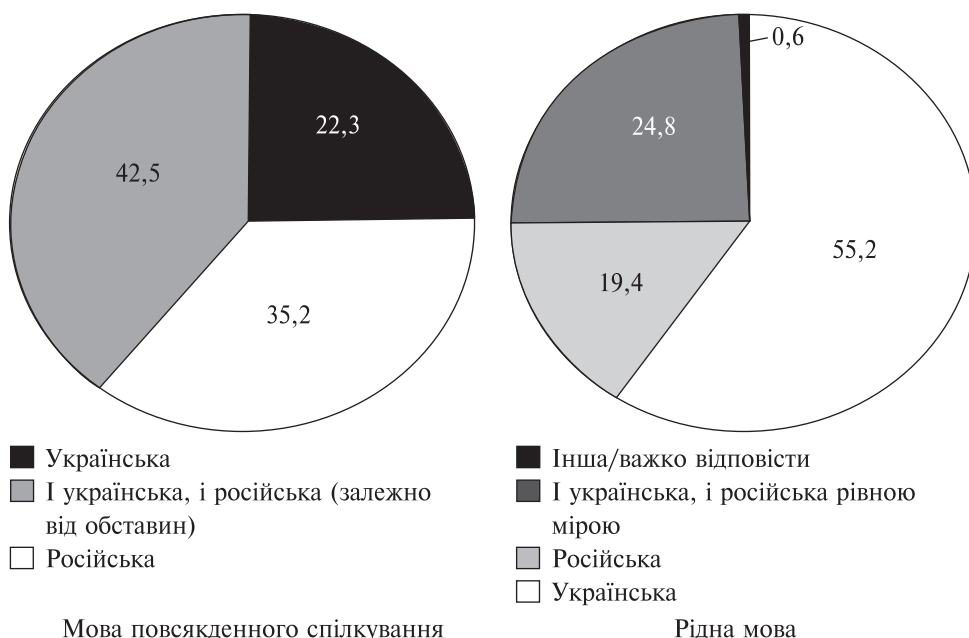

Рис. 4. Порівняння розподілу відповідей на запитання: «Якою мовою Ви зазвичай спілкуєтеся в повсякденному житті?» та «Яку мову Ви вважаєте своєю рідною?», %

ставлення киян до європейської та євроатлантичної інтеграції України або її альтернативи — приєднання до Союзу Білоруси та Росії (рис. 5).

За даними численних опитувань, західний вектор розвитку країни однозначно підтримала українська громадськість. Моніторингове опитування засвідчило, що у 2020 році шестеро з десяти киян тією чи тією мірою підтримало тезу, що «Україна має продовжувати рух для вступу до Євросоюзу», понад половина схвалила рух у напрямку вступу до НАТО. Проте 63,1 % киян не сприйняла союз України з Росією та Білоруссю.

З’ясовано, що ставлення до інтеграції України до Євросоюзу серед тих, хто вважає себе українцем, передусім громадянином України, під-

тримує незалежність України, принципово не відрізнялося в тих, хто спілкується в повсякденні українською мовою, і тих, хто послуговується однаково обома мовами, відповідно 73,0 і 74,1 %. Відносно менше (62,8 %) прибічників приєднання України до ЄС серед російськомовних киян з українською громадянською ідентичністю (рис. 5).

Якщо зіставити аналогічні розподіли відповідей на те саме запитання, урахувуючи визначення киянами певної мови як рідної, то помічаємо суттєве зменшення частки тих, хто підтримував євроінтеграційний вектор розвитку держави і визнавав рідною мовою російську (55,3 %), порівняно з тими, для кого рідні — російська й українська мови (66,7 %), і особливо з тими, чиєю рідною мовою є українська (74,7 %) (рис. 5).

Ще радикальнішу залежність спостерігаємо між мовними перевагами киян та їхнім ставленням до євроатлантичної інтеграції України. Рівень підтримки її вступу до НАТО однаково високий і принципово не відрізняється серед киян, які в повсякденні спілкуються лише українською або обома мовами, — відповідно 70,5 % та 66,6 %, тоді як серед російськомовних киян вступ до НАТО підтримує лише 56,1 %. Водночас противників євроатлантичної інтеграції серед тих, хто в повсякденні розмовляє українською або обома мовами, удвічі менше (відповідно 15—16 %), порівняно з тими, хто послуговується лише російською мовою, їх — 29,4 % (рис. 5).

Зауважимо, що в разі заміни показника «мова повсякденного спілкування» на «визначення рідної мови», загальний тренд у ставленні до приєднання України до НАТО серед киян різних мовних груп зберігався, хоч і з дещо нижчими відсотками. Проте помітно більшою була частка противників євроатлантичної інтеграції серед тих киян, хто визнав рідною мовою російську — це 41,5 %, порівняно з групою киян, хто вважає рідними обидві мови — таких 24,9 %, тоді як частка тих, хто не підтримував вступ України до НАТО серед жителів столиці, для яких рідною є українська мова, — лише 14,3 % (рис. 5).

Інший можливий вектор розвитку України — союз слов'янських країн із Росією та Білоруссю — для більшості киян, які ідентифікували себе українцями за параметрами громадянської ідентичності, не сприйняли представники всіх трьох мовних груп незалежно від мови повсякденного спілкування чи визнання певної мови рідною. Найменше, порівняно з іншими мовними групами, киян, які не підтримали союз слов'янських країн серед російськомовних українців, — кожен п'ятий висловився «за» такий союз (серед інших груп — «за» лише 5—7 %) (рис. 5).

Отже, з огляду на отримані дані найбільшу спільність у поглядах на цивілізаційний вибір України мали кияни, які за умови однакової громадянської ідентичності є українськомовними або білінгами та передусім визнають рідною мовою українську. Російськомовні кияни критичніші щодо підтримки НАТО і лояльніші до союзу з Росією та Білоруссю.

Компонента культурної національної ідентичності — мова (самоідентифікація щодо рідної мови більшою мірою, аніж самовизначення

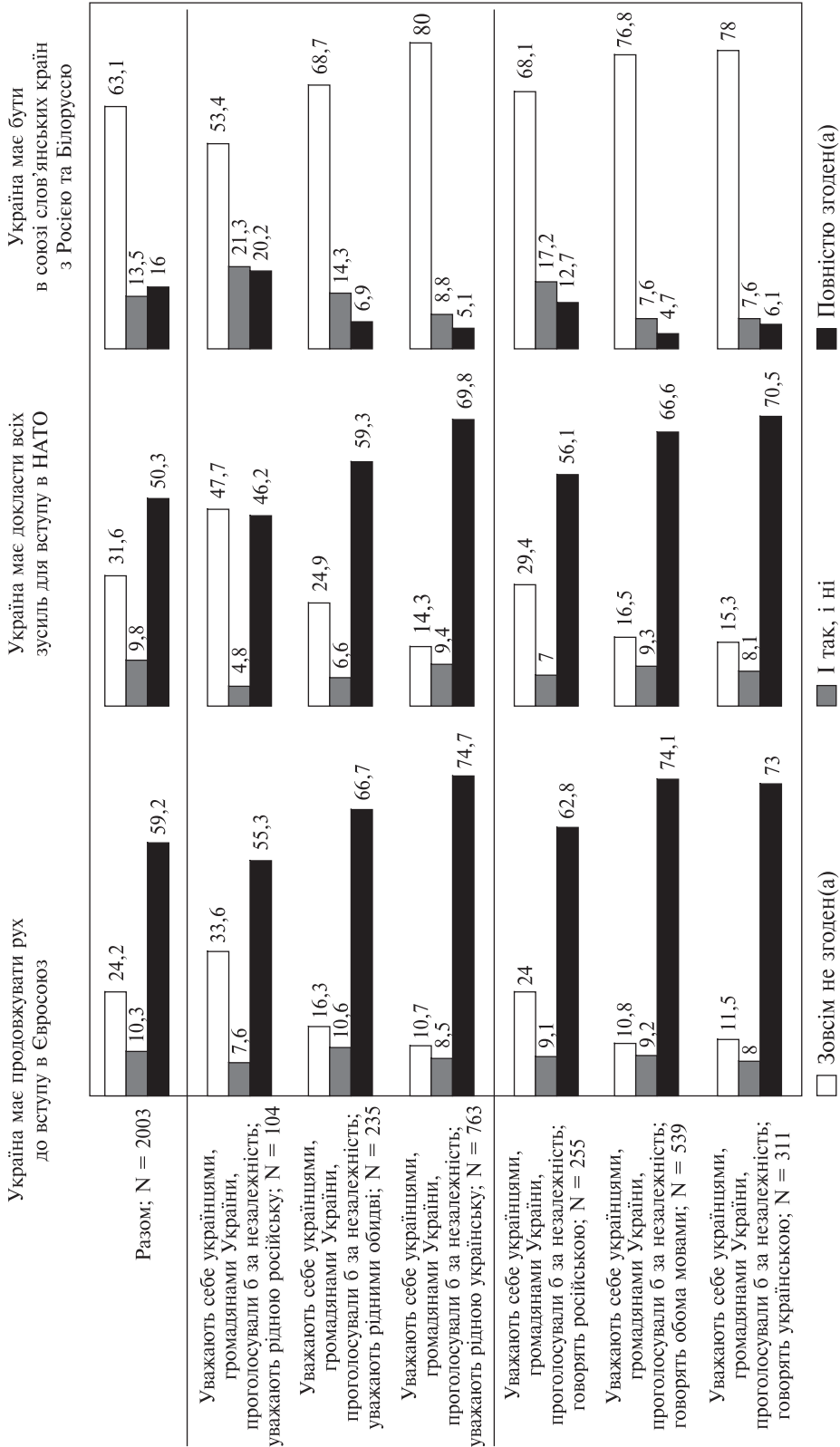

Рис. 5. Порівняння показників цивілізаційної орієнтації киян залежно від мовних переваг, %

щодо мови повсякденного спілкування) — досить виразно виявилася як індикатор її політичного складника в радикальніших позиціях відповідних груп киян щодо можливості потенційної поступки РФ для припинення війни за умови, що Україна поновить постачання води до Криму. Цілком схвалила таку можливість понад половина киян, які обрали рідною мовою російську (51,1 %), проти 15 % тих, хто вважає рідною українську (серед двомовних — 24,1 %). Повне несприйняття такого рішення висловили респонденти, які спілкуються українською або обома мовами, і ті, для яких рідною є українська мова, де їхня частка становить понад 60 % (рис. 6).

Погляди на перспективи домінування української мови в усіх сферах спілкування в Україні так само принципово відрізнялися в киян залежно від мови повсякденного спілкування та визначення рідної мови (рис. 6). Якщо більшість киян, які послуговуються переважно українською або обома мовами (українською та російською) (відповідно 73,4 % і 83,4 %), визнають основною мовою в усіх сферах повсякденного спілкування українську, то серед тих, хто говорить у повсякденні російською, таких лише 45,7 % (рис. 6).

За умови врахування ознаки «моя рідна мова» маємо виразнішу статистику — вісім із десяти киян, для яких рідною мовою є українська, вважає, що саме ця мова має стати основною в усіх сферах спілкування. Серед тих, для кого рідною є обидві мови, їх уже шестеро з десяти, а тих, хто обрав за рідну російську — лише троє з десяти, серед яких більше (41,1 %) противників перспективи поширення української мови на всі сфери спілкування, тоді як в інших групах за самовизначенням рідної мови таких 10—13 % (рис. 6).

Ці дані дають підстави констатувати, що для культурного складника української ідентичності показник визначення для себе рідної мови виявився показовішим та вагомим, аніж мова повсякденного спілкування. Водночас двомовність можна кваліфікувати як перехідний етап у відновленні української національної ідентичності, особливо з огляду на те, що в перспективі ці респонденти бачать Україну як українськомовну державу.

Аналіз отриманих даних дав змогу спостерегти ще одну цікаву залежність. Порівняння розподілів відповідей про ставлення до домінування української мови в країні значною мірою збігається з готовністю проголосувати на гіпотетичному референдумі про вступ до НАТО як серед представників різних груп за мовою повсякденного спілкування, так і за визначенням для себе рідної мови. Це дає підстави твердити, що такий показник політичної національної ідентичності, як цивілізаційний вибір, корелює з показниками української культурної ідентичності. Кияни, подібні за такими показниками політичної ідентичності, як визнання себе українцем / українкою, підтримка незалежності України та примата українського громадянства, мали переважно відмінні думки щодо цивілізаційного вибору України залежно від мови спілкування та визначення для себе рідної мови. Українськомовні та білінгви й ті, для

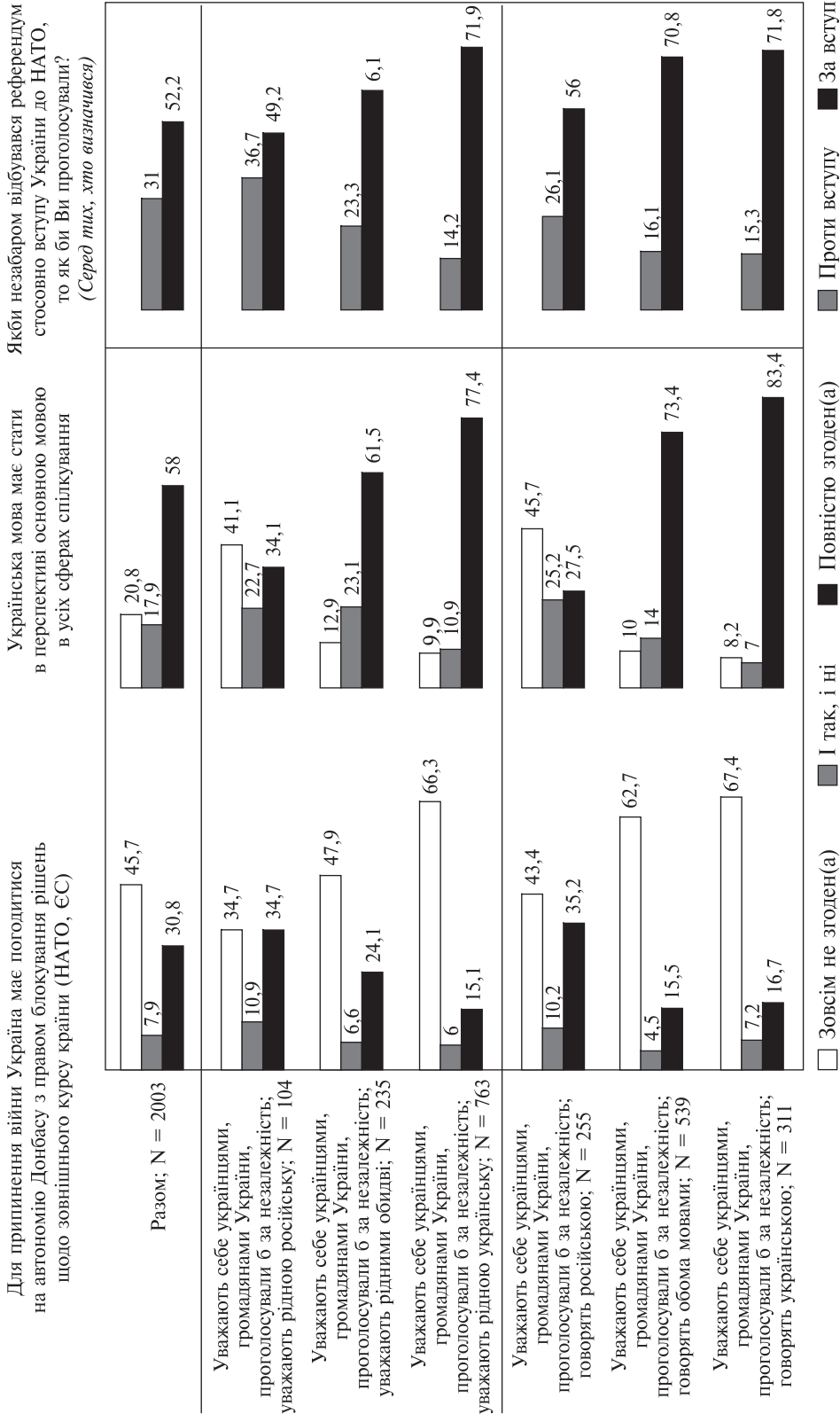

Рис. 6. Порівняння показників ставлення киян до можливих поступок агресору, мовного майбутнього України та готовності проголосувати за вступ до НАТО залежно від мовних переваг

кого рідною є українська або обидві мови, підтримали західний вектор, зокрема і вступ до НАТО. Значно менше російськомовних киян, особливо тих, хто визнав російську рідною, підтримало таке політичне майбутнє України. Так само вони по-різному бачать перспективи поширення української мови як розмовної на теренах країни, а це вже індикатор культурної ідентифікації. Проте саме показник визначення для себе рідної мови є системним індикатором у комплексі показників української національної ідентичності.

На нинішньому етапі розвитку української державності недалекоглядним та суперечливим є намагання обмежувати українську національну ідентичність лише політичною компонентою без урахування елементів культурної, серед яких мовні переваги стають провідним маркером. Саме за цим принципом побудовані національні держави сучасної Європи.

Справедливість цього твердження засвідчує також опитування киян у листопаді 2022 року, проведеного під час повномасштабної війни з Російською Федерацією². Згідно з даними частка киян, які вважають для себе рідною мовою українську, під час війни зросла до 74,4 (+19,2 % порівняно з 2020 р.). Удвічі, до 43,4 %, зросла кількість тих, хто в повсякденні спілкується українською, тоді як частка російськомовних зменшилася з 42,5 до 21 %. Фактично кияни продемонстрували зміну мовної поведінки — 20,5 % тих, хто до війни спілкувався обома мовами, сьогодні перейшли на українську, а 33,5 % тих, хто спілкувався переважно російською, почали послуговуватися обома мовами, ще 3,4 % перейшли тільки на українську мову. Крім того, майже три чверті учасників опитування вважали функціонування української мови в усіх сферах спілкування необхідною умовою для збереження незалежності країни. Водночас у Києві фіксуємо зростання показників підтримки європейської та євроатлантичної перспективи для України. Приєднання України до ЄС у 2020 році підтримували шестеро з десяти, а через пів року після початку повномасштабної агресії Росії в Україну вже восьмеро з десяти. Готовність проголосувати на гіпотетичному референдумі за вступ до НАТО зросла відповідно з 52,2 до 79,3 %.

Отже, повномасштабна агресія РФ проти України стала потужним каталізатором для формування української національної ідентичності за принципами націєтворення сучасної Європи.

² За результатами опитування киян у листопаді 2022 року за репрезентативною для м. Києва на той час вибіркою. Опитано 1001 респондент віком понад 18 років. Стандартні відхилення за достовірних 95 % співвідношення змінних від 0,1:0,9 до 0,5:0,5 становить 1,9—3,2 %. Метод отримання інформації: індивідуальне інтерв'ю за місцем проживання респондента. З огляду на ресурсні обмеження, зумовлені воєнним станом, проведення повноцінного аналізу для порівняння з 2020 роком не є можливим.

ЛІТЕРАТУРА

- Бичко О.В. (2007). *Профілі української ідентичності. Соціально-психологічний аналіз*. Київ: Сяйво.
- Горностаї П.П. (2015). Громадянська ідентичність українців та її еволюція. *Проблеми політичної психології*, 2(16), 98—111.
- Грабчак К.К. (2012). Українська політична нація та етнічні цінності як чинник її формування. *Українська політична нація: проблеми становлення. Збірник наукових статей* (с. 174—183). Київ: Національний інститут стратегічних досліджень.
- Залізник Г., Масенко Л. (2001). *Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Залізник Г.М. (2003). *Чинники національно-патріотичної орієнтації столичної молоді*. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Тираж».
- Залізник Г. Мовні орієнтації та цивілізаційний вибір українців. Ю. Бестерс-Дільгер (ред.), *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації* (с. 132—166). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Пірен М.І. (2017). Сучасна українська політико-владна еліта і проблеми національної самоідентифікації. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія»*, 18, 16—20.
- Скотна Н., Стець В. (2012). Особливості етнічної і національної ідентичності. *Молодь і ринок*, 8, 6—10. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2012_8_3 (дата звернення 15.02.2023).
- Сладкий Д. (2008). Національна ідентичність як фактор національної та міжнародної безпеки. *Національна безпека і оборона*, 2, 110—119.
- Сміт Ентоні Д. (1994). *Національна ідентичність*. Київ: Основи.
- Терещенко К.В. (2010). Національна ідентичність як складова системи соціальної ідентичності особистості. *Вісник післядипломної освіти*, 1(2), 392—399. [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vpo_1\(2\)_47](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vpo_1(2)_47) (дата звернення 15.02.2023).

Статтю отримано 03.03.2023

REFERENCES

- Bychko, O.V. (2007). *Profiles of Ukrainian identity. Socio-psychological analysis*. Kyiv: Siaivo (in Ukrainian).
- Hornostai, P.P. (2015). Civic identity of Ukrainians and its evolution. *Problems of political psychology*, 2(16), 98—111 (in Ukrainian).
- Hrabchak, K.K. (2012). Ukrainian political nation and ethnic values as a factor in its formation. *Ukrainian political nation: problems of formation. Collection of scientific work*, (pp. 174—183). Kyiv: Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen (in Ukrainian).
- Peren, M.I. (2017). Modern Ukrainian political and power elite and problems of national self-identification. *Scientific notes of the National University "Ostroh Academy". Culturology Series*, 18, 6—20 (in Ukrainian).
- Skotna, N., & Stets, V. (2012). Peculiarities of ethnic and national identity. *Youth and the market*, 8, 6—10. Retrieved February 15, 2023 from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2012_8_3 (in Ukrainian).
- Sladkyi, D. (2008). National identity as a factor of national and international security. *National Security and Defense*, 2, 110—119 (in Ukrainian).
- Smit Entony, D. (1994). *National identity*. Kyiv: Osnovy (in Ukrainian).
- Tereshchenko, K.V. (2010). National identity as a component of the social identity system of an individual. *Bulletin of postgraduate education*, 1(2), 392—399. Retrieved February 15, 2023 from [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vpo_1\(2\)_47](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vpo_1(2)_47) (in Ukrainian).
- Zalizniak, H., & Masenko, L. (2001). *The language situation of Kyiv: today and tomorrow*. Kyiv: Vydavnychiy dim "Kyievo-Mohylianska akademiia" (in Ukrainian).
- Zalizniak, H.M. (2003). *Factors of national-patriotic orientation of the capital's youth*. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr "Tyrazh" (in Ukrainian).

Zalizniak, H. (2008). Language Orientation and the Civilization Choice for Ukraine. Besters-Dilger, Juliane (Ed.). *Language policy and language situation in Ukraine: analysis and recommendations* (pp. 132–166). Kyiv: Vydavnychiy dim “Kyievo-Mohylianska akademiia” (in Ukrainian).

Zalizniak, H. (2009). Language Orientation and the Civilization Choice for Ukraine. Besters-Dilger, Juliane (Ed.), *Language policy and language situation in Ukraine: analysis and recommendations* (pp. 139–175). Frankfurt am Main — New York: Peter Lang.

Received 03.03.2023

Hanna Zalizniak, PhD, Chearmen of the Department of Sociological Research, Monitoring and Forecasting
Research Institute of City Development
37-A Heroiv Sevastopolia St., Kyiv 03061, Ukraine
E-mail: zalizniak-h@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-5563-8739>

LANGUAGE AS AN INDICATOR OF THE UKRAINIAN NATIONAL IDENTITY AND CIVILIZATION CHOICE OF THE KYIVANS

The article has been the objective of the study of the language factor in formation of the Ukrainian national identity. Ukrainian researchers tended to reduce national identity to a civic model without taking ethnic and linguistic color into account. In circumstances of the full-scale military aggression of the Russian Federation against Ukraine importance of the components of ethnic national self-identification in formation of the Ukrainian national identity has come to be topical. Based on the results of the survey of the Kyivans in 2020 separated out were social groups with different depth of manifestations of civic, political and cultural national identities. A comparison of the share of the Kyivans with the same level of civic identity but differ in language preferences (the language of everyday communication and the language that Kyivans define as their native one) showed differences in determining the civilizational future of Ukraine. The highest commonality in views on the country civilizational choice is demonstrated by the people of Kyiv who on condition of common civic identity are Ukrainian-speaking or bilingual but, above all, recognize Ukrainian to be their native language. In addition, for the cultural component of the Ukrainian identity, the indicator of defining one's own native language appeared to be more demonstrative and important than that of everyday communication. Bilingualism can be considered as a transitional stage in the restoration of Ukrainian national identity. At the current stage of Ukrainian statehood development efforts to limit Ukrainian national identity only to the political component without taking into account cultural elements seem to be short-sighted and contradictory among which language preferences have come to be the leading marker. And the indicator of defining one's own native language is currently a system indicator in the totality of indicators of the Ukrainian national identity.

Keywords: *national identity, national self-identification, civilizational choice, language preferences, native language, the language of everyday communication.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.02.084>
УДК 811.161.2.06.373

Є.А. КАРПІЛОВСЬКА, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: karpilovska@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1921-9021>

Л.П. КИСЛЮК, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: larysa.kysliuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3766-3305>

РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО УСУНЕННЯ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ І ПРОГАЛИН У ЧИННОМУ ПРАВОПИСІ СЛІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

У статті проаналізовано розділ «Правопис слів іншомовного походження» в чинній редакції «Українського правопису». Увагу зосереджено на суперечностях у передаванні фонетичної і графічної структури запозичень у правилах цього правопису. Відзначено потребу у випрацюванні загальних методологічних засад для передавання формальної будови слів іншомовного походження. Запропоновано рекомендації щодо усунення суперечностей і прогалин.

Ключові слова: український правопис, слово іншомовного походження, адаптування, транскрибування, транслітерування.

Чинна редакція «Українського правопису» (далі — УП-2019) усунула деякі суперечності в написанні слів іншомовного походження, уніфікувала правила графічного адаптування форми запозичень із різних мов. Проте своєрідність мови як особливої знакової системи полягає в її постійному розвитку у відповідь на розвиток суспільства, а отже, у

Цитування: Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. (2023). Рекомендації щодо усунення суперечностей і прогалин у чинному правописі слів іншомовного походження. *Українська мова*, 2(86), 84–100. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.02.084>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

закономірному співіснуванні в її складі слів, що з'явилися в ній у різний час і правопис яких був унормований на різних засадах. Це яскраво виявляють саме слова іншомовного походження. Висновки, зроблені внаслідок аналізу цього розділу УП-2019, пропонуємо як рекомендації для тих мовознавців, котрі будуть готувати нову, удосконалену редакцію «Українського правопису», яка повніше відповідатиме реальному стану української літературної мови першої чверті ХХІ ст., типологічним рисам її звукового і граматичного ладу.

Уже неодноразово в дискусіях довкола УП-2019 лунали думки про те, що йому бракує загальнометодологічної частини, яка б удокладнила основні засади, зокрема адаптування та правописного кодифікування слів іншомовного походження. Серед таких засад, на нашу думку, мають бути сформульовані критерії добору іншомовної лексики для опрацювання в правописному кодексі, передусім теоретичне підґрунтя адаптування таких лексем до системи української мови та передавання звукової чи графічної форми їхніх прототипів у мовах-донорах засобами українського алфавіту.

Визначення в такій вступній частині потребує саме поняття «слова іншомовного походження». Щодо цього прикметною є увага в «Українському правописі» 1928 р., подана до розділу III «Правопис чужих слів»: *До чужих слів не належать переняти¹ з якоїсь чужої мови слова, але вже цілком засвоєні народньою мовою, як от: базар, галун, картюпля, льох, лантух, лицар, плуг тощо. Тим то й подані далі правила до них не стосуються* (УП-1928, с. 62). Як бачимо, укладачі цього віхового для розвитку української літературної мови правописного кодексу були ошадливішими й вимогливішими до формулювання його завдань, у підході до добору та опрацювання в ньому слів іншомовного походження. Цілком засвоєні іншомовні слова залишалися поза розглядом як усталена ділянка українського лексикону, написання складників якої відповідає нормам української фонетики й граматики. Зосередити увагу в правописі на нових запозиченнях, ще не цілком унормованих у системі української мови, закликав і О.Н. Синявський. У розділі «Запозичення з інших мов» своєї праці «Норми української літературної мови» він відокремив старі запозичення, що вже «унатурилися», за його висловом, в українській мові і їхнє іншомовне походження можуть установити лише фахівці-етимологи, від нових запозичень, форма яких і може становити складність для припасування до системи української мови та їх написання (Синявський, 2018, с. 154).

І на нинішньому етапі розвитку української літературної мови, у праці над удосконаленням українського правопису, на нашу думку, чимало суперечностей спричинило намагання нормувальників української мови переглянути саме той шар слів, який уже внормовано, утрадиційнено, замість того, щоб зосередитися на проблемах правопису нової

¹ Зберігаємо правопис оригіналу.

лексики іншомовного походження, а також на кальках, напівкальках, гібридах і вкрапленнях, які не відповідають чинним граматичним і словотвірним нормам. Чужомовність трьох останніх груп слів особливо виразна для освіченого українського мовця, який добре знає іноземні мови, і насамперед для фахівця-мовознавця, який працює над удосконаленням правопису.

Уважаємо, що в розділі «Правопис слів іншомовного походження» потрібно чітко визначити різновиди слів, звукова (фонетична) та/або буквена (графічна) структура яких становить об'єкт вивчення його правил, а також подати дефініції понять «слово іншомовного походження» та «запозичення», зокрема встановити, чи є вони абсолютними синонімами.

Стверджуючи необхідність окреслення в українському правописі теоретичного підґрунтя для опрацювання слів іншомовного походження, маємо на увазі визначення ролі транскрибування та транслітерування в адаптуванні форми слів, запозичених до української мови, і передавання її засобами українського письма, рівноваги між цими способами адаптування запозичень або переваги одного з них у кодифікації певних типів слів іншомовного походження. У зв'язку із цим бачимо потребу й у визначенні місця традиції того чи того написання слова, насамперед окреслення часових і територіальних меж побутування певних слів у певному написанні, сфер їх уживання в сучасній українській мові, авторитетності та надійності джерел, що їх містять.

З огляду на актуальну потребу відновлення національної самобутності української номінації потрібно ретельно переглянути склад слів іншомовного походження, традиційно представлений в українських правописних кодексах загалом і в УП-2019 зокрема, випрацювати критерії введення до нової редакції українського правопису таких одиниць.

Нова редакція українського правопису повинна охоплювати лише ті давно запозичені і нові слова іншомовного походження, що стосуються реалій і понять інших культур, чужість яких відчувають сучасні мовці і які мають у своїй формальній будові звуки (звукосполуки), букви (буквосполуки), не властиві українській мові, а отже, адаптування та написання яких потребує спеціальних правил, застосування або створення спеціальних українських зразків-відповідників.

Слова іншомовного походження в системі української мови утворюють окрему підсистему, що спирається на її звуковий і граматичний лад не безпосередньо, а через сукупність зразків-відповідників фонетичній і графічній структурі їхніх прототипів у мовах-джерелах запозичування, на підсистему, активну в період дії певної редакції українського правопису. Сукупності відповідників для адаптування запозичень мають містити не лише вже наявні зразки передавання на письмі звуків і букв інших мов, а й урахувати можливість їх непередання, як це сталося з **θ** (фітою) в укр. *рима* з грец. *ρυθμός* «ритм, розміреність».

В УП-2019 основну увагу приділено вимові слів у мовах, з яких їх запозичено, тобто адаптуванню звукової форми їхніх прототипів та

передаванню її за допомогою транскрибування буквами українського алфавіту. Транслітерування як спосіб передавання графічної (буквеної) форми іншомовного слова згадано лише принагідно як периферійний спосіб адаптування запозиченої лексики. Проте залежно від потреб мовної практики, зокрема професійної, термінологічної, слова іншомовного походження усталювалися в українському лексиконі за допомогою обох цих способів адаптування. Усталення й кодифікацію демонструють як транскрибовані, так і транслітеровані варіанти, які витіснили попередні варіанти. Лише кілька прикладів на доказ нашого переконання в тому, як важливо для правил написання слів іншомовного походження розмежувати співвідношення цих двох провідних способів передавання на письмі форми запозичень. Англ. *scanner* у «Словнику іншомовних слів» за редакцією О.С. Мельничука (1974, 1-е вид.) зафіксоване у транскрибованій формі *скенер*. Нині ж уживають транслітерованій варіант *сканер*, який і подають новітні українські словники. Англ. *bungalow* у вже названому словникові мало два варіанти: *бунгало* і *бенгало*, перший з яких є наслідком транслітерування англійського прототипу. У сучасних словниках подано саме цей варіант. Транскрипція ж англійського прототипу (бангелю) також наслідуює вимову його прототипу *бангла* в індійських мовах. Такий варіант цього слова в українській мові не узвичаївся.

Завдання правопису — подати правила для передавання слів іншомовного походження з опертям на звуковий лад і абетку української мови. Він не повинен регулювати правопис вкраплень чи семантичних кальок на зразок *НАТО* чи *розумний дім* (з англ. *smart home*). Однак деякі правила вживання транслітерованих одиниць і похідних від них потрібно в цьому кодексі сформулювати. Зокрема, уніфікувати правила написання разом сполук на позначення одного поняття, якщо внутрішня форма хоч би одного з їхніх складників не упрозорена на українському мовному ґрунті, пор.: лат. *a priori* і транслітероване *ап'юрі*, але франц. *idée fixe*, кодифіковане нині як *ідея фікс*. Так само варто сформулювати й правила графічного оформлення похідних від слів із дефісом, не лише запозичених, а й власне українських. Сьогодні в текстах наявні розбіжності, пор.: *Івано-Франківськ* і *Івано-франківський* (чомуś у § 40 УП-2019 з великої літери, як і *Пуца-водицький*), але в текстах натрапляємо на написання *Коста-Рика* і *костариканський*. У § 154 УП-2019 у примітці 1 до п. 3 нелогічним видається написання похідних прикметників із дефісом, а іменників разом: *ню-йоркський* і *нюйорківці*, *івано-франківський* і *іванофранківці*, адже вони походять від тих самих твірних одиниць. До речі, у цьому параграфі *івано-франківський* написано з малої літери. Недогляд чи правило? Зайве нагадувати, що правопис не повинен містити взаємозаперечних правил і прикладів.

На наше переконання, є сенс також у загальних засадах правопису подати визначення не тільки термінів-гіперонімів *слово іншомовного походження*, *іншомовне слово* та *запозичення*, а і їхніх різновидів, термінів-

гіпонімів на зразок *транскрибований відповідник, транслітерований відповідник, калька, семантична калька, напівкалька, вкраплення, екзотизм, безеквівалентна лексема або англїзм, грецизм, латинїзм, германїзм* тощо. Упевнені, що такі загальні методологічні уваги полегшать користувачам українського правопису розуміння, запам'ятовування і далі застосування правил написання та вживання слів іншомовного походження, а також адаптування до системи української мови нових запозичень, зокрема у фаховій мові та професійній комунікації.

Правила передавання слів іншомовного походження в УП-2019 структуровано за тим, як у них засобами українського алфавіту відтворюють приголосні та голосні звуки й букви на їх позначення в їхніх прототипах. Увагу зосереджено на суперечностях які й дотепер зумовлюють найбільше дискусії серед мовознавців і труднощів у тих, хто послуговується українською мовою. У чинному правописі українським відповідникам приголосних звуків інших мов та букв для їх написання присвячено §§ 121—128, тому і наші рекомендації почнемо саме з правил, викладених у цих параграфах, і поданих до них прикладів. У формулюванні правил є непереконливі судження на зразок «пишемо, залежно від того, як узвичаєне те чи інше слово в українській мові», «за традицією», «у словах, узвичаєних в українській мові», «у деяких словах за традицією». Урахування в новій редакції українського правопису поданих вище рекомендацій загальнометодологічного характеру сприятиме усуненню цих суперечностей та удокладненню засад для передавання деяких слів.

У § 121 подано таке формулювання правила: «Звук [П] у словах іншомовного походження передаємо твердим або м'яким л — залежно від того, як узвичаєне те чи те слово в українській мові» (*розрідження наше* — Л. К.)². На доповнення вже висловленого вище зауважимо, що у формулюванні засад визначення утрадиційненого написання слів потрібно акцентувати на тому, який період функціонування української літературної мови взято до уваги, а отже, з якого часу можна вважати таке написання узвичаєним. Аналіз словників за останні півтора століття засвідчує різні варіанти написання залежно від часу й території побутування слів з л: *клас, класа і кляса; флот, флота і фльота; блуза і блюза; металурґія і металюрґія; план і плян* тощо. У «Правописному словнику» Г.К. Голоскевича зафіксовано як нормативні згідно з УП-1928 варіанти саме з пом'якшеним л (*кляса, фльота, плян*). В академічних словниках української мови до 30-х років ХХ ст., удоступнених на сайті «Російсько-українські словники», зокрема в «Російсько-українському словнику» за редакцією А. Кримського і С. Єфремова (1924—1933), «Словнику українсько-російському» А. Ніковського (1927), «Російсько-українському словнику військової термінології» С. та О. Якубських (1928), «Російсько-українському словнику технічної

² Розрідженням виділяємо формулювання у правилах, що пропонуємо вилучити з тексту УП-2019 або зредувати.

термінології» І. Шелудька і Т. Садовського (1928), «Російсько-українському словнику» О. Ізюмова (1930), нормативним визнано написання *блюза, лямпа*, але *класа, флота, план*. Після згорнення другої українізації на початку 30-х років ХХ ст. іншомовні слова з л у словниках української мови вже подавали за зразками правопису їх у російській мові: *клас, флот, лампа*. Пом'якшений л зберегли перед і (*лінія*), ю (*люк*), о (*льох*) та я (*лямбда*), причому щодо останнього — або в уже цілком засвоєних словах на зразок *ляма (лямка), ляда*, або у словах, чужість яких, навпаки, яскраво виявлено, як у грецизмі *лямбда*. В усіх таких словах передавання пом'якшеного л спирали на його вимову в словах-прототипах у мові-джерелі запозичування. Отже, за провідний спосіб адаптування взяли правило транскрибування.

Уважаємо шкідливим для культури української мови компроміс щодо написання слів іншомовного походження, який уможливує правописні варіанти слів із певними приголосними звуками. Він розхитує норми української літературної мови, спричинює непослідовності в нашій писемній практиці, ускладнює навчання української мови. В «Українському правописі» повинні бути єдині правила передавання приголосних і голосних звуків та букв на їх позначення у словах іншомовного походження. Варіантність можлива на етапі адаптування запозичень як передумова їх унормування і кодифікації, на етапі обговорення певних українських відповідників у середовищі фахівців з різних галузей знань та мовознавців. У § 121 потрібно визначити, у яких словах уживаємо твердий або м'який (чи пом'якшений, це також не визначено в УП-2019) звук [л].

У § 122, п. 3 так сформульовано правила передавання на письмі звуків [g], [h]: «У прізвищах та іменах людей допускається передавання звука [g] двома способами: шляхом адаптації до звукового ладу української мови — буквою г (*Вергілій, Гарсія, Гегель, Георг, Гете, Грегуар, Гуллівер*) і шляхом імітації (*розрідження наше* — Л. К.) іншомовного [g] — буквою ґ (*Вергілій, Гарсія, Гегель, Георг, Гете, Грегуар, Гуллівер* і т. ін.)». Тут очевидна небажана правописна варіантність, що розхитує орфоепічні і правописні норми української літературної мови. Крім того, за влучним висловом Н.Ф. Клименко, це правило призводить до «загекування мови», тобто вможливує активне вживання проривного ґ, притаманне фонетиці російської мови, але гранично обмежене в українській мові. Що таке «імітація іншомовного [g]» — загадка, бо з імітацією в мові стикаємося хіба що в так званому звукописі, у передаванні звуконаслідувань, проте навіть і в таких ситуаціях є певна національна специфіка в передаванні на письмі тих самих звуків. Отже, у правилах правопису, на чому ми вже неодноразово наголошували, потрібно чітко визначити спосіб передавання звука (транскрибування) чи букви (транслітерування). Уважаємо, що нова редакція українського правопису повинна врахувати сучасні активні контакти української мови з іншими мовами світу і надати перевагу саме транскрибуванню, вимові

слова в мові-джерелі запозичування. Це вбезпечить, зокрема, і від надмірного вживання проривного [r] у словах із тих мов, яким такий звук не властивий. Часто чуємо вимову з проривним [r] слів грецького походження, тоді як звук, позначений буквою γ (гамма), є фрикативним, тому *монографія, геологія, генетика, гомогенний* та інші за дотримання правил транскрибування — єдино можливі не лише для написання, а й для вимовляння.

Так подано й у давніх словниках: *Вергілій (Та ба! не всякий так змудрує, як сам Вергілій намалює* (Котл., Ен. VI. 49) у «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка (1907—1909) (СУМГ III, с. 381), *Гете (Баладами вславилися німецькі письменники — Шіллер та Гете* (Єфр.) у «Російсько-українському словнику» за редакцією А. Кримського і С. Єфремова (1924—1933) (РУС III О—П, с. 601). Поділяємо думку, що доцільність опозиції г і ґ підтримує лише їх змісторозрізнавальна функція у словах: *ґніт і гніт, ґрати і грати*, а також незначна кількість слів, збережених у традиції їх написання на зразок *гандж* і *дзига*. Однак не варто забувати, що буквою ґ позначені переважно слова іншомовного походження, тому вона є маркером чужого, не засвоєного в українському лексиконі. Чи треба аж так розширювати її функції і увиразнювати шар чужої лексики в українській мові? Цілком засвоєні слова на взір *гітара, грим, пагінація, цегла* та інші, давно запозичені з різних європейських мов, надають цьому питанню риторичного характеру. Є сенс у правописі зберігати міру і зважати на доцільність ухвалених рішень.

У цьому ж параграфі, п. 4 також спостерігаємо суперечливі формулювання засад передавання на письмі звуку [h]: «Звук [h] переважно передаємо буквою г. За традицією в окремих словах, запозичених з європейських та деяких східних мов [h], і фонетично близькі до нього звуки (*розрідження наші* — Л. К.) передаємо буквою х: *хобі, хокей, хол, холдинг, брахман, джихад, моджахед, ханум, харакірі, хіджаб, шахід, Аллах, Ахмед, Мухаммед, Сухроб, Хакім, Хаммурані* і т. ін.». Щодо обґрунтування доцільності збереження узвичаєних написань слів, ми вже висловили свої рекомендації вище. У прикладах, наведених до цього правила, зібрано слова різного походження і з різною вимовою звуків, позначених українськими буквами г і х, — як фрикативних, глоткових і гортанних: з грецької мови, де буква h передає призвук перед голосними, так зване придикування, що в грецькому письмі позначає знак коми вгорі рядка впритул до букви на позначення голосного звука (*горизонт, Геракл*, але й *Іраклій* (обидва імені походять від того ж грецького етимона *Ἰρακλῆς*), де таке придикування не передано на письмі, як його не передано і в слові *алло*, запозиченому з англійської мови (пор. англ. *hallo*); з латини (*гербарій, гумус*), із санскриту (*брахман*), з арабської мови (*Аллах, Ахмед, шахід*). Оскільки в цих та інших словах букви г і х позначають різні звуки, тому й правило їх написання в українській мові потребує уточнення. Пропонуємо у формулюванні цього правила вилучити визначення за традицією, а саме правило поділити на три

блоки відповідно до засад передавання на письмі звука, позначеного в європейських мовах буквою **h**, а у східних мовах — близьких до нього глоткового або гортанного звука: «Звук **[h]** переважно передаємо буквою **г**: *гандбол, гербарій, гінді, гіпотеза, горизонт, го́спіс, го́спіталь, гу́мус; Гарвард, Гельсінкі, Гіндустан, Ганнібал, Гейне, Горацій, Люфтганза*, і в окремих словах різного походження — буквою **х** відповідно до вимови в них звука, середнього між **[g]** і **[h]**, наближеного до гортанного: *хокей, холдинг, брахман, джихад, моджахед, ханум, харакірі, хіджаб, шахід, Аллах, Ахмед, Мухаммед, Сухроб, Хакім, Хаммурані*. У деяких парах слів букви **г** та **х** виконують змісторозрізнявальну функцію, усувають омонімію слів, пор.: *хобі* і *Гобі* (пустеля), *хол* і *гол*. Є сенс так їх писати.

У § 123 «Буквосполучення **th** у словах грецького походження» дивує позначення **th**, якщо йдеться про передавання звука, позначеного грецькою фітою (**θ**). Драстичним і небажаним є компромісне рішення авторів УП-2019 зберегти, а то й відновити варіантність передавання на письмі цього приголосного звука: «У словах, узвичаєних (*розрідження наше* — Л. К.) в українській мові з **ф**, допускається орфографічна варіантність на зразок: *анафема* і *анатема, дифіра́мб* і *дитира́мб, ефі́р* і *етер, кафед́ра* і *кате́дра, логари́фм* і *логари́тм, міф, міфоло́гія* і *міт, мітоло́гія, Афі́ни* і *Ате́ни, Борисфе́н* і *Бористе́н, Демосфе́н* і *Демосте́н, Фесса́лія* і *Тесса́лія* та ін.».

Цей компроміс є штучно створеним саме з огляду на узвичаєність написання цих давніх запозичень. Упродовж тисячоліття грецизми в українську мову проникали як безпосередньо з грецької, так і через латинську та церковнослов'янську мови (переважно в тексти конфесійного стилю). Інтернаціоналізми грецького походження, переважно терміни, українці також засвоювали через посередництво західноєвропейських мов. За зразком церковнослов'янської, як відомо, їх писали з **ф**, латини — з **t** (див. приклади вище). У народній мові натрапляємо й на передавання фіти через **хв** чи **х** (пор. *Федір* — *Теодор* (*Тодор*) — *Хведір, Фома* — *Тома* — *Хома*), **п** (*Афанасій, Атанасій* і *Панас, Опанас, Агафія, Гафія* і *Агата, Агапія, Гапа*), а в деяких немає цього звука й букви на його позначення, як у вже поданій вище *рими* на відміну від *ритм* із того ж грецького прототипу *ρυθμός*.

Різне передавання є виявом різного часу і шляхів запозичування, а також з різною вимовою давньогрецьких слів (за фонемами або звуками) у західноєвропейській традиції: еразмовою і рейхліновою. Наприклад, традиція вживання **t** у словах *анатема* (і *анахтема*, засвідчене у словниках кінця XIX — першої третини XX століття та з ремаркою *заст.* і прикладом з Остапа Вишні у «Словнику української мови» в 11 томах) (СУМ I, с. 43—44), *кате́дра, етер, арифметика* (і *арихметика* в оповіданні Степана Васильченка «Мужицька арихметика» (1911), засвідчене в «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка (СУМГ I, с. 11) і в «Російсько-українському словнику» М. Уманця та А. Спілки). Саме такий варіант передавання фіти через **t** підтверджений у багатьох українських словниках кінця XIX — першої третини XX століття та

в деяких сучасних словниках технічної термінології, доступних на сайті «Російсько-українські словники».

Зауважимо, що тривала мовна практика багато в чому вже диференціювала вживання варіантів написання слів з фітою, насамперед у власних іменах людей. Як рівноправні усталені імена *Агата́нґел* і *Агафа́нґел*, *Ма́рфа* і *Ма́рта*, *Феді́р* і *Теодор*, *Тодор*, *Фекла* і *Текля*, *Тома* і *Хома*, *Фома*, *Афанасій*, *Атанасій*, *Опанас*, *Панас*, *Феодосій* і *Теодосій*, *Теодозій*, *Тодосій*, *Тодось* та інші. Так само й у фаховій мові багато варіантів написання набули різних значень, а отже, унеможливили правописну уніфікацію, пор. хоча б *логоритміка* «пед. Комплекс вправ для дитини, які вона виконує під музику та вірші», але *логарифм* «мат. Показник степеня, до якого треба піднести число-основу, щоб одержати задане число».

У § 124 «Букви **w**, **th** у словах англійського походження» подано таке формулювання правила: «Англійське **w** на позначення звука [w] передаємо звичайно через **v**: *віке́нд*, *Ваши́нґто́н*, *Ве́бстер*, *Веллі́нґто́н*, *Вільсо́н*, *Вінніпе́г* та ін.; у деяких словах за традицією (усі *розрідження наші* — Л. К.) через **y**: *Уе́льс*, *уайт-спі́рит* та ін.». Не бачимо потреби зберігати такі винятки і в застереженні «звичайно». В українській мові немає того складного звука — [w] з призвуком [y] — який в англійському алфавіті позначають літерою **w**, тому українці знайшли йому найближчого відповідника у звуковому ладі своєї мови. Букву надарма називають подвійним **v** (англ. *double v*). Базовим у цій звукосполучі є саме звук [v]. У сучасних текстах натрапляємо на *вайт-гі́ллс* (англ. *White Hills* «білі пагорби — переписна місцевість в штаті Аризона (США)»), *вайт-хау́з* (англ. *White House* «Білий дім»), а ще на початку минулого століття у «Правописному словнику» Г.К. Голоскевича зафіксовано *Велз* (Голоскевич, 1929, с. 57).

У п. 3 § 128 «Неподвоєні й подвоєні букви на позначення приголосних» читаємо: «Подвоєння букв на позначення приголосних переважно зберігаємо у власних назвах: *Андорра́*, *Бессе́ме́р*, *Бі́лл*, *Ботті́челлі*, *Га́ронна*, *Голла́ндія*, *Лло́йд*, *Ма́ро́кко*, *Мі́ссурі*, *Ні́цца*, *Я́ффа*; *Бетті́*, *Джонні́*, *Мю́ллер*, *Руссо́*, *Тенне́ссі*, *Смо́ллетт*, *Кі́ркконнелл* та в загальних назвах, які від них утворені за допомогою афіксів: *андорре́ць*, *бессе́ме́рівський*, *голла́ндський*, *ма́ро́кка́нець* і т. ін. У загальних назвах, які утворені від власних назв без додавання афіксів, букви на позначення приголосних не подвоюємо: *ват* (пор. *Ватт*), *бекере́ль* (пор. *Беккерéль*), *гаус* (пор. *Гаусс*).

Правило потребує структурування і відповідного переформулювання з огляду на принципи передавання цих слів в українській мові за вимовою або за написанням їхніх прототипів у мовах-джерелах запозичування. Причому, знову ствердимо, що українці, адаптуючи такі назви до своєї мови, не повинні імітувати їхню вимову або з ювелірною точністю відтворювати їх написання в мові-донорі, а спиратися на звуковий лад і графічну систему української мови. Уточнення в правилі щодо написання загальних назв доводить, що провідним способом адаптування цих слів до системи української мови є транскрибування. У такому разі

не потрібне й правило збереження подвоєння приголосних і в афіксальних похідних — вони успадковують те написання, яке засвідчує їхня твірна одиниця. Наскільки над цим та іншими правилами, стосовними написання подвоєних приголосних, тяжіє традиція і як з опертям на прототипи запозичень можна їх спростити, як того потребує передовсім навчання української мови, доводять саме численні похідні від власних назв на позначення одиниць вимірювання фізичних величин і процесів на зразок *ват*, *гаус*, *бесемер* (і поширене у фахових текстах написання *бесемерівський процес*), *бекерель* та інші. Непотрібність збереження подвійного правопису демонструють і прототипи багатьох власних назв, пор. франц. *Nice* [ніс], який цілком підтвердив би його український відповідник *Ніца*.

Як засвідчують правила УП-2019, проблем із передаванням в українській мові голосних звуків і букв на їх позначення не менше, ніж із приголосними. Знову спостерігаємо суперечності у правописі слів із різними голосними, розбіжності, збереження невиправданих винятків. На них ми й зосередили увагу у своїх рекомендаціях.

У § 129 щодо вживання букви *і* в п. 3 читаємо, що її пишемо «в іменах і прізвищах після приголосного перед наступним приголосним і в кінці слова: *Беатріче, Овідій, Річард, Дідрó, Ді́зель, Грі́мм, Меді́ці, Россі́ні, Анрі́*». Власні назви, що перейшли в категорію загальних назв, пишемо за правилами правопису загальних назв іншомовного походження: *ді́зель* (від прізвища *Рудольфа Ді́зеля*), *силу́ет* (від прізвища *Етьє́на де Сілу́етта*)».

Цей пункт є свідченням суперечності, успадкованої з редакції «Українського правопису» 1993 р. (§ 90, п. 5 I а 3) примітка), а саме: непослідовності застосування «правила дев'ятки» в написанні власних і загальних назв: *Ді́зель*, але *дизель*, *силу́ет*, але *Сілу́етт*. «Правило дев'ятки», на наше глибоке переконання, має діяти послідовно, а розрізненню власної і загальної назв слугують велика і мала букви. Так само не бачимо й потреби в зберіганні подвоєння *т* у французькому прізвищі *Сілу́етт*, оскільки воно не відбиває його вимову і така форма суперечить принципу перетворення власної назви на загальну (її апелятивізації) на основі спільної форми.

Таку ж непослідовність у застосуванні «правила дев'ятки» демонструє також правило, сформульоване в частині II п. 4 цього параграфа про правопис слів з *і*: «У географічних назвах після приголосних, крім *дж, ж, ч, ш, щ, ц і р* перед наступним приголосним, крім *[j]*, і в кінці слова, а також у похідних прикметниках: *Канзас-Сі́ті, Лісабо́н, Міссісі́пі, Монтевіде́о, Ніл, Севі́лья, Сі́дней, Замбе́зі, Ка́прі, Сома́лі, лісабонський, сомалійський*». «Правило дев'ятки» суперечать подані тут приклади *Канзас-Сі́ті, Міссісі́пі, Сі́дней*. У текстах натрапляємо на такі похідні від них, як *сиднеєць*. На підставі чого робимо висновок, що мовці послідовніше дотримуються «правила дев'ятки», ніж автори цього розділу УП-2019.

У формулюванні правила, поданого в другій частині цього параграфа, об'єднано слова різної будови, що потребують і різних правил для їх

передавання: «Ї пишемо після голосного: *альтруїст, егоїст, кофеїн, маїс, мозаїка, наївний, руїна, стоїк, теїн; Аделаїда, Аїда, Каїр, Саїд, Таїр, Хаїм, Хусайнов*». Серед прикладів є непохідні слова з неподільною основою (*маїс, Каїр*) і похідні, де *ї* графічно передає сполуку кінцевого голосного кореня і початкового голосного і суфікса на стику кореня, закритого звуком [й], і суфікса (*егої-іст, кофеї-ін*). Це варто зазначити, оскільки на стику морфем це правило діє без винятків, пор. також *солов'їний, Марїїн, Андрїїв, змїїний*. Крім того, в українській мові наявний і варіант з *й* у власних назвах: *Хаїм* (варіант цього грецького за походженням імені в єврейській традиції, а в українській мові побутують варіанти *Єфим* і *Юхим*), *Хусейн* і *Хусейнов*. Таку варіантність як свідчення іншого способу адаптування назв іншомовного походження із з'являнням усередині кореня варто врахувати в цьому правилі.

У примітці до цього розділу спостерігаємо непослідовність у формулюванні правила, що спирається на словотвірну структуру слова, а отже, й на оперування термінами дериватології: «У складних словах, де перша частина закінчується голосним, на початку другої частини пишемо *і*: *неоімперіалізм, псевдоісторичний*, так само в позиції після префікса (*усі розрідження наші — Є. К.*), що закінчується на голосний: *воїстину, доісторичний, поінформувати; неіндуктивний* і т. ін.». Ужито термін *префікс* для слів *поінформувати, воїстину* та ін. і позначення *перша, друга частина складного слова* замість *перша* або *початкова, друга* або *кінцева основа складного слова* — для слів на взір *неоімперіалізм, псевдоісторичний*. Для закріплення правила потрібно подати і слова з префіксами *dez-* і *roz-* на зразок *дезінформація, дезінфекція, розіграш*, правопис яких змінено порівняно з правилом їх правопису з *и* на початку кореня в редакції «Українського правопису» 1960 р., закріпленим у словниках і текстах, виданих до 1993 р.

Правило, подане у примітці 1 до п. 4 частини III цього параграфа, є ще одним прикладом непослідовності застосування «правила дев'ятки» в передаванні слів іншомовного походження: «У компоненті власних назв *-стріт* пишемо *і*: *Бейкер-стріт, Воллстріт, Риджент-стріт, Фліт-стріт*». Зауважимо, що якщо основним для адаптування цих англізмів обрано транскрибування, то вимова приголосного перед подвоєним *е* в слові *street* «вулиця» відрізняється від вимови перед *і* в слові *city* «місто». Мали би бути різні українські відповідники — з твердим і пом'якшеним приголосним. Проте в українській мові спостерігаємо після *р* написання *и* перед *т* незалежно від джерела запозичування таких слів (*ритм, ритуал, риторика*).

П. 5 параграфа § 129 містить правило правопису іншомовних власних назв з *и*: «За традицією (*розрідження наше — Є. К.*) в ряді географічних назв після приголосних *д, т* перед наступним приголосним, крім [й]: *Ватикан, Единбург, Кордильєри, Медина, Палестина, Сардинія, Скандинавія, Тибет* та в похідних від них: *ватиканський, единбурзький, скандинавський* та ін.». Якщо «правило дев'ятки» в УП-2019 застосувати

послідовно, то не буде потреби в цьому пункті. Крім того, знову наголосимо на визначенні в загальнометодологічних засадах нової редакції українського правопису поняття «традиція»: яка, якого періоду, якого варіанта української літературної мови. Наприклад, якщо спиратися на традицію, відображену в УП-1928 і кодифіковану в «Правописному словнику» Г.К. Голоскевича 1929 р. видання, то вона засвідчує написання *Скандінавія* і *скандінавський*. Так ці слова подає й «Словник української мови» в 11 томах, що спирався на чинну на час його видання редакцію «Українського правопису» 1960 р., і лише в четвертому виданні «Українського правопису» 1993 р. з'явилося написання цієї географічної назви та похідних від неї з **и**. У словнику Г.К. Голоскевича знайдемо й написання *Кордільєри*, *Едінбург*, *Сардинія* та ін. з поданих у цьому пункті. Як бачимо, традиція, про яку пишуть автори УП-2019, налічує не більше 30 років.

Уточнення поняття «традиція» та вилучення слів, що підлягають дії «правила дев'ятки» і їх належить писати з **и** після передньоязикових приголосних (*Бразилія*, *Сиракузи*, *Сирія*, *Сицилія*) сприятимуть виструнченню й правила в п. 6 частини II цього параграфу: «**И** пишемо: У ряді інших географічних назв за традицією: *Бразилія*, *Вифлеєм*, *Єрусалим*, *Китай*, *Пакистан*, *Сиракузи*, *Сирія*, *Сицилія*, та в похідних від них: *єгипетський*, *сирієць* та ін.».

Формулювання правила, поданого в § 131 «Буквосполучення **au**, **ou**», на нашу думку, також потребує уточнень. Цитуємо: «Буквосполучення **au**, **ou** на позначення звукосполучень [au] [ou] передаємо через **ау**, **оу**: *аутсайдер*, *гауптвахта*, *маўзер*; *Каўнас*; *Клаўс*, *Краўзе*, *Паўль*, *Фаўст*. У словах, що походять із давньогрецької й латинської мов, буквосполучення **au** звичайно передається через **ав**: *автентичний*, *автобіографія*, *автомобіль*, *автор*, *авторитет*, *автохтón*, *лавра*, *Аврора*, *Мавританія*, *Павло*. У запозиченнях із давньогрецької мови, що мають стійку традицію передавання буквосполучення **au** шляхом транслітерації як **ау** (*усі розрідження наші* — Є. К.), допускаються орфографічні варіанти: *аудієнція* і *авдієнція*, *аудиторія* і *авдиторія*, *лауреат* і *лавреат*, *пауза* і *павза*, *фауна* і *фавна*».

Подання відомостей про мови, з яких походять слова, розміщені в цьому та інших параграфах аналізованого підрозділу, можуть скоріше заплутати користувачів українського правопису, аніж допомогти їм, якщо вони не володіють цими мовами. Крім того, у словах давньогрецького та латинського походження спостерігаємо непослідовну дію цього правила в написанні навіть тих самих основ, пор.: *автор* і *аутизм*, *елеутерокк* і *елевтерія*. Ми вже наголошували на тому, що введення до правопису варіантів вважаємо небажаним, оскільки вони відбивають часто різні прототипи таких слів, які в різний час увійшли до системи української мови, і через це лише спричиняють розбіжності у правописному кодексі. Наприклад, слово *павза* з давнішого грецького *παῦσος* «припинення» і *пауза* з пізнішого латинського *pausa* від того ж грецько-

го етимона. Який з варіантів нині переважає в українській колективній мовній практиці (узусі освіченої українськомовної верстви), зможуть визначити лише об'єктивні лінгвостатистичні дослідження. Проте навіть простий інтернет-пошук у системі Гугл доводить істотне розходження в показниках уживання таких слів-варіантів з буквосполуками **ау**, **ав**, пор. (за даними на 23.02.2023): *пауза* — 14 900 000 уживань і *навза* — 13 800. Зауваження знавців грецької мови щодо більшої відповідності українській вимові варіантів з **ав** потребує употужнення аргументів щодо їхньої близькості до звукового ладу української мови і української фонотактики. Саме поняття «україноцентричності» стосовно правопису загалом і написання слів іншомовного походження зокрема потребує всебічного теоретико-методологічного обґрунтування у вступній частині нової редакції українського правопису як його найголовніша засада.

Параграф § 133 «Дифтонги **[au]**, **[ei]**, **[ou]** у словах англійського походження» є ще одним яскравим доказом потреби подати загально-методологічні засади кодифікації графічної форми слів іншомовного походження в новій редакції українського правопису, передусім чітко розмежувати транскрибування та транслітерування в їх адаптуванні, на чому ми акцентували, формулюючи свої рекомендації. У правилі, сформульованому в цьому параграфі, констатовано: «Англійські дифтонги **[au]**, **[ei]**, **[ou]** звичайно передаємо, імітуючи їхнє звучання в мові оригіналу, через **ау**, **ей**, **оу**: *браўнінг*, *браўзер*, *Джорджстаўн*, *гейм*, *дисплеї*, *Джеймс*, *сноуборд*, *шоу*, *Сноу*, *Беллоу*, *Сілітоу*, *Пауелл*. Окремі слова з дифтонгами **[ei]** і **[ou]** ввійшли в українську мову в адаптованому вигляді (усі розрідження наші — Є. К.) з голосними **е**, **о**: *бебібум*, *брек*, *леді*, *гол*, *готель*, *допінг*, *смокінг*, *Бекон*, *Чемберлен*, *Шекспір*, *Айвэнго*, *Гладстон*, *Дефо*, *Джером*, *Марло*, *Олдос*, *По*, *Лонгфелло*. Ми підкреслили в цьому формулюванні загадкові визначення про імітацію звучання цих слів у мові оригіналу та про входження їх до української мови в адаптованому вигляді, подані замість чітких указівок на результати транскрибування та транслітерування в процесі адаптування таких запозичень з англійської мови. Наприклад, слова *гейм*, *дисплей*, написання яких в українській мові, на думку авторів аналізованого параграфа, «імітує їхнє звучання в мові оригіналу», становлять результати транскрибування, а слова *леді*, *бебі*, *гол*, що, як визначено в правилі, «увійшли в українську мову в адаптованому вигляді з голосними **е**, **о**», є наслідком транслітерування. У кожному конкретному випадку важить ступінь поширення таких англізмів в українській колективній усній мовній практиці, а отже, знайомство з їхнім звучанням. Це й відіграє вирішальну роль у виборі того чи того варіанта адаптування слів з дифтонгами **[au]**, **[ei]**, **[ou]**. На доказ цього твердження нагадаємо читачам давній англізм *букмекер*, композит у мові оригіналу з транслітерованим словом *maker* «виробник» і пізніші запозичення із цим кінцевим компонентом-суфіксоїдом *іміджмейкер*, *кліпмейкер*, *клонмейкер* та інші з уже транскрибованим його варіантом.

рування, скорочення або доповнення. Окремо ми постаралися у своїх роздумах обґрунтувати необхідність теоретичного та методологічного поглиблення засад адаптування й кодифікації запозичень, підходів до пошуку їхніх українських відповідників. Уважаємо, що такі засади разом з основними принципами правописного оформлення інших груп української лексики повинна містити спеціальна вступна частина нової редакції українського правопису. Кожна редакція правописного кодексу має відбивати реальний стан лексикону і граматичного ладу української мови, а тому потребує ретельного і вдумливого аналізу дібраних прикладів і текстових ілюстрацій до них.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

РУС — Єфремов С. (ред.). (2017). *Російсько-український словник: у 4 т.* (т. 3. О—П. Вип. 2. Поле-Пячение). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. (Репринт з видання 1928 р.).

СУМ — Горецький П.Й., Бурячок А.А., Гнатюк Г.М., Швидка Н.І. (ред.). (1970). *Словник української мови: в 11 т.* (т. I). Київ: Наукова думка.

СУМГ — Грінченко Б., Єфремов С., Ніковський А. (ред.). (2017). *Словник української мови: у 3 т.* (т. I. А-Г). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. (Репринт з видання 1928 р.).

УП-1928 — *Український правопис.* (1928). Харків: Державне видавництво України.

УП-2019 — *Український правопис.* (2019). <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf> (дата звернення 26.02.2023).

ЛІТЕРАТУРА

Голоскевич Г.К. (1929). *Правописний словник (за нормами Українського правопису Всеукраїнської Академії Наук)*. Харків: Державне видавництво України.

Мельничук О.С. (ред.). (1974). *Словник іноземних слів*. Київ: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії Академії наук Української РСР.

Російсько-українські словники. www.r2u.org.ua (дата звернення 26.02.2023).

Синявський О.Н. (2018). *Норми української літературної мови*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. (Репринт з видання 1931 р.).

Український правопис (1993). Київ: Наукова думка.

Статтю отримано 28.02.2023

LEGEND

РУС — Yefremov, S. (Ed.). (2017). *Russian-Ukrainian dictionary: in 4 vols.* (Vol. 3. O—P. Issue 2. Pole—Piachenie). Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho. (Reprint on the edition 1928 year) (in Ukrainian & Russian).

СУМ — Horetskyi, P.I., Buriachok, A.A., Hnatiuk, H.M., & Shvydka, N.I. (Eds.). (1970). *Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vols.* (Vol. I). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

СУМГ — Hrinchenko, B., Yefremov, S. & Nikovskyi, A. (Eds.). (2017). *Dictionary of the Ukrainian language: in 3 vols.* (Vol. I. A-G). Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho. (Reprint on the edition 1928 year) (in Ukrainian).

УП-1928 — *Ukrainian orthography*. (1928). Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy (in Ukrainian).

УП-2019 — *Ukrainian orthography*. (2019). Retrieved February 26, 2023 from <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf> (in Ukrainian).

REFERENCES

Holoskevych, H.K. (1929). *Orthographical dictionary (according norms of Ukrainian orthography by All-Ukrainian Academy of Sciences)*. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy (in Ukrainian).

Melnychuk, O.S. (Ed.). (1974). *Dictionary of foreign words*. Kyiv: Holovna redaktsiia Ukrainskoi Radianskoi Entsyklopedii Akademii nauk Ukrainskoi RSR (in Ukrainian). *Russian-Ukrainian dictionaries*. www.r2u.org.ua (in Ukrainian).

Syniavskiy, O.N. (2018). *Norms of the Ukrainian Literary Language*. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho. (Reprint on the edition 1931 year) (in Ukrainian).

Ukrainian orthography. (1993). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Received 28.02.2023

Yevhenia Karpilovska, Doctor of Philology, Professor, Chief of the Department of Lexicology, Lexicography and Structural-Mathematical Linguistics

Institute of the Ukrainian Language

of the National Academy of Sciences of Ukraine

4 Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine

E-mail: karpilovska@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1921-9021>

Larysa Kysliuk, Doctor of Philology, Senior Researcher of the Department

of Lexicology, Lexicography and Structural-Mathematical Linguistics

Institute of the Ukrainian Language

of the National Academy of Sciences of Ukraine

4 Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine

E-mail: larysa.kysliuk@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3766-3305>

RECOMMENDATIONS FOR THE REMOVAL OF CONTRADICTIONS AND LACUNAS IN THE EFFECTIVE ORTHOGRAPHY OF THE BORROWING WORDS

The article analyzes the section “Spelling of words of foreign origin” in the current edition of “Ukrainian Spelling”, approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine on May 22, 2019. Attention is focused on contradictions in the transmission of the phonetic and graphic structure of borrowings in the wording of some rules. They were found primarily in the consistent non-distinction of the methods of transcribing and transliterating to convey the sound or letter structure of the prototypes of individual groups of words in the source languages of borrowing. The traditional spelling of some words also needs justification. Emphasis is placed on the need to determine the chronology, area of distribution, and authority of the writings to which the definitions “usually” and “according to tradition” are applied in this section. Attention was also drawn to the inaccuracy of such definitions as “imitation of the sound in the original language” or “entered into the Ukrainian language in an adapted form”, which should be replaced by precise instructions on the use of transcription or transliteration to convey in Ukrainian writing this or that word of foreign origin.

It is also emphasized the need to present in the spelling code of the language the general methodological principles of transmitting the formal structure of words of foreign origin. In such an introductory part, the definition of the concept of “words of foreign origin”, its relationship with the concepts of “borrowing”, “tracing” and others, should be given, as well as the criteria for choosing the spelling of those words, the spelling of which is difficult and requires special rules.

The improvement of Ukrainian spelling in its new editions also involves a careful and thoughtful selection of examples and text illustrations. Its Ukrainian-centricity is emphasized as a reference to the system of the Ukrainian language, typological features of its nomination and predication, defining components of Ukrainian national and linguistic identity.

Keywords: *Ukrainian orthography, borrowing words, adaption, transcription, transliteration.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.02.101>

УДК 81'38

Н.В. ПУРЯЄВА, кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: puriajeva123@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0986-4676>

ПРОБЛЕМИ ПРАВОПИСУ ПРЕФІКСІВ І СУФІКСІВ В «УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВОПИСІ» 2019 року

*У статті проаналізовано деякі дискусійні правила написання префіксів і суфіксів, подані в новій редакції «Українського правопису» 2019 р. Зокрема, зауваження і пропозиції стосуються правописних нововведень, які відрізняють цю редакцію від попередніх: варіантне написання префіксів-аломорфів **архі-** / **архи-**; усунення агентивних суфіксів **-чик** (**-щик**); правопис дериватів із суфіксом **-ив** (**-о**); рекомендації щодо використання суфіксів для творення фемінних відповідників до чоловічих назв; тенденції до усунення іношомовних компонентів у прикметникових суфіксах **-ичн** (**-ий**), **-ічн** (**-ий**) [**(-ічн** (**-ий**)] тощо. Запропоновано розширити перелік префіксів, передавання яких регламентуватиме правопис, а щодо окремих формантів висловлено застереження утриматися від кодифікаційних заходів до їх повної узуалізації.*

Ключові слова: український правопис, правопис префіксів і суфіксів, фемінітиви, прикметникові суфікси.

Правописні розбіжності останніх років, неузгодженість і певна спонтанність різних правописних редакцій та проєктів серед інших чинників зумовлені, на нашу думку, і тим, що в українській лінгвістиці немає такої окремої галузі, предметом дослідження якої була б власне ортографія. Цю думку свого часу висловив Г.О. Винокур (Винокур, 1959), і вона досі є актуальною. Ортографія — це окрема підсистема мови (її писемного варіанта), що потребує вивчення на рівні з таки-

Цитування: Пуряєва Н.В. (2023). Проблеми правопису префіксів і суфіксів в «Українському правописі» 2019 року. *Українська мова*, 2(86), 101–115. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.02.101>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

ми підсистемами, як фонетика, морфологія, синтаксис та ін. Історія становлення цієї підсистеми — специфічна лінгвістична проблема, дослідження якої дало б змогу усвідомити основні попередні тенденції у процесі правописної кодифікації української літературної мови: уніфікація чи диференціація, спрощення чи ускладнення, аналогія та усунення винятків або, навпаки, прагнення до найповнішого відображення (а отже, збереження) позасистемних правописних явищ — і визначення напрямків подальшої реформи правопису.

Іншим важливим аспектом та підготовчим етапом правописної реформи є простеження узуальних тенденцій, актуального узуального стану писемної мови, а також нормативне прогнозування, особливо коли йдеться про перевнормування чи перекодифікацію усталених правописних норм. Урахування цих явищ уможливило б аргументоване й послідовне розроблення кодифікаційних стратегій на сучасному етапі, мінімізувало б необ'єктивність і випадковість правописних рекомендацій та приписів, дало б змогу уникнути конфлікту між орфографією системою і сформованою досі узуальною нормою.

В українській лінгвістиці правописні проблеми досліджували переважно в дискусійному полі. З'явилися праці з історії правопису (Німчук, 2002; Німчук, Пуряєва, 2004), які, однак, мали за мету підготувати суспільство до такої дискусії, обґрунтувати запропоновані правописні зміни, щоб вони не викликали спротиву бодай через необізнаність із мотивами реформи.

Сьогодні особливо вимогливими користувачами правопису є українці, які почали розмовляти українською мовою. Вони прагнуть знати нюанси, що для них зовсім не очевидні, тому нова редакція правопису, незважаючи на задекларований у її передмові принцип спрощення й скорочення правил, усунення винятків і варіантів написань (УП-2019, с. 4), повинна задовольняти вимогу достатньої повноти. На нашу думку, основною засадою українського правопису має бути подання рекомендацій до щонайбільшої кількості написань. Однак, як з'ясуємо далі, УП-2019 демонструє тенденцію до усунення можливих орфографічних суперечностей через формулювання т. зв. компромісних правил (наприклад, паралельне написання в церковних термінах префіксів **архи-** й **архі-**); обмеження ілюстративних рядів, коли якась ілюстрація порушує логіку правила (наприклад, усунення іменника *марєво* / *мариво* в ортограмі суфікса **-ив-**(-о); усунення формантів без достатньої мотивації (ідеться, зокрема, про вилучення суфіксів **-чик** (**-щик**) із правила, яке регламентує правопис у них букви **и**); неімперативність деяких ортограм (пор. констатувальний характер правила про творення відповідників жіночого роду до іменників чоловічого роду та відсутність серед ілюстрацій прецедентних неодериватів) та ін.

З іншого боку, правопис, безперечно, не може охопити всіх без винятку слів-ілюстрацій. Це завдання має бути покладене на докладний орфографічний словник, а також тематичні орфографічні словники:

«Велика чи мала букви»; «Правопис разом, окремо, з дефісом» тощо. Але такі словники можна створити лише на основі послідовного правописного кодексу.

Основним принципом формулювання правил в УП-2019 є аналогія, тобто у правилах запропоновано вживання певних засобів, а мовець сам повинен застосовувати їх у процесі мовотворення (наприклад, фемінітивні суфікси чи прикметникові суфікси з іншомовним компонентом або без нього). Однак аналогія іноді є досить агресивним інструментом, який не тільки спрощує користування мовою, але й вихолощує її. Стримувальним чинником у такому разі повинен бути принцип вибірковості застосування аналогії. Цьому, до речі, сприяють також різноманітні винятки та примітки, яких, проте, в останній редакції правопису уникають.

1. ПРАВОПИС ПРЕФІКСІВ

Правило про вживання префіксів з- (із-, зі-) (УП-2019, с. 37) проілюстровано лише вживанням з- (с-) перед голосним та двома (і навіть трьома) приголосними, один із яких, щоправда, сонорний: *здри́бніти*, *зскри́бати*, *скла́сти*, *скри́пити*.

Прикладів поєднання приголосного й голосного з префіксом з- (с-) (наприклад, *зга́слий*, *з'є́днувати*, *з'ї́зд*, *зма́зати*, *знадлі́вий* і под.) в УП-2019 немає. Отже, правило потрібно доповнити відповідними ілюстраціями та внести ще одну позицію правопису з- (с-), а саме перед двома (трьома) приголосними, один із яких сонорний (звук, що за своїми артикуляційними характеристиками наближений до голосного).

Крім того, на нашу думку, незайвим буде в ілюстративний ряд увести лексеми, що належать до інших частин мови, крім дієслів, зокрема іменників та прислівників: *схил*, *стиха*, *скраю*, *зсув*, *зчеп*.

У правилі про вживання префіксів *без-*, *від-*, *між-*, *над-*, *об-*, *перед-*, *під-*, *понад-*, *роз-*, *через-* (УП-2019, с. 37) констатовано, що на стику цих префіксів та коренів слів відповідно до морфологічного принципу правопису асимілятивні зміни за ознакою дзвінкість / глухість не відображають на письмі. Однак деякі з наведених префіксів мають також позиційні варіанти з *-і-*, уживані перед коренями, що починаються на два чи три приголосних, що, на нашу думку, має відображати правопис, подібно до префікса з- (зі-): *роз-* / *розі-*: *розі́слати*, *розі́рвати*, *розі́йтися*, *розі́гнати*, *розі́мкнути*, *розі́грити*, *розі́злитися*, *розі́б'єш*; *від-* / *віді-*: *віді́йти*, *віді́слати*, *віді́рвати*; *об-* / *обі-*: *обі́ляти*, *обі́рати*, *обі́йти*, *обі́гнути*; *під-* / *піді-* / *підо-*: *піді́брати*, *піді́ткнути*, *піді́рвати*; *піді́бгати* (*підобгати*), *піді́грити* (*підогрити*); *перед-* / *передо-*: *переду́сім*, *передовсі́м*.

Префікс *між-* має малопродуктивний варіант *межи-*, який потрібно подати у правилі і проілюструвати такими прикладами: *меживу́зля*, *межигі́р'я*, *межиплі́ччя*, *межирі́ччя*.

Крім того, в УП-2019 немає правила, яке регламентувало б уживання префікса *від-* (*од-* / *оді-*) [таке правило як примітка є в УП-1928

(УП-1928, с. 21)], унаслідок чого, як можна помітити, **од-** переважає принаймні в художній літературі та публіцистиці як «єдиноправильний» префікс. Однак префікс **від-** і його варіант **од-** у мові художньої літератури вживають паралельно: *відкинути* й *одкинути*, *відпочити* й *одпочити*, *відправити* й *одправити*, а в науковій літературі потрібно вживати лише префікс **від-**: *відбиття*, *відбиток*, *відбій*, *віддієслівний*, *відіменний*, *відкликання*.

У правилі про префікс **пре-** (УП-2019, с. 38) зазначено, що його вживаємо у словах *презирливий*, *презирство* та у словах старослов'янського походження: *преосвященний*, *преподобний*, *престол*. Проте лексеми *презирливий* і *презирство* також є старослов'янськими (ЕСУМ-2003, с. 562), тому таке протиставлення неправильне. Зрештою, префікс **пре-** — це префікс старослов'янського походження (на що вказує його неповноголоса форма), який уживають для творення т. зв. елатива — форми вираження безвідносної інтенсивності ознаки (так, наприклад, *пречистий* — не просто чистіший за інших, а носій абсолютної чистоти). Отже, пропонуємо таке доповнення до правила: «а також у словах старослов'янського походження: *презирство*, *презирливий*, *преосвященний*, *преподобний*, *престол*».

Крім того, на нашу думку, ілюстративний ряд варто доповнити частіше вживаними лексемами богослужбового вжитку: *пречистий* (Пречиста Богородиця), *пресвятий* (Пресвята Тройця), *пренепорочний*.

У правилі, що регламентує вживання префікса **при-**, не проілюстровано значення частковості дії, тому пропонуємо доповнити ілюстративний ряд лексемами *притрусити*, *приблехати*, *приквасити*, *присолити* та ін. Ілюстрації до прикметників із **при-** зі значенням неповноти ознаки також варто доповнити лексемами *пришелепкуватий*, *придуркуватий*.

Правило доцільно також доповнити ще однією ортограмою, що стосується префікса **пере-**. Цей префікс зі значенням «наово», «по-іншому», «через щось», «через когось», завершення дії пишемо з двома **е**: *перетягти*, *перечитати*, *перекрасити*, *перекрасити*, *перекрасити*, *перекрасити* та ін.

Написання іншомовного (грецького) префікса **архи-** / **архи-** (УП-2019, с. 38) — приклад урахування ортографією традиції і часу запозичення лексеми.

В українську мову префікс **архи-** ввійшов у складі лексем на позначення церковних ступенів і звань та церковно-адміністративних одиниць (*архидиякон*, *архисерей*, *архископ*, *архимандрит*, *архипастир*, *архистратиг*, *архиспархія*, *архископство*, *Архисратикон* та ін.) із церковнослов'янської мови в період прийняття християнства в X ст. (гр. *ἀρχι* → цсл. архи-). У цсл. мові префікс архи- писали з і-«вісімковою» (цсл. **и**), яку в українській богослужбовій ортоепійній традиції завжди читали як **[и]**. Прикладом того, коли гр. **ι** (йота) у словах, запозичених через посередництво церковнослов'янської мови, де на його місці була і-«вісімкова», передаємо укр. **и**, є і інші біблійні та літургійні лексеми,

пор.: *диякон, єпископ, миро, митра, митрополит, алилуя* та ін.² **И** в цих словах зумовлене давністю запозичення, що спричинило їх фонетичну адаптацію на українському мовному ґрунті, і, відповідно, давньою традицією такої вимови й написання (Німчук, 2002, с. 317).

Вимова [і] на місці цсл. **и** у префіксі почала панувати в тих конфесіях, які зазнали русифікації у зв'язку з їх приєднанням до Російської православної церкви, що зумовило написання з **і** — **архі-** (*архімандрит, архієпископ*), тому відображати таку правописну варіантність у правописі, на нашу думку, недоцільно.

Зауважимо, що у «Правописному словнику» Г.К. Голоскевича (Гол.-1929, с. 12) подано лексеми тільки з префіксом **архи-**. У Проєкті-1999 В.В. Німчук запропонував уніфікувати передавання цього префікса і рекомендував як у церковних, так і «світських» словах писати **архі-**, оскільки він не підлягає правилу «дев'ятки», що видається не цілком послідовним з огляду на його рекомендацію в давно запозичених із грецької мови через церковнослов'янську слова на зразок *Вифлеєм, Витанія, Вавилон* і под. писати **и** (Проєкт-1999).

У сучасній українській мові гр. префікс **архі-** активно функціонує як окрема морфема, що її приєднують до іншомовних і українських основ: *архімільйонер, архіважливий* та ін. У ньому **і** відповідає гр. йоті (ἀρχι-).

Однак, спираючись на принцип морфемної тотожності, рекомендуємо уніфікувати написання цього префікса й уживати лише його найдавнішу форму — **архи-**, оскільки вона першою з'явилася в українській мові. Принагідно висловимо пропозицію відобразити в додатку до правопису основні правила вимови (написання) церковнослов'янських текстів української редакції, як це пропонував В.В. Німчук (Проєкт-1999).

Правило вживання префікса **квазі-** (УП-2019, с. 38) проілюстровано лише вузькоспеціальною науковою термінологією. Пропонуємо доповнити її широковживаними лексемами: *квазідержава, квазідемократія, квазімистецтво, квазінауковий, квазіпрогрес*.

Крім того, на нашу думку, у параграфі, присвяченому правопису префіксів, потрібно регламентувати написання і розрізнення також кількох іншомовних формантів, які становлять труднощі. Ідеться про префікси **де-**, **дез-**, **дис-**, **ди-**(ді-).

Префікси **де-**, **дез-** уживаємо для вираження значень знищення, усунення дії чи наслідку дії, скасування дії: *деіонізація, декомпенсація, денационалізація, демілітаризація, деградація; дезактивація, дезінтеграція, дезінформація, дезінфекція, дезорієнтація* та ін.

Префікс **дис-** виражає значення порушення, розладу: *дисгармонія, дискомфорт, дисфункція, дискваліфікація*.

² Пор. примітку в УП-1997: «З **и**, а не з **і** пишуться також слова церковного вжитку: *диякон, єпископ, спитимія, спитрахиль, камилавка, митра, митрополит, християнство* тощо» (УП-1997, с. 101).

Префікс *ди-* зі значенням «двічі» вживаємо перед наступним приголосним: *диполярний, дипропілртуть*, але перед наступним голосним — префікс *ді-*: *діоксид, діацетилен*.

2. ПРАВОПИС СУФІКСІВ

Правило про вживання суфіксів *-ик, -ник / -івник, -льник* — одне з тих, яке зазнало змін в УП-2019: з нього вилучено суфікси *-чик (-щик)*, наявні в попередніх правописах.

Як видно з ілюстративного матеріалу (адже в самому правилі значення формантів не вказане), правило стосується суфіксів із демінутивним та агентивним значеннями: *-ик* — демінутивний суфікс³, решта (*-ник / -івник, -льник*) — агентивні, тобто такі, за допомогою яких утворюють назви виконавців дії. З огляду на це насамперед незрозумілою є причина усунення продуктивного суфікса *-чик* із демінутивним значенням, пор.: *альбомчик, базарчик, баклажанчик, вулканчик, диванчик, костюмчик, курганчик, майданчик, моторчик, парканчик, ресторанчик, тюльпанчик* та ін.

Очевидно, суфікси *-чик (-щик)* були усунуті саме в агентивному значенні як такі, що не відповідають словотвірній традиції української мови. Отже, незрозуміло, що саме регламентує правило: правопис *и* у відповідних суфіксах чи вживання / невживання суфіксів *-чик (-щик)*, деривати з якими наявні в українській мові.

Дослідження з історії української мови засвідчують, що суфікси *-чик (-щик)* брали участь у творенні назв осіб чоловічої статі за різними ознаками віддавна, хоч і ставали поволі малопродуктивними, витісненими іншими суфіксами, зокрема *-ник, -льник, -ар (-яр)* (Кровицька, 2002, с. 22). Як зауважував П.І. Білоусенко, порівняльний аналіз українських та російських пам'яток XIV—XV ст. дає підстави припускати, що деякі іменники із суфіксом *-чик* з'явилися в українській мові раніше, ніж у російській (пор.: *небожчикъ*, за Л.Л. Гумецькою: *небожьць + икъ*) (Білоусенко, 1993, с. 34).

Загалом, за спостереженням дослідника, в українській мові віддавна вживали відприкметникові, віддієслівні та відіменникові деривати із суфіксом *-чик (-щик)*. Найпродуктивнішими були віддієслівні та відіменникові утворення — найменування осіб за виконуваною функцією: *достатчикъ, извоицикъ, свозчикъ, укладчикъ, списчик, цятьловалицикъ, муровицикъ, муривицикъ, щетчикъ, сборицикъ, переводчикъ, перекладчикъ, пильицикъ, гоньчикъ, советчикъ, стрельчицикъ, гребицикъ, грузчикъ, змаицикъ, зсипчицикъ, торговчицикъ, перекинчицикъ, здирчицикъ, обманчицикъ, откупчицикъ, иголицыцикъ, барабаничицикъ, братчицикъ* (Білоусенко, 1993, с. 95—97). Отже, уважати їх неукраїнськими немає підстав.

³ Пор. формулювання в УП-1928: «у зменшених іменниках пишемо наросток *-ик* (а не *-ік* і не *-ек*) (УП-1928, с. 23).

До того ж у сучасній українській мові агентивний суфікс **-чик** подекуди дає змогу уникнути омонімії: *підводчик* — *підводник*, *підрядчик* — *підрядник*. Також є слова, які з іншим суфіксом не вживають, наприклад: *братчик*.

Зазначене правило, очевидно, потребує уточнення — вказівки на семантику утворень із суфіксами **-ик**, **-чик**, **-ник** / **-івник**, **-льник**. Крім того, на нашу думку, аломорфи з агентивним значенням **-чик** (**-щик**) варто повернути в правопис із обґрунтуванням специфіки їх уживання: для уникнення омонімії чи коли немає утворення з іншим суфіксом.

Окреме правило регламентує вживання суфікса **-ив(-о)** у словах, що називають збірні поняття, матеріал або продукт праці (*вариво*, *добриво*, *меливо*, *місиво*, *паливо* та ін.) (УП-2019, с. 39). Але з переліку слів вилучено наявну в попередньому правописі лексему *марєво*, що була в підготовчому варіанті УП-2019, щоправда, у формі *мариво* (УП-2019п). Очевидно, з остаточного варіанта УП-2019 цю лексему вилучено як «проблемну», таку, що порушувала логіку ортограми (як назва природного оптичного явища вона виходила за семантичні межі утворень на **-иво**), а також з огляду на настанову правописної комісії усувати правописні винятки.

Зауважимо, що лексема *марєво* наявна не тільки в усіх попередніх правописних редакціях, але й зафіксована в усіх без винятку словниках української мови. Це не стосується лише УП-1928, який рекомендував *мариво* (УП-1928, с. 23).

З історичного погляду, суфікси **-ив(-о)**, **-єв(-о)** є аломорфами, що утворилися внаслідок перерозподілу основи і суфікса **-в** ← ***-v-** (залежно від кінцевого голосного основи) (Солодка, 2020, с. 63) і виражають як речовинне (матеріал, продукт), так і процесуальне значення: *видиво*, *родиво*, *прядиво*, *мереживо*, *молозиво*, *морозиво*, *паливо*, *меливо*, *огниво*, *жниво*, *вариво*, *гариво*, *добриво*, *жєвриво*, *твориво*, *куруиво*, *місиво*, *м'ясиво*, *чтиво*, *печиво*, *течиво*, *сочиво*, *кришиво*, *житво*, *литво*, *питво*, *шитво* тощо (ІС-1985). Пор.: *вариво* 1) «те, що вариться або зварене», 2) «те саме, що варіння» (СУМ 1, с. 292); *мливо* 1) «перемелювання зерна на борошно», 2) «зерно, що йде на помел», 3) «борошно» (СУМ 4, с. 764); *прядиво* 1) «волокно конопель, льону, бавовни, вовни», 2) «те саме, що пряжа», 3) «те саме, що прядіння» (СУМ 8, с. 365).

Окрему і найменшу чисельно семантичну групу утворень із суфіксом **-єв(-о)** становлять назви природних і оптичних явищ: *марєво* 1) «зорове явище в атмосфері, при якому біля горизонту з'являються уявні зображення наземних предметів або ділянок неба; міраж», 2) «витвір уяви; видіння, примара», 3) «миготливий шар теплого повітря біля поверхні землі (особливо в спеку); сухий туман» (СУМ 4, с. 626); *майво*, *маєво* 1) «повільне, плавне коливання тонких, легких предметів під дією вітру», 2) «те саме, що мерехтіння» (СУМ 4, с. 597); *сйєво*, *сєєво* 1) «рівне, звичайно яскраве світло, випромінюване чим-небудь», 2) «круг, який світиться навколо чого-небудь, оточує щось», 3) «блиск, яскраве відбиття, віддзеркалення світла, променів» (СУМ 9, с. 911).

Суфікс **-ив(-о)** [**(-ев(-о))**] був продуктивним у праслов'янський період, але в подальшому (XI—XIII ст. і пізніше) він не тільки втратив продуктивність — скоротилася також кількість утворень із ним, що були витіснені дериватами із синонімійними суфіксами (Солодка, 2020, с. 64; Меркулова, 2014, с. 205). Отже, у сучасній українській мові лексеми із формантом **-ив(-о)** [**(-ев(-о))**] є спадщиною попередніх періодів її розвитку аж від праслов'янського.

Сучасні словники української мови фіксують лише кілька іменників із суфіксом **-ев(-о)**, пор.: лексема *марево* «зорове явище в атмосфері; міраж»; *мрево* (СУМ 4, с. 661) від *мрѣти* 1) «ледве виднітися, бовваніти», 2) «те саме, що світати» (СУМ 4, с. 816) і *мево* (нез'ясованої етимології) (СУМ 4, с. 815); *сяєво* (// *сѣйво* СУМ 9, с. 911), *маєво* (// *майво* СУМ 4, с. 593), які називають явища та об'єкти природи; а також *малево* «малюнок» (СУМ 4, с. 605).

У «Словарі української мови» за редакцією Б.Д. Грінченка, крім зазначених, є також інші іменники на **-єво**: *мрево* (Грінченко 2, с. 451), *варєво* (// *вариво*) (проілюстровано: *Марево не варєво (не нагодує)*. Ном. № 5245. 2) (Грінченко 1, с. 126); *куруєво* (*куруєвица*) (Грінченко 2, с. 329), які в сучасних словниках мають формант **-ив(-о)**.

У «Правописному словнику» Г.К. Голоскевича 1929 р. ці утворення зафіксовано з **-ив(-о)** відповідно до ортограми в УП-1928: *вариво* (Гол.-1929, с. 54); *куруиво* (Гол.-1929, с. 264); *мариво* (Гол.-1929, с. 287), але *сѣйво* і *сяєво* (Гол.-1929, с. 541).

Отже, якщо припустити, що лексеми на **-ев(-о)** демонструють тенденцію до уніфікації з утвореннями із суфіксом-аломорфом **-ив(-о)** і кодифікація слідує за реальною мовною тенденцією, то лексему *мариво* потрібно повернути до правопису. Однак із ілюстрацій й надалі вирізнятимуться утворення *мрево*, *сяєво*, *маєво*, які за аналогією потрібно б писати з **-иво**.

Під впливом ідеології гендерної рівності, що так чи інакше формує сучасну суспільну свідомість, на переконання деяких авторів, постала потреба у створенні фемінних корелятивів до практично всіх маскулінних утворень. З огляду на це, очевидно, в УП-2019 з'явилося нове правило про вживання суфіксів **-к(-а)**, **-иц(-я)**, **-ин(-я)**, **-ес(-а)**, за допомогою яких утворюємо іменники на означення осіб жіночої статі (УП-2019, с. 39—40).

Публікації, що стосувалися правописних нововведень, назвали це правило дозволом на «фемінітиви», хоч абсолютно очевидними є його констатувальний характер і обережність у наведенні неодериватів в ілюстративній частині — їх немає.

Зауваження до самого правила висловити важко, у ньому констатовано очевидні речі. Однак незрозуміло, що воно регламентує. Мабуть, те, що фемінітиви утворюють за допомогою цих, а не інших засобів.

Подані у правилі суфікси брали участь у творенні назв осіб жіночої статі в попередні періоди розвитку української мови. Аналіз продуктивності цих формантів за «Інверсійним словником української мови»

(Київ, 1985) дає підстави зробити такий висновок: найпродуктивнішим для назв осіб за професією був формант **-иц(-я)**, що утворював корелят жіночого роду до іменників чоловічого роду на **-ник**: *апаратниця, брошурувальниця, буфетниця, вантажниця, гардеробниця, залізничниця, калібрувальниця, комплектувальниця, маркувальниця, пакувальниця, сортувальниця, трикотажниця, шліфувальниця, шпаклювальниця, штампувальниця* (ІС-1985, с. 735—739).

За допомогою суфікса **-к(-а)** утворено здебільшого назви осіб жіночої статі за внутрішньою чи зовнішньою ознакою, релігійною, ідеологічною, мистецькою, спортивною, етнічною належністю: *добродійка, круглявка, нелюдимка, оригіналка, професіоналка; серцеїдка, скупердяйка, смуглявка; англійка, бельгійка, гагаузка, ісландка, італійка, киргизка, корейка, фламандка, шотландка, юдейка; баптистка, експресіоністка, імпресіоністка; євангелістка; волейболістка, гандболістка, гімнастка*, а також назви за професією: *журналістка, лінгвістка, паспортниця, піаністка, сценаристка, фельєтоністка* (ІС-1985, с. 32—40). Із суфіксом **-ин(-я)** назв осіб за професією не виявлено, є лише назви осіб за титулами, національною належністю, соціальним та родинним становищем, пор.: *богиня, бойкиня, боярина, господиня, герцогиня, графиня, грекиня, княгиня, майстриня, рабиня, слугиня, своякиня* та ін. (ІС-1985, с. 605).

В УП-2019 запропоновано вживати суфікси **-к(-а)**, **-иц(-я)**, **-ин(-я)** залежно від основи твірного іменника без урахування їхньої семантичної спеціалізації, а її, на нашу думку, обов'язково потрібно було б подати.

Отже, наведення в ілюстративних рядах утворень, які вже давно побутували в мові і не викликали жодних труднощів сприйняття (*студентка, редакторка, фігуристка, кравчиня, плавчиня, бойкиня* та ін.), залишає мовця наодинці з проблемою творення відповідних лексичних одиниць.

Зауважимо, що в українській мові категорія граматичного роду не тотожна поняттю «біологічна стать». Пор., наприклад, іменники з формальними ознаками ж. р., які функціонують на позначення осіб обох статей, т. зв. іменники спільного роду: *листоноша, персона, особа, колега, нечупара, плакса, роботяга, нероба*, або іменники с. р. на позначення осіб жіночої або чоловічої статі: *дівчатко* (с. р.), *хлоп'ятко* (с. р.). Саме тому дехто з лінгвістів обстоює думку, що лексеми — назви родів професійної діяльності (*математик, стоматолог, політик, фотограф* і под.), а також назви посад і відповідна титулатура (*президент, прем'єр-міністр, міністр, посол* та ін.) також належать до іменників спільного роду, хоч і мають формальні ознаки ч. р., це т. зв. *masculinum tantum* (Lazinski, 2006, с. 9). Тому питання про творення фемінних корелятів, зокрема до назв професій, досі дискусійне і потребує подальшого осмислення.

Проблема творення фемінної лексики вимагає попереднього ґрунтовного дослідження таких лінгвістичних питань, як асиметрія категорії граматичного роду й біологічної статі в українській мові, семантико-граматичний статус і лексичний арсенал групи іменників спільного роду

(*masculinum tantum, feminum tantum*); способи фемінної деривації (крім суфіксального), чинники, що внеможливають уживання фемінітивів (стилістичний) та ін. До розв'язання цих та інших проблем недоцільно кодифікувати творення фемінітивів в «Українському правописі»; наявні там правила потрібно вилучити, передусім тому, що вони регламентують словотвір, а не правопис.

У правилі, що стосується суфіксів **-иськ(-о)** [(-**їськ(-о)**], **-ищ(-е)** [(-**їщ(-е)**)] (УП-2019, с. 41) не цілком точно визначено їхню семантику — їм приписано негативну емоційну конотацію. Проте такі суфікси, як **-ищ(-е)** [(-**їщ(-е)**)] мають збільшувально-підсилювальне (аугментативне) значення на противагу зменшено-пестливому (демінітивному), хоч експресивний компонент у них є, пор.: *ручище* (велика рука), *ножище* тощо.

На нашу думку, ілюстративний ряд до цього правила варто було б також доповнити утвореннями, які виразніше передають семантику згрубілости: *бабище, дідище, ручище*. Проте лексема *вогнище*, наведена серед ілюстрацій, позбавлена такої семантики (СУМ 1, с. 715) на відміну від лексеми *вогнище* «великий вогонь», а отже, у прикладі потрібен знак наголосу.

На відміну від попередніх правописних редакцій, в УП-2019 кодифіковано іменники на **-іст, -ізм**, утворені від українських коренів, *боротьбіст, побутовізм, речовізм* замість раніше кодифікованих *боротьбіст, побутовізм, речовізм*. Якщо продовжити цей ряд за запропонованою логікою, то потрібно також писати *більшовізм, меншовізм* та ін.

Новацією правила про прикметникові суфікси **-н(-ий), -н(-ій)** та **-ичн(-ий), -ічн(-ий)** [(-**їчн(-ий)**)] (УП-2019, с. 42—43) є те, що воно насправді регламентує вживання суфікса **-н-** для утворення прикметників від основ іншомовних іменників ж. р. на **-ія**. До того ж, в ортограмі його названо «одним із основних суфіксів», очевидно, щоб обмежити вживання інших суфіксів, а саме суфіксів-«гібридів», утворених поєднанням питомого суфікса **-н-** з латинськими формантами **-іс-, -ів-, -ар-, -ал-**: **-ічн-** (**-ичн-**), **-ивн-**, **-альн-**, **-арн-** (**-ярн-**). Проте в ілюстративному ряду серед традиційно вживаних із цим суфіксом дериватів (переважно утворених від іменників на **-ція**: *емоція, коаліція, традиція*, де завжди тільки **-ійний**) наведено лише одне новоутворення — *категорійний* (від *категорія*; раніше *категоріальний*), тобто правило пропонує мовцеві самому застосовувати затверджений у правописі принцип, не наводячи достатньої для прецеденту кількості неодериватів.

Певне сум'яття в користувача, якому запропонували застосувати принцип аналогії для творення прикметників від іменників на **-ія**, викликає ознайомлення з наступним правилом, що регламентує вживання суфіксів **-ичн(-ий), -ічн(-ий)** [(-**їчн(-ий)**)] (УП-2019, с. 43). Адже в ілюстративній частині наведено прикметники, утворені від іменників на **-ія**, які підпадають під попереднє правило: *академічний, ортопедичний, анархічний, археологічний* та ін. «Чому така непослідовність?» — справедливо запитає користувач.

У статті К.Г. Городенської «Морфолого-словотвірне перевнормування запозичених прикметників в усталених словосполученнях» (Городенська, 2020) є обґрунтування закріплених в УП-2019 нових рекомендацій — а саме спроби перевнормування (або перекодифікації?) усталеної норми. Основні вихідні позиції цієї програмової статті такі:

— автохтонна словотвірна система диктує переорієнтування на словотвірні моделі й типи, органічні для української мови для досягнення оптимального співвідношення між національними й чужомовними словотворчими складниками (Городенська, 2020, с. 92);

— можлива вибіркова заміна багатьох чужомовних сегментів (зокрема **-іч-** (**-ич-**), запозичених у складі прикметників. Цю ідею запропонував у 30-х роках ХХ ст. П.Й. Горєцький, а в 70-х роках підтримав і розвинув А.П. Грищенко (там само);

— перевнормування вже відбувається в мовній практиці окремих осіб, однак обмежено, індивідуально, непослідовно і вибірково (там само, с. 98): *аналогійний, функційний, топонімійний, термінологійний, тавтологіійний, синонімійний* тощо.

Дискусію в контексті зазначених правил може викликати два аспекти: по-перше, сама підстава принципу перевнормування. Це пуристична настанова, свідоме спрямування на витіснення іншомовних елементів з мови через кодифікацію нової норми. К.Г. Городенська зауважує, що «із 90-х рр. ХХ ст. в українському словотворенні помітно активізувалася тенденція до автохтонізації та посилюлися пуристичні настрої в середовищі мовців незалежного українського суспільства... Одним із виявів цієї тенденції вважаємо зміни і в словотвірній структурі прикметників іншомовного походження на **-ічний** / **-ичний**, співвідносних у сучасній українській мові з іменниками жіночого роду на **-ія**» (Городенська, 2020, с. 93). Однак пуризм — лише один, але не єдиний із принципів унормування літературної мови, її підсистем. Заперечити йому можуть представники тієї ідеї, що українська мова належить до європейських мов і в галузі наукової термінології може й повинна використовувати спільні форманти. Так, зокрема, відбувалося і у 20-х роках минулого століття, коли серед упорядників української наукової термінології сформувалося дві течії: етнографічна (А.Ю. Кримський, Є.К. Тимченко, О.Б. Курило, М.Д. Гладкий, В.І. Сімович, І.І. Огієнко), представники якої, услід за І.С. Нечуєм-Левицьким та В.І. Самійленком, пропонували утворювати терміни лише на засадах народної лексики, і течія поміркованих пуристів (О.Н. Синявський, М.Ф. Сулима, К.Т. Німчинов, М.Ф. Наконечний), які ставилися до запозичень, зокрема з класичних мов, як до можливих і бажаних, указуючи на потребу збереження «інтернаціонального» характеру наукової термінології (Селігей, 2008, с. 63).

По-друге, будь-яке мовне новоутворення, навіть те, що є результатом перевнормування, зазнає трьох стадій адаптації: 1) породження, 2) функціонування (в індивідуальному мовленні) та 3) узуалізація (перехід від статусу явища мовлення до мовного статусу). Так само й узуалі-

зачія є кількаетапним процесом, який охоплює актуалізацію, адаптацію нових слів і, нарешті, етап завершеної узуалізації — лексикографійну фіксацію слова (Плотникова, 2004, с. 32). Дослідники зазначають, що важливою ознакою узуалізації, особливо на початкових етапах, є її імовірнісний характер (там само). Тобто передбачити, чи породжене слово продовжуватиме жити в мовленні, а відтак у мові, практично неможливо. Отже, постає запитання: на якому з етапів можлива кодифікація нових елементів мови (їх лексикографійна фіксація, регламентування у правописі та граматиці)? Особливо це стосується спеціальної, термінологійної лексики, адже якщо в термінологійному узусі якесь написання закріпилося давно, це буде перешкодою для засвоєння нової норми.

Перевнормування, як у випадку з прикметниковими суфіксами **-ічн-** (**-ичн-**), **-ивн-**, **-альн-**, може спричинити розрив між кодифікаційною нормою і узуальною звичкою. Підставою для нього має бути дослідницький моніторинг реального функціонування варіантів, що конкурують, який би і визначав подальшу кодифікацію. І якщо виявиться, що неодеривати не узвичаються, то їх кодифікація у правописі недоцільна.

Із тих самих причин недоцільною видається і передчасна кодифікація поданого вище новітнього неологізаційного процесу фемінітивотворення. Процес фемінізації мови перебуває зараз на найнижчому етапі узуалізації — породження утворень та їх функціонування в індивідуальному мовленні (про це, зрештою, свідчать наведені великі варіантні ряди утворень). Невідомо, як далі розвиватиметься цей процес; цілком можливо, що він згасне, так і не досягнувши масового поширення і статусу узуальної норми.

Отже, деякі правила правопису префіксів і суфіксів, подані в новій редакції «Українського правопису» 2019 р., є дискусійними і потребують подальшого осмислення та уточнення. Зокрема, це стосується правописних нововведень, які відрізняють цю редакцію від попередніх: варіантний правопис префіксів-аломорфів **архі-** / **архи-**; усунення суфіксів **-чик** (**-щик**); правопис дериватів із суфіксом **-ив-**(**-о**), суфікси **-іст**, **-ізм** в утвореннях від автохтонних коренів та ін. Передчасними з огляду на незавершеність узуалізації відповідних явищ вважаємо рекомендації про творення фемінних корелятивів до чоловічих назв.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Гол.-1929 — Голоскевич Г. (1929). *Правописний словник*. За нормами Українського правопису Всеукраїнської Академії Наук. Харків: н. в.

ЕСУМ-2003 — *Етимологічний словник української мови*. (2003). Том 4. Київ: Наукова думка.

ІС-1985 — *Інверсійний словник української мови*. (1985). Київ: Наукова думка.

Проект-1999 — *Український правопис*. Проект найновішої редакції. (1999). Київ: Наукова думка.

УП-1928 — *Український правопис*. (1928). Харків: Державне видавництво України.

УП-1997 — *Український правопис*. (1997). Київ: Наукова думка.

УП-2019 — *Український правопис*. (2019). Київ: Наукова думка.

УП-2019п — *Український правопис*. (2019). Схвалено кабінетом Міністрів України (Постанова № 437 від 22 травня 2019 р.) <http://surl.li/cvvjh> (дата звернення: 23.03.2023).

ЛІТЕРАТУРА

Білоусенко П.І. (1993). *Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду)*. Київ: КДПІ.

Винокур Г.О. (1959). Орфография как проблема языка. *Избранные работы по русскому языку* (с. 463—467). Москва: Учпедгиз.

Городенська К.Г. (2020). Морфолого-словотвірне перевнормування запозичених прикметників в усталених словосполученнях. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Філологія»*, 1(43), 92—99.

Кровицька О. (2002). *Назви осіб в українській мовній традиції XVI—XVIII ст. Семантика і словотвір*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Меркулова О. (2014). З історії речовинних найменувань (суфікс -иво в українській мові). *Волинь філологічна: текст і контекст. Лінгвостилістика XXI століття: стан і перспективи*, 17, 202—211. Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки.

Німчук В.В. (2002). *Проблеми українського правопису XX — початку XXI століття*. Київ: Інститут української мови НАН України.

Німчук В.В., Пуряєва Н.В. (упор.). (2004). *Історія українського правопису XVI—XX століття: Хрестоматія*. Київ: Наукова думка.

Плотникова Л.І. (2004). *Словотворчество как феномен личности (порождение, функционирование, узуализация нового слова)* [Афтореферат дис. ... доктора філол. наук.]. Белгород. <http://surl.li/gyown> (дата звернення: 23.03.2023).

Селігей П.О. (2008). Пуризм у термінології: український досвід на європейському тлі. *Мовознавство*, 1, 49—66.

Солодкая О.И. (2020). Вещественные существительные с суффиксом -в- и его алломорфами в русском языке: диахронический аспект. *Журнал Белорусского государственного университета. Филология*, 3, 58—67. <http://surl.li/gyout> (дата звернення: 23.03.2023).

Łaziński M. (2006). *O paniach i panach. Polskie rzeczowniki tytułowe i ich asymetria rodzaju- płciowa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Статтю отримано 27.03.2023

LEGEND

Гол.-1929 — Holoskevych, H. (1929). *Orthographical dictionary*. According to the norms of Ukrainian spelling of the All-Ukrainian Academy of Sciences. Kharkiv: n. v. (in Ukrainian).

ЕСУМ-2003 — *Etymological dictionary of the Ukrainian language*. (2003). Vol. 4. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

ІС-1985 — *Inversion dictionary of the Ukrainian language*. (1985). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Проект-1999 — *Ukrainian orthography. The project of the latest edition*. (1999). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

УП-1928 — *Ukrainian orthography*. (1928). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

УП-1997 — *Ukrainian orthography*. (1997). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

УП-2019 — *Ukrainian orthography*. (2019). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

УП-2019п — *Ukrainian orthography*. (2019). Approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine (Resolution No 437 of May 22, 2019). Retrieved March 23, 2023 from <http://surl.li/cvvjh> (in Ukrainian).

REFERENCES

- Bilousenko, P.I. (1993). *History of the Ukrainian noun suffix system (masculine names)*. Kyiv: KDPI (in Ukrainian).
- Horodenska, K.H. (2020). Morphological and word-forming renormalization of borrowed adjectives in established word combinations. *Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series "Philology"*, 1(43), 92–99 (in Ukrainian).
- Krovytska, O. (2002). *Personal names in the Ukrainian linguistic tradition of the 16th–18th centuries. Semantics and vocabulary*. Lviv: Instytut Ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy (in Ukrainian).
- Lazinski, M. (2006). *About ladies and gentlemen. Polish titular nouns and their gender-gender asymmetry*. Warsaw: Wydawnictwo Naukowe PWN (in Polish).
- Merkulova, O. (2014). From the history of nouns (suffix -иво in Ukrainian). *Philological Volyn: text and context. Linguistics of the 21st century: state and prospects*, 17, 202–211. Lutsk: Skhidnoieuropeiskyi natsionalnyi Universytet imeni Lesi Ukrainky (in Ukrainian).
- Nimchuk, V.V. (2002). *Problems of Ukrainian orthography of the 20th — early 21st centuries*. Kyiv: Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy (in Ukrainian).
- Nimchuk, V.V., & Puriaieva, N.V. (Eds.). (2004). *History of Ukrainian orthography of the 16th–20th centuries: Chrestomatiya*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Plotnikova, L.I. (2004). *Slovotvorchestvo as a personality phenomenon (generation, functioning, usualization of a new word)* [Aftoreferat dis. ... Doctor of Philological Sciences]. Belgorod. Retrieved March 23, 2023 from <http://surl.li/gyown> (in Russian).
- Selihei, P.O. (2008). Purism in terminology: Ukrainian experience against a European background. *Linguistics*, 1, 49–66 (in Ukrainian).
- Solodkaia, O.I. (2020). Real nouns with the suffix -v- and its allomorphs in the Russian language: the diachronic aspect. *Journal of the Belarusian State University. Philology*, 3, 58–67. Retrieved March 23, 2023 from <http://surl.li/gyoyt> (in Ukrainian).
- Vinokur, H.O. (1959). Ophography as a language problem. *Selected works in Russian* (pp. 463–467). Moscow: Uchpedhiz (in Russian).

Received 27.03.2023

Nataliia Puriaieva, Candidate of Sciences in Philology,
Senior Researcher in the Department of History
of the Ukrainian Language and Onomastics
Institute of the Ukrainian Language
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: puriajeva123@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0986-4676>

PROBLEMS OF SPELLING PREFIXES AND SUFFIXES IN “UKRAINIAN ORTHOGRAPHY” OF 2019

The article analyzes some rules for writing prefixes and suffixes, presented in the new edition of “Ukrainian Orthography” in 2019, which appear to be debatable. In particular, comments and suggestions concern spelling innovations that distinguish this edition from the previous ones: variant writing of allomorph prefixes **архі-** / **архи-**; elimination of agentive suffixes **-чик** (**-щик**); spelling of derivatives with the suffix **-ив-**(**-о**); recommendations on the use of suffixes to create feminine counterparts to male names; tendencies to eliminate foreign language components in adjectival suffixes **-ичн-**(**-ий**),

-**ічн-**(-ий) [(-**ічн-**(-ий))], etc. It is proposed to expand the list of prefixes, the transmission of which will be regulated by spelling, and with respect to individual formants it is expressed a caveat to refrain from codification measures until their full usualization.

In particular, it was noted that the prefix **архи-**, borrowed into the Ukrainian language long ago from Greek through Church Slavonic as part of the Christian religious vocabulary, has a long tradition of pronunciation with [и], and therefore the fixation of the variant **архі-** in the spelling, which appeared in newly formed derivatives and in ancient words under the influence of the Russian pronunciation of Church Slavonic texts is impractical.

The suffixes **-чик** (**-щик**), removed from the spelling, obviously in the agentive sense, although the rule regulates the writing in them and, it is advisable to return them to the spelling, because the suffix **-чик** is a productive diminutive suffix, and in the agentive sense it helps to avoid homonymy (*підрядчик* — *підрядник*) and functions in words that are not used with another suffix (*bratchuk*, *nebizhchuk*).

In the rule governing the use of the suffix **-ив-**(-о) **-ув-**(-о) it is necessary to return the lexeme *мариво* (previously — with the allomorph **-ев-**(-о) *марєво*) removed from it as one that demonstrates a tendency to unification with the formations of the corresponding word-formation model.

Recommendations on the elimination of foreign language components in adjectival suffixes, **-ичн-**(-ий), **-ічн-**(-ий) [(-**ічн-**(-ий))] as an example of renormalization and the rule on suffixes for creating feminine correlates to male names as such, that potentially codifies this latest derivational process itself, we consider premature in view of the incompleteness of the usualization of the corresponding linguistic phenomena.

It is also proposed to expand the list of prefixes whose transmission will be regulated by spelling (in particular, foreign language **де-**, **дез-**, **дис-**, **ди-** (**ді-**), as well as parts of foreign words that are not prefixes: **пре-**, **при**, **прі-**, etc.).

Keywords: *Ukrainian orthography, spelling of prefixes and suffixes, feminine forms, adjectival suffixes*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.02.116>

УДК 811.161.2

В.Р. ДЯЧУК, аспірантка відділу діалектології
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
Email: virarozumna@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3982-335X>

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ПІДКОНЦЕПТУ МАТИ БОЖА В СУЧАСНИХ СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКИХ ТА ГУЦУЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ

У статті проаналізовано підконцепт Мати Божя в середньонаддніпрянських та гуцульських говірках. Установлено, що концептуалізація обраної когнітивної одиниці в мовленні представників середньонаддніпрянського та гуцульського діалектів ґрунтується на семи спільних ознаках. Особливу увагу звернено на способи вербалізації підконцепту Мати Божя, унаслідок чого встановлено, що ця когнітивна одиниця в середньонаддніпрянських та гуцульських говірках об'єктивована за допомогою лексичних та синтаксичних мовних засобів. Зазначено, що полівербальність представлення підконцепту в гуцульському діалекті та зближення сакральних уявлень про землю з образом Богоматері свідчать про більш важливе місце цієї когнітивної одиниці в концептуальній картині світу горян.

Ключові слова: підконцепт, Мати Божя, мовна картина світу, середньонаддніпрянські говірки, гуцульські говірки.

У контексті аналізу національного світосприйняття ментальні утворення (концепти, підконцепти) посідають важливе місце, оскільки репрезентують ціннісне ставлення мовної спільноти до культурних феноменів. Способи вербалізації когнітивних структур нижчого рівня, з одного боку, засвідчують їхнє місце в мовній картині світу, з іншого, — відображають культурно та історично зумовлені уявлення про них. Тому дослідження таких структур досі є актуальним і важливим завданням мовознавців.

Цитування: Дячук В.Р. (2023). Репрезентація підконцепту *Мати Божя* в сучасних середньонаддніпрянських та гуцульських говірках. *Українська мова*, 2(86), 116—131. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.02.116>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

Підконцепт *Мати Божої* — похідна одиниця, утворена внаслідок метафоризації центрального значення концепту-донора *мати* (Саїк, 2012, с. 482). Змістове наповнення аналізованої ментальної структури ґрунтується на поєднанні профанного (сімейно-обрядового) та божественного первнів. З одного боку, ця когнітивна одиниця — вищий прояв архетипу *мати*, духовне втілення земної жінки, а з іншого, — система сакральних (стійких культурних) уявлень про жінку, яка стала матір'ю втіленого Бога-Сина¹.

Аналізові образу Матері Ісуса Христа було присвячено чимало літературознавчих праць. І.Ф. Кметь уперше простежила специфіку образотворення Богородиці в українському фольклорі в контексті фольклорно-апокрифних зв'язків. З'ясувавши семантику образу Божої Матері в українській народній культурі, вона визначила три аспекти, на яких він ґрунтується: богообраність, материнське покликання й заступництво (Кметь, 2009). Г.В. Коваль схарактеризувала образ Матері Ісуса Христа як один із ключових християнських фемінообразів в українському фольклорі (Коваль, 2021). В.А. Гончарук, описавши образ Богородиці в поетичній спадщині Т.Г. Шевченка, установила, що він постав на ґрунті архаїчного культу матері-землі й пов'язаний з образом знедоленої української жінки-матері (Гончарук, 2014; Гончарук, 2017).

Серед мовознавчих досліджень наявні різноаспектні праці, зокрема про номінацію Богородиці в неканонічних писемних пам'ятках XVII ст. (Зелінська, 2009), у поетичному дискурсі Т.Г. Шевченка (Степаненко, 2020).

Особливої уваги надано образу Матері Божої в контексті когнітивних студій: схарактеризовано як сегмент структурної периферії номінативно-сислового поля концепту-донора *мати* (Саїк, 2012), як один із типів його смислових репрезентацій (Саїк, 2020); на матеріалі різних видів текстів, зокрема церковнослов'янських, діалектних, поетичних, проаналізовано способи вербалізації концепту в російськомовному просторі (Староселець, 2014), визначено його місце в іспанській лінгвокультурі (Лаврентьева, 2016).

Особливості образу Богородиці на тлі стереотипних національних уявлень проаналізовано в польській народній традиції, установлено спільні та відмінні засоби мовного представлення концепту *Мати Божої* в польській та українській мовних картинах світу (Бартмінський, 2004; Сукаленко, 2022), проте цю ментальну одиницю не вивчено в українському діалектному континуумі.

¹ Зазначимо, що на сутність образу Діви Марії в українському мовно-культурному просторі вплинуло два чинники. Перший стосується поєднання візантійських традицій звеличування християнських святих із укоріненими реліктами язичницьких вірувань слов'ян, які вшановували Березину-Матір (головну богиню життя, добра, захисницю людини від зла, хвороб, покровительку врожаїв, первісну праматір) (Знаки, с. 69; Воропай, 1993, с. 148). Другий чинник спричинений переосмисленням образу земної матері, зокрема її материнського первня.

Мета дослідження — з'ясувати тотожні смислові ознаки концептуалізації образу Богородиці, визначити варіанти його вербального представлення в територіально віддалених сучасних українських діалектах — середньонадніпрянському та гуцульському.

Джерелами дослідження слугували діалектні та етнографічні матеріали із середньонадніпрянського та гуцульського ареалів, власні польові записи 2020—2022 рр., які охоплюють говірки Правобережної Черкащини та південно-західної частини Івано-Франківської області. У роботі використано зіставний метод для виявлення особливостей вербалізації концепту в середньонадніпрянських та гуцульських говірках.

Мати Божа — одна із центральних і найбільш шанованих постатей у християнстві. Народжена земними батьками, що належали дому Давида, із коліна Юди, вона була обрана Богом для появи у світ Його Сина — Ісуса Христа.

За нашими спостереженнями, образ Божої Матері в картині світу носіїв середньонадніпрянських та гуцульських говірок зазнав пересмислення, унаслідок чого в досліджуваних мовно-культурних ареалах сформувалося його своєрідне відображення. Зміст механізму мовної концептуалізації цього образу передбачає за допомогою вербальних засобів виявити збережені у свідомості діалектоносіїв релевантні характеристики, що формують його сутність.

У картині світу представників середньонадніпрянського та гуцульського ареалів Божу Матір передусім представлено як жінку, що народила Ісуса Христа. Із-поміж інших земних жінок, які народжували (народжують) дітей, Марія вирізняється тим, що обрана Богом для приходу в цей світ Його Сина. Концептуальна ознака 'Марія — жінка, яка народила Ісуса Христа' в мовленні носіїв середньонадніпрянських та гуцульських говірок вербалізована такими спільними мовними засобами:

- складною номінацією Богородиця: *Мат'інка* ¹*Божа* / *Бого*²*родиц'а* / *сп'аси нас* (Блк); *Бого*²*родиц'а* на ¹*нибі* / *й'її* ми так *нази*³*вайимо* / (Стп);
- присвійно-відносними конструкціями, у яких прикметник утворений від імені першої особи Святої Трійці — Бога Отця (*Мати Божа*, *Матір Божа*, *Матка Божа*): це *Мат'ір* ¹*Божа* / *во*²*на* *наро*³*дила* *Ісуса Христа* (Срд); *Матер'* ¹*Божа* / *так* *й'її* *нази*³*вайут'* / *до* *ней*⁴ *мо*⁵*л'ац'а* / (Трш); *на*¹*б'іл'ша* / *ї* *поша*²*н'їуку* *їак* *кажу*³*т* *гу*⁴*цули* / *ї* *поша*²*н'їуку* *на*¹*б'іл'ше* *Мат'ір* ¹*Божа* / (Крв); *Матір* ¹*Божа* *нази*³*вали* *пер*⁴*важно* (Стп); *їа* *Матку* ¹*Божу* *с*²*н'їла* / *в*³*ид'їла* / *так* / *Ісуса Христа* *то*⁴*же* *в*⁵*ид'їла* *у* *с*⁶*н'ї* / *то*⁷*бто* *Прес'ва*⁸*ту* *Тройиц'у* // (Крв).

У середньонадніпрянських говірках цю ознаку експліковано присвійною синтагмою *мати Ісуса Христа*: *Ді*¹*ва* *Ма*²*р'їя* / *ма*³*ти* *Ісуса Христа* / *й'її* *до*⁴*уже* *ша*⁵*нуйут'* / (В'яз). У гуцульському мовному субконтинуумі зазначений когнітивний смисл актуалізовано за допомогою:

- присвійно-відносних словосполук з демінутивним складником (*Матінка Божа*, *Матінка Христова*): *ви* *по*¹*кло*²*н'айітес'* *Ісусу Христа* /

Мат'їниці |Бож'ї а не обра'зам (Крв); |Мат'інко |Божа / |Мат'інко Хрис'това / допома'жи ми'ні (Крв);

- присвійної полікомпонентної структури Мати Христа Бога нашого: Пресв'ата |Д'їво |Мати Христа |Бога |нашого / прине'си молитву мо'їу |Синов'і тво'їєму / |Богу |нашому / шчоб спас |через |тебе |душу |мою / (Ксм);

- описової складеної номінації Пресвята Богородиця: |я шчо'ранку мо'л'ус'а до Пресв'атойі |Бого'родиц'ї (Крв);

- демінутивної форми композита Богородиця (Богородичка): У нас |є об'і с'в'ато / чоти'рнац'атого |жоўтн'а / Пок'рови |Мат'інки |Божойі / то то'д'і в:а'жалос'а шо |Мат'ір |Божа Пок'рова / чоти'рнац'атого |жоўтн'а це с'вато ви'ликє / а так то |т'іки |Мати |Божа / |Мат'ір |Божа / |Бого'родичка (Крв).

Сакральна основа образу Богородиці корелює з феноменом непорочного зачаття, а тому в мовомисленні говірконосців Мати Божа представлена жінкою, яка народила дитину, не порушивши своєї незайманості. Концептуальний смисл 'Богомати — свята мати' експліковано в досліджуваних говіркових просторах такими засобами:

- двокомпонентною номінацією Діва Марія з апозитивним зв'язком між її складниками: |баба мо'їа вс'у |жизн' хо'дила до |церкви / мо'лилас'а |Д'єв'і |Мар'її / |Ісусу Хрис'ту // во'на нас'т'іл'ки була |в'еру'їуща (Срд); |Я у |хор'і |т'риц'ат' |рок'їу сп'ївала |цирк'оўному / то там сам'і |Д'їв'і |Мар'її |п'їс'н'і сп'їц'ї'ал'н'і // (Ксм);

- описовими словосполуками з прикметниками чиста, свята у формі найвищого ступеня ознаки, що об'єктивують уявлення про абсолютну непорочність Богородиці (Пресвята Богородиця, Пресвята Діва, Пречиста Діва): Пресв'ата |Бого'родиц'а |чуйє нас / сво'їїх д'їтей / (В'яз); Пресв'ата |Д'їво |Мати Христа |Бога |нашого / прине'си молитву мо'їу |Синов'і тво'їєму / |Богу |нашому / шчоб спас |через |тебе |душу |мою / (Ксм); ої до нас / |Боже^м / до нас / у нас / те^м|пер га'разд // ан'гели |воду |носі / Пре^м|чисту |Діву |просі: Пре^м|чиста |Діво / |Мати / хо'ди до нас до |хати / хо'ди до нас до |хати ві'сіл'и зачи'нати // (Лєсюк, с. 306); До |Благо'в'їш':їн'а |Присвій'тойі |Бого'родиц'ї ми ни |с'їймо н'їчого / зим'ла спит' (Ксм).

У гуцульському мовному ареалі цю смислову реалізацію підконцепту актуалізовано також трикомпонентною присвійно-відносною конструкцією з описовим складником (Свята Мати Божа): Св'ата |Мати |Божа наро'дила |Сина |Божого дл'а нас / л'удеї зр'їшних // Бог пос'лав |Його до нас по сво'її ви'лик'ї |милос'т'і (Стп).

Зазначимо, що етнографічні джерела Гуцульщини засвідчують факт розмежування Богородиці і Пречистої Діви, яке в картині світу сучасних горян не збереглося. За спостереженнями В.О. Шухевича, «Богородиця <...> Пречиста Діва, се у Гуцулів дві відрубні особи <...>» (Шух I, с. 42). У записаній дослідником легенді репрезентовано Богоматір як жінку, що не мала дитини, господиню, у якій прислужувала Пречиста Діва — мати Сина Божого: Богородиця, Архангел Михаїл, Йосиф та Пречиста

Діва жили собі разом у купі. **Богородица** то инше а **Пречиста** то инше; **Богородица** не мала дитини, а **Пречиста** мала Христа. **Пречиста Діва** була у них за служницю. Одного разу пішла она до кирниці воду брати. Там дух свѣйитнй зробив хрест восковий на воді. **Пречиста Діва** подивила сї, уздріла хрест, тай побояла ся его; бо то ще до того часу не було хреста; вона вернула без води. — Йик прийшла д' хаті, не принесла води питають єї **газди**: Чому-с не принесла води? — А вона каже: Я бою сї, там в щос розпилене — розложене! — **Иди, внеси зараз!** — **Пречиста** пішла, зачерла води, вода шткунула, левкнула — розсипала ся, хрест віскочив з водов і упав їй за пазуху. — Она не знала, де він подїв си. Она засмутила сї, пішла до церкви та молить ся чогос засмучена. Приходить до неї ангел, питає: Чого ти смутна? — Чо я маю бути весела? — Може ти того смутна, шо **ти меш мати дитину?** — **Пречиста Діва** дуже сї завстидала тай ще гірше сї засмутила і сказала: Відки я можу мати дитину, коли я не маю ні свого мужа, ні чужого не требую?! — Ангел каже: **Меш мати з духа свѣйитого!** — **Пречиста** помоліла сї шо помоліла і пішла до дому ні то засмучена ні весела! Нічо нікому не каже, а йик льигла спати, приходит до неї у ночи дух свѣйитий і дихнув їй під праве плече; хрест попав у ню і в ній ожив, счинила сї дитина! **Йик дитина уродила си, встидала си Пречиста перед Богородицев тай своїми газдами, шо она має дитину. Она ховала єї перед газдами тай жидами. Она** покклала дитину у місце, де кінь їв сїно; як кінь переїв сїно, шукав у споду, форкав; **Пречиста** ввѣила Ісуса, а Ісус сказав до коня: **Абис сї тогди наїв, як вода горі верне!** — Від того часу кінь ніколи не може наїсти ся. <...> (Шух IV, с. 224—225).

Мовомислення носіїв середньонадніпрянських та гуцульських говірок відображає також обереговий аспект образу Матері Божої. Уявлення про Богородицю як про святу з омофором, що символізує захист та покровительство сконденсовано в когнітивній характеристиці 'Мати Божа — заступниця', яку ословлено в уривках, що констатують факт оберегу Богоматері: *мол'ац'а |Богу / сва'тим / |Матир'ї |Божій // во'ни пома'гайут' / захиш'чайут' / в'ід в'с'ак'іх |б'едств'ій // їа |ко-о'жний |ранок / ни було тако'го |ранку шоб ни помол'илас'а за д'їтей / в'нук'ів // у |мене їе мо'литва о'д'ел'но до |Матир'ї |Божойї / |Ісуса Хри'ста // (Трш); Бат'ки |мус'їли мо'литис'а з д'їточ'ками на ко'л'їнах / о-от / і приу'чали / шо це |Мат'їнка |Божя тїбе захис'тит' / тїбе обе'ре'же йак'шо ти |будеш сл'ушно'ю / а'бо ти |будеш бат'к'ї' шану'вати / л'уде' шану'вати / так було за'ведено (Крв); в'їрили / шо |Матка |Божя захиш'чає // (Крв); **Богородиц'а** захиш'чала хто її про'сиу' |дуже / хто в'їриу' у н'у / хто в'їриу' // (Ксм).*

У середньонадніпрянських говірках цей концептуальний смисл вербалізовано також словосполученнями (покривати покровом, покривати омофором, покривалом накривати, омофором накривати, накривати земельку), у яких дієслово передає сему 'ховати': *во'на (Матінка Божа — В. Д.) покрива'є йак би покр'овом от |неч'їст'ї / омо|фором сво'їм / во'на покрива'є // йак'шо ви |будете з |нейу / мо'лиц'а хо'ча би одну мо'литвочку / хто жи'ве і |чувствує їй'ї / і мо'лиц'а їй'ї / во'на /*

йак **омоф**ором **накри**вайє / **Мат**'інка **Бож**а / во^{на} **п**росит' **п**еред **Спа**с'іт'л'ем шоб **помо**гли **ц**'ій **л**'удин'і і **вс**'о-**та**к'і **ц**'ій **л**'удин' **пома**гайі (Тшл); **Бож**а **Мати** **покри**вало**м** **накри**вайє **на**шу **зе**мл'у // во^{на} без **мла**д'енца / **але** в **ней**і **та**ке **покри**вало / **та**ке йак **поло**т'енце **та**ке / во^{на} **накри**вайє **зе**мл'ку **от** **в**'с'акої **неч**ист'і / **покри**вайє **во**на / **Мат**'інка **Бож**а / (Блк).

На противагу середньонаддніпрянським говіркам у гуцульських зазначену концептуальну характеристику реалізовано:

- однослівними похідними з коренем **kryti* (Покрова, Покровителька): *У нас йе соб'і с'в'ато / чотир'нац'атого ж'оутн'а / Пок'рови Мат'інки Божойі / то тод'і в:ажалос'а шо Мат'ір Божа Пок'рова / чотир'нац'атого ж'оутн'а це с'вато вилике* (Крв); *До Пок'рови молиу'с'а кожни' особисто* (Ксм); *Мати Божа / покровител'ка людеі / в 'іс'ка нашого* (Крв);

- вигуками-апеляціями, які говірконосії скеровують до Матері Божої, прохаючи про опіку чи в стані захоплення, здивування, переляку: *а / крий Мати Бож'а / баба / кажут / дистала була на голу* / (Стп); *Мамо Хрестова!* (Крв).

У середньонаддніпрянських та гуцульських говірках збереглися уявлення про милосердя Діви Марії, яка проймається життєвими турботами мирян, що присвятили своє життя Богу. Смісловий елемент 'Мати Божої — свята, яка допомагає людям' у мовленні респондентів досліджуваних ареалів ілюструють:

- прохальні та подячні молитви: *йа при'нала до ц'і'йейі і'кони і ка'жу / Мат'інка Божа / спа'си ми'ні мо'го сина / в'ін п'йє / в'ін пропа'дає і йа н'іч'о ни можу зр'обит'* (Блк); *Мат'інко Божа / помо'жи нам* (Стп); *Мат'інко Божа / Мат'інко Хрестова / допомо'жи ми'ні* (Крв); *Мат'інко Божа / помо'жи ц'і' ди'тин'і а'би розум' мала* / (Стп); *д'акуйу То'бі Гос'поди / Мат'інко Хрестова / Ісусе Хресте / Сину Божий' за то шо йа / переночувала н'іч'ку / шо п'ід'налас'а / шо можу ж'ити дал'і / шо можу прац'увати* / (Крв); *Пресв'ата Д'іво Мати Хреста Бога нашого / принеси молитву мо'ю Сино'ві тво'йому / Богу нашому / шоб спас' через тебе ду'шу мо'ю / тво'ю мил'іст' приб'ігайу / Бого'родице Д'іво молитву мо'ю у час ж'ур'би ни в'ід'кин' але з б'іди визволи в і'м'я От'ц'а і Сина* // (Ксм); *о Матко Божа помо'жи / Матко Божа помо'жи* // (Явр);

- уривки про допомогу Богоматері: *йа з'найу шо Мат'інка Божа йе на с'віт'і / во'на д'уже пома'гає / во'на так пома'гає нам у'с'ім / во'на так п'лаче / во'на п'росит' перед Спа'с'іт'ел'ем помо'жи / бо ми вс'і в гр'і'хах / ба'гато л'удей в гр'і'хах і не пон'і'мают'* (Блк); *у т'ажолу вс'ігда ми'нута / ми обраш'чайім'са до Мат'інки Божойі* / (Блк); *вс'ігда нада молиц'а і Мат'інка Божа н'іколи ни ост'авит' / н'іколи* (Тшл); *Мат'інка Божа нас ч'уйі / до нейі ми молимос'а* (Стп); *Бого'родиц'а захиш'чала хто йі про'сиу' д'уже / хто в'іриу' у н'у / хто в'іриу' // хто в'іриу' у Бого'родиц'у / так / сов'існо / чесно / і ўна йо'му допома'гала* (Ксм); *Бого'родиц'а зв'і'л'н'айє ду'ш'і зр'ішн'і / хто п'росит' йі'йі / та мол'уц'а* (Крв); *таі по*

с'о|годн'е |мол'іц'е / **Матка** **Божа** / Ісус Хрис|тос / у|с'ї св'іт'ї шо над
|нами йе (Крв); хто в'іриу у н'у / хто в'іриу // хто в'іриу у **Бого**|родиц'у /
так / |сов'існо / |чесно / і ўна йо|му допома|гала (Ксм).

У концептуальній картині світу гуцулів віру в допомогу Богородиці передано побажальною формулою: *Даї* **Мат'інко** **Бож'а** здо|роўя і |ш'ест'е за |вашу добро|ту (Крв).

За В.О. Шухевичем, горяни вірили в те, що Богородиця не залишає своїх «земних дітей» після їхньої смерті, оскільки вона рятує душі померлих, перевозячи їх до Бога через море: «По церковнім обряді отворяють віко деревища, щоби трембітанник затрембітав близько над головою мерця, почім забивають віко і спускають деревище у яму, куда рідня кидає гроші і три рази по грудці землі. Гроші на те, щоби мерлець мав за що перевезти ся на тот світ, за море, бо дорога до Бога устелена глогом, вона іде через море, через яке перевозить Матка Божа сїтию, плетеною з повісма, яким убирають люде на Різдво хрест, як ходять колядники» (Шух III, с. 252—253; ГСЛ, с. 387).

Проте зв'язок Богоматері з водною стихією детермінував появу відповідних приписів та заборон для збереження життя. Скажімо, не дозволяли згадувати Діву Марію біля водоймищ, оскільки вважали, що вона чатує на втоплеників: «на дарабах і взагалі при воді не вільно згадувати Богородицу, бо вона важить на потопельників (чекає на них), се її душі, тому загонить вона умисне даробу у таке місце, де чоловік легко може утонитися! <...>» (Шух I, с. 42); «пускаючи ся долів водою говорять оба молитви в голос, в часі яких, як і взагалі на воді не вільно Матку Божу згадати, бо вона важит на чоловіка, аби з него був потопельник, бо то її душі; найбільше треба згадувати св. Николая, бо він помагає при воді найбільше» (Шух II, с. 181—182; ГСЛ, с. 220).

У весільних обрядах Богоматір постає покровительською кохання та шлюбу. Звертання незаміжніх дівчат у молитвах до Діви Марії відображає уявлення про її сприяння в пошуках щасливої долі. Концептуальну характеристику 'Мати Божа — свята, яка допомагає дівчатам вийти заміж' у середньонаддніпрянському та гуцульському мовних субконтинуумах об'єктивовано:

• однослівними похідними з коренем **kryti*² (Покрова, Покрівонька, Покровенька): д'івчата на Пок|рову ра|н'іше мо|лилис'а / **Пок|ровен'ко** / **Пок|ровен'ко** / на|крій ме|н'ї голово|н'ку / хот' ган|ч'іркойу а|би не бут' |д'івкойу // (Трш); а о|це було на Пок|рову та|ка бул'а п|риказка д'ів|чача // |дуже о|це рад'і бу|ли / до |кого до д'ів|чат старо|сти хо|дили // а |друга ж та|ка чимс' во|на ни вал'у|рна / й старо|сти ни |дуже й|дут' // це ж бу|вайе / л'у|дина в'с'ака вда|йец'а // ну во|на / до|ждали |цейї Пок|рови / во|на й ка|же / «Пок|рово / Покр'і|вон'ко / та на|крій же мойу гол'і|вон'ку / хоч

² У контексті весільної обрядовості свято Покрови корелювало з весільно-еротичною символікою слова покривати (пор. покривання 'коїтус', покривання голови молоді — весільна обрядодія), а тому в народному світогляді асоціювалося зі святом дівочої долі (СД 4, с. 128).

і ган'ч іркойу / аби йа ни осталас' д'івкойу» (СГ, с. 326); **Покр'івон'ко** / **Покр'івон'ко** / с'в'ата **мати** Покр'івон'ко / покрий мо'йу гол'івон'ку / хоч т'р'анкойу / хоч ган'ч іркойу / хоч чим небут' / йакби покрили / тре ж'зам'іж бул'о д'івч' атам виходит' (ГЧ, с. 198); Д'ї'ки до **Покрови** молилис'а / (СТП); **Покр'івон'ка** / **Покр'івон'ка** / покрий мо'йу гол'івон'ку (Ксм);

• описовими двокомпонентними номінаціями (святая **Покрівонька**, **Свята Покровонько**): а це буде оце / у суботу / такий п'разник / шо каже / **св'атайя** **Покр'івон'ка** / покрий ми'н'і гол'овку / с'акойу **такойу** ган'ч іркойу / аби ни бут' ми'н'і д'івкойу (СГ, с. 398); **Св'ата Покровон'ко** / покрий ми'н'і гол'овон'ку (Ксм).

У середньонаддніпрянських говірках названий концептуальний смисл також вербалізовано за допомогою дескриптивної трикомпонентної номінації **св'ата мати Покрівонька**: **с'в'ата мати** **Покр'івон'ко** / покрий мо'йу гол'івон'ку / хоч т'р'анкойу / хоч ган'ч іркойу / хоч чим небут' / (ГЧ, с. 198).

Матеріали промовисто свідчать про значущість Богоматері в системі світосприйняття носіїв середньонаддніпрянських та гуцульських говірок. Масштаби величання Діви Марії в картині світу мовлян не обмежено лише мовними засобами. Так, концептуальну характеристику 'Мати Божої — св'ята, яку шанують' представлено вербальними, акціональними та предметними засобами. У мовленні носіїв обох говіркових субконтинуумів шанування Діви Марії вербалізоване прикметниками найвищого ступеня порівняння, що передає велику повагу до суб'єктів сакрального світу, зокрема Божої Матері: *все шо саме дороге це* **Мат'інка** **Божої** і **Гос'под' Бог** / о'так от'носиц'а до них / ни дай **Бог** (Тшл); **Бож'і сили** / **Бог** / **Ісус Христ'ос** / **Мат'інка** **Божої** / це було шос' **таке** / **надви'соке** / **надзви'чайне** / йіх треба було бо'йатис'а / і лел'й'ати / і мо'литис'а / і про'сити / і д'акувати / д'акуйу **Тобі** **Божої** / за дар **Божої** / за про'житий ден' / за це ўсе / і д'ит'ам це ўсе ў гол'ову ўкладалос'а / шо так **майі** бути (Крв); обо'їазково д'ітеї залучували до **церкви** / са'ми мален'ких шо це **Мат'інка** **Божої** / це найб'іл'ша / ў пошан'ї'ку йак **кажут** гуцули / ў пошан'ї'ку найб'іл'ше **Мат'ір** **Божої** (Крв).

Зауважимо, що ця когнітивна характеристика виражена в мовленні носіїв середньонаддніпрянських говірок іншими засобами:

• присвійною словосполучкою **Цариця наша**: **Мат'інка** **Божої** / **Цариц'а** **наша** (Блк);

• описовою синтагмою **Цариця небесна**: **Мат'ір** **Божої** / **Цариц'а** **небесна** / бачит' нас з **неба** / чує / про'сит' **Бога** за нас / (В'яз); **Царице** **Небесна** / захистити **наших солдат'ів** / по'можи йім / о'так йа мо'л'ус' / (Срд).

У мовомисленні горян про її наявність свідчать ще

• демінутивні номінації Богоматері (**Матінка** **Божої**, **Матінка**): **Матінка** **Божої** нас чує / до **нейі** ми мо'лимос'а (СТП); **Мат'інко** **Божої** / о'п'ікуєс'а **нейу** / не^е зали'шає й'ї'ї (СТП);

• описові уривки: **Мат'інку** **Божої** шанували і ша'ну'ють // ша'ну'ють / та де / **їе** **Мат'інка** **Божої** / шо ў **ц'ому** / шо-о ў **Почайив'і** / ў **Гошиє'і**

зйау'л'алас'а / у' Земле'ниц'і / так-так / зйау'л'алас'а / вид'іли / а то ни
 ус'ім да'но вид'іти // — А хто бачить Матінку Божу? — Ну-у хтос' з'
 л'удеї бач'іу' (Стп).

Про пошанне ставлення до Богородиці в картині світу гуцулів свід-
 чить зближення образу землі з образом Божої Матері, що зумовлене
 традицією називати землю Матінкою (Матір'ю) Божою: Зем'л'а |мати
 |Божжа нас гудує // |мама ни рас по'коїна та ка'зали / ц'і л'уди молод'і ни
 хот'ім' робит' / |т'іл'к'і |пусто |земл'у |м'іс'і / н'ічо ни хот'ат' робити /
 |каже / зем'л'а |плаче // (Крв); Зе'м'л'а / це |мат'інка |Божжа / йа'ка
 году'вала нас // |дуже-дуже л'уди с'тавилис'а до зим'л'і / |д'іу'ч'іна ни |мала
 зим'л'і то |зам'іж ни вихо'дила дау'но колис' / (Мкт).

Акціональне пошанування Діви Марії представлено:

- установленими святами на її честь, зокрема: Збори (Собор Пре-
 святої Богородиці; другий день Різдваєних свят, 8/І), Благовіщення
 (7/ІV), Успіння Пресвятої Богородиці (28/VIІІ), Різдво Пресвятої Бого-
 родиці (21/ІХ), Покрови (14/Х): **В:ед'ен'ііе** |тоже в'ідзна'чайемо / шес'того
 д'екабр'а / ше |е Ус'п'ін'а Св'атойі Богородиц'і / Благо'в'ішчен'а / оц'і
 вс'і св'ата |дуже ша'нуїут' // (Тшл); **т'равин'** буї прис'ячениї |Матир'і
 Бож'ї (Стп); **Богородиц'ин'і св'ата** вс'і визна'чайут' / там і Уве'дений і
 Богородиц'а |перша / і Богородиц'а |д'руга / (Стп); У нас каут **Ввид'еніє**,
 а мош і **Введ'еніє**, то сето таке, як Матку Божу увіли рудичі у цїркуу'
 (ГСЛ, с. 147); **Покрову** в'ідм'ічали рил'іг'іно / хра'ми |були нап'риклад /
 тут у нас храм Пет'ра і Павла / на Тр'їц'у / на св'атойі Парас'кеви
 |була |церква та шо згор'іла // |перед |Йур'їем / |перед Благо'в'ішчен'ам /
 |перед чит'вир'гом / |перед |Паскою / то це кл'али вод'ні / так / на |го-
 рах у'с'уди вогн'і знач'іт' |заўтра у'же |Йур'їеу' |буде / (Ксм); ма'їїу'ка
 була / **Богородиц'і** / |Перша / Друга **Богородиц'і** / це |Мат'інки |Божойі
 св'є'та / ше Уве'ден'ііе // |першого т'раўн'а нач'и'найіц'а ма'їїу'ка й |ц'ілий
 |м'іс'ац' // це мо'литва до |Мат'інки |Божойі у |церков'і і л'уди |мол'ац'а
 (Стп). У контексті підготування та відзначання цих свят сформувався
 канон світоглядних засад, що регулював поведінку та життєдіяльність
 мирян: л'уди |наш'і / |ш'че |мама мо'їа / н'ічо на ц'і п'разники не робили /
 во'ни |дуже ша'нували ц'і п'разники / ходили |т'іл'ки в храм і слухали / і
 |т'іл'к'і мо'лилис'а в цей ден' / Благо'в'ішчен'а / Ус'п'ін'а / |В:ден'а в храм
 Прес'в'атойі Богородиц'і / вс'і оц'і п'разники п'разнувалис'а (Тшл); А от
 |як'шо п'разн'ік |Мат'інкі |Божойі / і там |нада о'це уб'ірац'а / ст'ірац'а /
 |ц'ого не т'реба / це все |нада робит' до п'разника / |шоби ти спо'койно
 могла по'сид'іт' у п'разн'ік / шоб у |тебе все було по'роблено / |чисте /
 по'с'т'іране / і все шоб ти ни робила / шоб ти |т'іл'к'і мо'лилас' і ч'їтала /
 а'каф'їст ч'їтала / мо'литву |Мат'інк'і |Божойі / а шо ж ти |будеш
 мо'лиц'а |як'шо ти на'робиш'а / ти неї ша'нуїеш |Мат'інку |Божу (Блк);
 до |церкви їдут таї св'ат'куїут' / св'аш'ченик у |церков'і |каже робота на
 |пол'і св'є'та ни'маїе / бо це т'реба заго'товити хл'їб / заго'товити худоб'і
 |с'їно то це ни'маїе / гр'їх робити на гр'ош'і (Явр); ну то |е На'роджен'а
 Богородиц'і / та |е Ус'п'ін'а Богородиц'і / та |е Пок'рова Богородиц'і /

та *йе* Ї:е|ден'а Бого|родиц'ї / Благо|в'їшен'а Бого|родиц'ї / *йе* два|нац'ат' Бого|родичних вили|ких св'їет / *шо н'їх'то н'їч'о* руко|ю ни к'ї|вау|к'роме|того *шо* худо|бу об'ї|ти / *це йе* два|нац'ат' роко|вих вили|ких св'їет (Явр); *йак'шо* св'ато по|палос' *ў* п'ї|сний ден' / *то* дозво|л'алос' *шос'* з'її|сти або |випи|ти *шос'* та|ке / *на* св'ато т'рош|ки / *до* Бого|родиц'ї / |мама / *так* би дозво|л'ала *це* (Крв); *До* Благо|в'їш'їн'а н'ї|ч'о *ў* го|род'ї *се* ни |роби / *ў* *це*ї ден' *ў*ї|се|ка |неч'їс'т' з:ем'н'ї ви|лази / са|ма смих |вид'їла перет:о|гит / (Голяннич, с. 73); |Перет' |Першо|у Бого|родице|у *йе* Бого|родич'ний пист / ве|с'їл'а *ў* та|кий ч'ес н'їх'то ни |роби / *це* роко|ве св'ето (там само, с. 79);

• читанням молитовно-хвалебних пісень на честь Богородиці (акафістів): *ц'ого* не т'реба / *це* все |нада |робит' *до* |празника / |шоби ти спо|койно мо|гла по|сид'їт' у |празн'їк / *шоб* у |тебе все було по|роблено / |чисте / по|с'т'їране / *ї* все *шоб* ти ни |робила / *шоб* ти т'їл'к'ї мо|лилас' *ї* *ч'ї*тала / *ака*фіст *ч'ї*тала / мо|литву |Мат'їнк'ї |Божойї / *а* *шо* ж ти |будеш мо|лиц'а *йак'шо* ти на|робиш'а / *ти* не^а ша|нуєш |Мат'їнку |Божу (Блк); у т'а|жолу вс'їгда ми|нуту / ми обраш'чайїм'са *до* |Мат'їнк'ї |Божойї / *ч'ї*тайїм *її* *ака*фіст / *прослав'аї*м *ака*фіст *її*її (Блк); *йак'шо* мо|го |сина |довго ни|має / ми зс чо|ло|в'їком ста|їєм по|моли|т'са |Мат'їнк'ї |Божойї / *ака*фіст *ч'ї*тайїем / *ака*фіст *це* дов|ген'ко *то* ми ста|райїм'а мо|литвочку проч'ї|тат' |Мат'їнк'ї |Бож'її от ду|ш'ї / *ї* *о*це к'їн'чайїем *ч'ї*тат' *ака*фіст с чо|ло|в'їком / *ї* во|ни при|ход'ат' / |Мат'їнка |Божа *її*х при|слала (Блк); *Він* *ў*се, *єк* *ака*фіст за|спїват, *то* та|єг|би а|гнїль з не|ба зийшо|у (ГСЛ, с. 19).

Зі свідчень носіїв гуцульських говірок відомо, що шанування Матері Ісуса Христа виявляють і рухами тіла, зокрема нахилинням голови або верхньої частини тулуба, що виражають глибоку повагу: *ми* мо|лилис'а / *так* ми|не |мама на|у|чила / *так* *йа* *йе* // мо|л'ус'а кло|н'ус'а *до* |Господа|Бога / *до* Ісуса Хрес'та / *до* |Матк'ї |Божойї / *до* Пресв'атойї Тройц'ї / *ї* *до* *ўс'їх* св'атих *шо* *йе* на не|бе|сах / при|їміт' мо|їу мо|литву |мален'ку за ви|лику / *ї* за *ўс'ї* на|роди [...] (Крв).

Предметний компонент цієї концептуальної ознаки репрезентують об'єкти дійсності, названі на честь Богоматері (ікони, прикраси на шию круглої або овальної форми із зображенням Богородиці): *о*це *в* нас Р'їзд'во / |начит' |мати об'ї|зател'но / сн'їп / на по|кут'ї *ї* |с'їно / на |тому |с'їн'ї |мати вис|тавл'аїе / *а* сн'їп *це* той сн'їп *йак'її* ... за|жи|мали пше|ниц'у / за|жи|мали / *ї* *це* в'їн' ікона ве|лика Ісус Хрис'тос / |Мат'їр |Божої (Грш); *Ка*зан'ка ікона / |сама та|ка рас|про|стра|н'она ікона *йа*ка по|ма|гає *в* благо|получ'її с'їм'її *ї* по|тому *коли* |л'уди він'чайуц'а *в* |церкві во|ни вс'їгда він'чайуц'а з іконо|у Ка|зан'койї |Божойї |Матер'ї (Блк); *Не*о|пал'їма куп'їна / *ц'у* ікону т'реба дер|жат' в'дома ус'їм / *по*тому *шо* вона *йак* |буде *ц'а* ікона / *ни* |буде по|жара *в* |дом'ї / *ї* *йак'шо* по|жар *то* с |цейу і|коно|у об|ход'ат' *ї* по|жар оста|навл'уєц'а / (Блк); *йе* ікона *Вс'їм* скор|б'ашч'їм *в* |радост'ї / *вона* та|ка кра|с'їва / *це* |л'уди *йак'шо* скор|бл'ат' / *в* с|корб'ї / пе|чал'ї / мо|лац'а *ц'її* ікон'ї |Мат'їнки |Божойї / (Блк); імено зс *Покровс'койу* зв'язана Черкашчина (Тшл); *йа*

потім узнала шо їе та́ка і́кона Н'еуґ'івайемайа чаша / помага́йе от нар'кот'іков і от п'іанства // їа по́чала йі́здит' по св'а́тим м'і́стам / і ца́ і́кона / Н'еуґ'івайемайа чаша / їе у Серпухов'і / п'ід Моск'воюу / їа ту́ди пої́хала // (БЛК); по́кут'а / сто́йїт' ст'їл і там Спа'ситил' / Спа'ситил' нама'л'ований / там чи **Мате"р** **Бо́жа** чи Спа'ситил' / (ГЧ, с. 225); в'їн жи то ни би́ре в'їкони / а моло́да // і йак во́ни / йак ва́ж'ке / а то ти́пер'їшн'ї ото ма'л'ован'ї / ниви́лик'ї / так йак **Бо́жа** **Ма́ти** / ну поп'робуй жи / йа́ке ли́це л'овке / йак йо́го мо́жна так ізма'л'ува'т' / а ма'л'ува'ли / ну п'р'амо і зу́би так / і все / д'їви / йак л'овко // (ГЧ, с. 152); ма'лен'к'ї с'їни / б'їл'ша св'їт'лиц'а / в'с'уди чи'стен'ко / все йак го́диц'а / стука́йе в в'їкна г'руша кри'слата / се на́ша х'ата (2) / ду́бов'ї ла́ви / з йасен'а ск'рин'а / б'їл'а хо́вайе в н'ї́ госпо́дин'а // вимит'ї в'їкна, пи́сана с'тел'а / б'їла по'стел'а (2) / Тр'ї́ця / Спа'сител' / **Бо́жа** **Ма́ти** [...] (СТП); Були Іеус Хри'стос / **Ма́тир** **Бо́жа** / **Ма́тир** **Бо́жа** з Іеусиком пере'важно во́ни бу'ли у х'ат'ї / ше а́нгели мо́гли бу'ти / то пере'несено все і про'доўжу́йец'а (СТП); на́йб'їл'ше в х'атах то к'лалі Іеуса Хри'ста і **Бого'родиц'у** (СТП).

У картині світу носіїв середньонаддніпрянських говірок збереглися також уявлення про Богоматір, що слугують основою для когнітивної характеристики 'Мати Божа — земна жінка'. За свідченням респондентів, Богородиця зрідка з'являється серед людей, її поява оповита таємничістю. Водночас образ Богоматері позитивно маркований, адже зустріч із нею породжує світлі емоції та почуття. Зазначений концептуальний смисл у мовній картині світу говірконосіїв середньонаддніпрянського обширу представлений мікротекстом з описами зовнішності Богоматері: *Ма́т'їнка* *Бо́жа* *при'ходила в храм до бат'ушки одного на́шого / їа з ним балакала // храм названий був в чест' Ма́т'їнк'ї* *Бо́жойі / бат'ушка сам ми'н'ї роз'казував // з'начи'т' / шла с'лужба / і прославл'али і́кону* *Ма́т'їнк'ї* *Бо́жойі і при'ходить уд'руг* *женич'їна / ну необикно'вена йа'кас' / в од'їйан'ї мо'нашеском / во́на ж д'уже-д'уже кра'с'їва* *Ма́т'їнка* *Бо́жа / во́на та́ка / од не́йї йде аро'мат / од не́йї та'к'ї / пон'їмайеш / благоухан'їя / од не́йї йде та́ка* *радост' / се'бе чу'ствуйеш / коли їе св'а́тий / це та́ка* *радост' / от'ї с'л'ози і* *радост' / це та́ке* *чу'ство* *коли їе о'це св'а́тий // во́на прийшла / покло'нилас'а на ц'у і́конку / покло'нилас'а і* *вийшла / а'ле во́на / за'мітив йак ка'зав бат'ушка шо ка'же їа за'мітив шо надво'р'ї зи'ма а во́на вишла в та'почках і п'їшла со'бі / їа див'л'ус'а йї'її ни'ма н'їде / женич'їна та́ка кра'с'їва прийшла / а це була* *Ма́т'їнка* *Бо́жа на Чер'кашчин'ї // це було* *рок'ів на'верно* *дес'ат' / дав'нен'ко було / (ТШЛ).*

Незважаючи на те, що були задокументовані факти явлення Богородиці, нам не вдалося зафіксувати свідчення про її зовнішність від носіїв гуцульських говірок³. Основою концептуального смислу 'Мати

³ За свідченнями інформантів, Мати Божа з'являлася в Горшеві: *гово'рили / шо у нас тут на* *Горшч'їус'к'ї гор'ї / у* *Горшов'ї / шо там зй'ау'л'алас'а* (МКТ).

Божа — земна жінка' слугували свідчення респондентки про ототожнення Матері Ісуса Христа із земною матір'ю, що представлені уривком: *ко¹лис' ми¹н'і роз¹казувала од¹на / шо / коли й¹йї¹ ма¹ма по¹мерла / й¹йї¹ ма¹ма / р'і¹дна по¹мерла / то ка¹же шо й¹йї¹ с¹нило¹с' / шо ма¹ма й¹йї¹ на не¹бі / на не¹бі / і х¹тос' й¹йї¹ ка¹же / ди¹вис' / Бого¹роди¹ц'а там / ка¹же¹ й¹а так ди¹вл'ус' / а то мо¹йя ма¹ма* (Стп).

Отже, виконане дослідження дає змогу висновкувати про те, що концептуалізація образу Матері Божої у свідомості носіїв середньонаддніпрянських та гуцульських говірок ґрунтується на семи спільних концептуальних ознаках. Виявлені смислові елементи цієї когнітивної одиниці формують образ Богородиці в материнському, заступницькому, богообраному та глорифікаційному аспектах.

Підконцепт *Мати Божої* в цих діалектах об'єктивований лексичними та синтаксичними засобами української мови. Спільними лексичними засобами є іменникові деривати та композитна номінація. Корпус спільних словосполук підконцепту становлять двокомпонентні посесивно-релятивні й описові конструкції, двокомпонентні номінації з апозитивним зв'язком між складниками, синтагми-звертання, мікротекстові ілюстрації. Лише в середньонаддніпрянських говірках виявлені такі синтаксичні експлікатори, як дієслівні сполучення слів, дво- та трикомпонентні описові й присвійні конструкції. Окрім зазначених лексичних способів вербалізації підконцепту, у гуцульських говірках зафіксовано також агоніми-демінітиви. Систему синтаксичних номінацій у гуцульському мовному субконтинуумі доповнюють вигуки-апелятиви, побажальна формула, трикомпонентна присвійно-відносна синтагма з описовим конститuentом, чотирикомпонентна посесивна конструкція.

Підконцепт *Мати Божої* посідає помітніше місце в концептуальній картині світу горян, подекуди заступаючи образ її Сина — Ісуса Христа. Про це свідчить, по-перше, більша кількість його вербалізаторів, зафіксована в мовленні горян, по-друге, зближення сакральних уявлень про землю з образом Богородиці, що породжена традицією називати землю агонімами Богоматері.

Високий рівень сакральності образу Богородиці в концептуальній картині світу горян зумовлений особливістю їх світосприйняття, що ґрунтується на релігійності — основі екзистенції гуцулів, та містичному трактуванні буття, яке спричинене поєднанням християнського й міфологічного первнів.

Поєднання профанного та сакрального первнів у внутрішній структурі когнітивних утворень, зокрема підконцепту *Мати Божої*, є важливим для пізнання сутності таких одиниць і відкриває перспективу для наших наступних студій.

СПИСОК ОБСТЕЖЕНИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ:

Ксм — с. Космач Косівського району Івано-Франківської області, Крв — с. Криворівня Верховинського району Івано-Франківської області, Мкт — с. Микитинці Косівського району Івано-Франківської області, Стп — с. Стопчатів Косівського району Івано-Франківської області, Явр — с. Яворів Косівського району Івано-Франківської області; Блк — с. Балаклея Черкаського району Черкаської області, В'яз — с. В'язівок Звенигородського району Черкаської області, Срд — с. Сердегівка Звенигородського району Черкаської області, Трш — с. Терешки Звенигородського району Черкаської області, Тшл — с. Ташлик Черкаського району Черкаської області.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Голянич — Голянич М.І. (2018). *Мовний портрет села Тюдів. Словник: у 2 т.* (т. 1: А–М). Івано-Франківськ: Лілея НВ.

ГСЛ — Хобзей Н., Ястремська Т., Сімович О., Дидик-Меуш Г. (2013). *Гуцульські світи. Лексикон.* Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ.

ГЧ — Мартинова Г.І., Щербина Т.В. (2013). *Говірки Черкащини. Збірник діалектних текстів.* Черкаси: Видавець Чабаненко Ю.А.

Знаки — Жайворонок В.В. (2006). *Знаки української етнокультури: Словник-довідник.* Київ: Довіра.

Лесюк — Лесюк М. (2008). *Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району).* Івано-Франківськ: Нова Зоря.

СГ — Мартинова Г.І., Щербина Т.В. (2020). *Словник середньонадніпрянських говірок.* Черкаси: Видавець Чабаненко Ю.А.

СД 4 — Толстой Н.И. (2009). *Славянские древности. Этнолингвистический словарь: в 5 т.* (т. 4: Переправа через воду — Сито). Москва: Международные отношения.

Шух I — Шухевич В. (1899). *Гуцульщина. Ч. 1.* Материяли до українсько-руської етнології. Т. II. Львів.

Шух II — Шухевич В. (1901). *Гуцульщина. Ч. 2.* Материяли до українсько-руської етнології. Т. IV. Львів.

Шух III — Шухевич В. (1902). *Гуцульщина. Ч. 3.* Материяли до українсько-руської етнології. Т. V. Львів.

Шух IV — Шухевич В. (1904). *Гуцульщина. Ч. 4.* Материяли до українсько-руської етнології. Т. VII. Львів.

ЛІТЕРАТУРА

Бартминский Е. (2004). Христианство и народная культура: Богоматерь в польской народной традиции. *Язык культуры: семантика и грамматика* (с. 107–130). Москва: Индрик.

Воропай О. (1993). *Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис.* Київ: АВПТ «Оберіг».

Гончарук В.А. (2014). Образ Богородиці в спадщині Тараса Шевченка. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія: Філологічні науки, 4, 55–59.*

- Гончарук В.А. (2017). Образ Божої Матері в поемі «Марія» Тараса Шевченка. *Філологічний часопис*, 1, 132—139.
- Зелінська О.Ю. (2009). Назви Богородиці в барокових проповідях. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова: Серія 08. Філологічні науки (мовознавство) і літературознавство*, 2, 210—214.
- Кметь І.Ф. (2009). *Образ Божої Матері у фольклорі: українська апокрифічна традиція* [автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.07]. Львів.
- Коваль Г. (2021). *Християнські фемінообрази в українському фольклорі*. https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/11483/1/H_Koval_Chrystyjanski_feminoobrazy.pdf
- Лаврентьева А.С. (2016). Концепт Магна (madre de Jeśś) в испанской лингвокультуре. *Романские языки и культуры: от античности до современности. VII Международная научная конференция* (с. 58—65). Москва: МАКС Пресс.
- Саїк А.В. (2012). Підконцепт Мати Божа в українській мовній картині світу. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*, 1, 480—486.
- Саїк А.В. (2020). Аналіз концепту мати в романі Любові Голоти «Епізодична пам'ять». *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*, 31(70), 4, 116—124.
- Староселець О.А. (2014). *Репрезентація концепта «Богородица» в поэтических, диалектных и церковнославянских текстах*. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/155164>
- Степаненко М.І. (2020). Агіонім Мати Божа в поетичному дискурсі Т.Г. Шевченка. *Українська мова*, 2, 3—12.
- Сукаленко Т.Н., Ладиняк Н.Б. (2022). Концепт Богородица в украинской и польской языковых картинах мира. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 57, 2—19.

Статтю отримано 14.04.2023

LEGEND

- Голянич** — Holianych, M.I. (2018). *Language portrait of Tiudiv village. Dictionary: in 2 vols.* (Vol. 1: A—M). Ivano-Frankivsk: Lileia NV (in Ukrainian).
- ГСЛ** — Khobzei, N., Yastremska, T., Simovych, O., & Dydik-Meush, H. (2013). *Hutsul worlds. Lexicon*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NANU (in Ukrainian).
- ГЧ** — Martynova, H.I., & Shcherbyna, T.V. (Eds.). (2013). *Cherkasy dialects. Collection of dialect texts*. Cherkasy: Vidavets Chabanenko Yu.A. (in Ukrainian).
- Знаки** — Zhaivoronok, V.V. (2006). *Signs of Ukrainian ethnoculture: Dictionary*. Kyiv: Dovira (in Ukrainian).
- Лесюк** — Lesiuk, M. (2008). *Language world of the modern Hutsul village (Kovalivka of Kolomyia district)*. Ivano-Frankivsk: Nova Zoria (in Ukrainian).
- СГ** — Martynova, H.I., & Shcherbyna, T.V. (Eds.). (2020). *Dictionary of Middle-Upper-Dnieper dialects*. Cherkasy: Vydavets Chabanenko Iu.A (in Ukrainian).
- СД 4** — Tolstoi, N.I. (2009). *Slavic antiquities. Ethnolinguistic dictionary: in 5 vols.* (Vol. 4: Pereprava cherez vodu — Sito). Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniya (in Russian).
- Шух I** — Shukhevych, V. (1899). *Hutsul region. P. 1. Materials to Ukrainian and Ruthenian Ethnology*. Vol. II. Lviv (in Ukrainian).
- Шух II** — Shukhevych, V. (1901). *Hutsul region. P. 2. Materials to Ukrainian and Ruthenian Ethnology*. Vol. IV. Lviv (in Ukrainian).
- Шух III** — Shukhevych, V. (1902). *Hutsul region. P. 3. Materials to Ukrainian and Ruthenian Ethnology*. Vol. V. Lviv (in Ukrainian).
- Шух IV** — Shukhevych, V. (1904). *Hutsul region. P. 4. Materials to Ukrainian and Ruthenian Ethnology*. Vol. VII. Lviv (in Ukrainian).

REFERENCES

- Bartminkii, E. (2004). Christianity and folk culture: the Mother of God in the Polish folk tradition. *Culture language: semantics and grammar* (pp. 107–130). Moscow: Indrik (in Russian).
- Honcharuk, V.A. (2014). The image of the Virgin in the heritage of Taras Shevchenko. *Scientific Bulletin of Mykolaiv State University named after V.O. Sukhomlynskyi. Series: Philological sciences*, 4, 55–59 (in Ukrainian).
- Honcharuk, V.A. (2017). The image of the Mother of God in the poem “Maria” by Taras Shevchenko. *Philological journal*, 1, 132–139 (in Ukrainian).
- Kmet, I.F. (2009). *The image of the Mother of God in folklore: Ukrainian apocryphal tradition* [autoref. Dis... Cand. philol. of science]. Lviv (in Ukrainian).
- Koval, H. (2021). *Christian femininos in Ukrainian folklore*. https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/11483/1/H_Koval_Chrystyjanski_feminoobrazy.pdf (in Ukrainian).
- Lavrenteva, A.S. (2016). Магна concept (Madre de Jeсъs) in Spanish linguistic culture. *Romanesque languages and cultures: from antiquity to modernity. VII International Scientific Conference* (pp. 58–65). Moscow: MAKS Press (in Russian).
- Saik, A.V. (2012). Subconcept *Mother of God* in Ukrainian linguistic worldview. *Bulletin of Zaporizhzhya National University. Philological sciences*, 1, 480–486 (in Ukrainian).
- Saik, A.V. (2020). Analysis of the concept mother in Lyubov Golota’s novel “Episodic memory”. *Academic notes of TNU named after V.I. Vernadskyi. Series: Philology. Social communications*, 31(70), 4, 116–124 (in Ukrainian).
- Staroselec, O.A. (2014). *Representation of the concept of the “Virgin” in poetic, dialect and Church Slavonic texts*. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/155164> (in Russian).
- Stepanenko, M.I. (2020). Ahionim Mother of God in T.H. Shevchenko’s poetic discourse. *Ukrainian language*, 2, 3–12 (in Ukrainian).
- Sukalenko, T.N., & Ladyniak, N.B. (2022). The concept of the Virgin in Ukrainian and Polish linguistic worldview. *Studies in Polish and Slavic Philology*, 57, 2–19 (in Russian).
- Voropai, O. (1993). *The customs of our people. Ethnographic essay*. Kyiv: AVPT “Oberih” (in Ukrainian).
- Zelinska, O.Yu. (2009). The names of the Virgin in Baroque sermons. *Scientific journal of the National Pedagogical University named after M.P. Drahomanova: Series 08. Philological sciences (linguistics) and literary studies*, 2, 210–214 (in Ukrainian).

Received 14.04.2023

Vira Diachuk, Postgraduate student in the Department of Dialectology
Institute of the Ukrainian Language
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyy St., Kyiv 01001, Ukraine
Email: virarozumna@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3982-335X>

REPRESENTATION OF THE SUBCONCEPT *MOTHER OF GOD* IN
MODERN MIDDLE-UPPER-DNIEPER AND HUTSUL DIALECTS

It has been acknowledged that mental formations like concepts and subconcepts occupy an important place in national worldview system, because they represent the community value attitude to the cultural phenomenon. Verbalization of the lower-level cognitive structures testifies their place in linguistic worldview and represent culturally determined knowledge about them.

The purpose of this study is to find out the common semantic features in conceptualization of Mother of God image and describe the peculiarities of its verbalization in speech of modern Middle-upper-Dnieper and Hutsul speakers. To achieve the objectives

we used a comparative method which is suitable for identifying peculiarities of subconcept verbalization in the Middle-upper-Dnieper and Hutsul dialects.

The results of this study show that the subconcept MOTHER OF GOD is objectified in seven common cognitive features in researched linguistic areas: “Mary is a woman born Jesus Christ”; “Mother of God is a holy mother”; “Our Lady is a protector”; “Mother of God helps people”; “Virgin Mary helps girls to get married”; “Mother of God is respected”; “Our Lady is an earthly woman”. Results also reveal that the semantic features of analyzed cognitive item are concentrated around maternal, intercessory and glorifier aspects. Moreover, our research specifies two types of subconcepts verbalization in the Middle-upper-Dnieper and Hutsul dialects. They are lexical and syntactic.

This study emphasizes more important place of the subconcept MOTHER OF GOD in the Hutsul conceptual worldview. It is proved by larger number of language representatives found in the Hutsul dialects and rapprochement of sacred understanding about earth and Mother of God.

Keywords: *subconcept, Mother of God, linguistic worldview, the Middle-upper-Dnieper dialects, the Hutsul dialects.*

УДК 092+81'16 Білоусенко

Р.О. КОЦА, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник
відділу історії української мови та ономастики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: rgomonai@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2074-2250>

ПАМ'ЯТІ ПЕТРА ІВАНОВИЧА БІЛОУСЕНКА (28.07.1948 – 25.02.2023)

25 лютого 2023 року на 75 році життя відійшов у вічність видатний український мовознавець, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики Інституту української мови НАН України Петро Іванович Білоусенко, життєва дорога якого — шлях формування й розвитку достойної Людини, глибокого Вченого, мудрого Наставника. Вирізняючись надзвичайною залюбленістю у свій фах і титанічною працьовитістю, новаторством думки та глибиною осмислен-

ня матеріалу, принциповістю і безкомпромісністю в дотриманні високих вимог до якості наукової праці, норм етики й моралі наукового життя, він зробив вагомий внесок у розвиток української академічної лінгвістики, заклав потужний фактичний і теоретико-методологічний підмурівок дериваційної та морфемної історичної граматики української мови.

Народився Петро Іванович 28 липня 1948 р. в селі Широкий Долині на Дніпропетровщині в родині вчителів. Сім'я та шкільне оточення стали органічним середовищем, у якому формувалася його особистість. Змалку залюблений у рідне слово, Петро Іванович став студентом філологічного

Цитування: Коца Р.О. (2023). Пам'яті Петра Івановича Білоусенка (28.07.1948—25.02.2023). *Українська мова*, 2(86), 132—139.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

факультету Запорізького державного педагогічного інституту. Навчаючись на останньому курсі, він уперше заявив про себе як про молодого науковця: його стаття «*Поетія чи логічна загадка?*», надрукована в «Літературній Україні» 16 липня 1971 р., викликала жваву дискусію. Роки вчителювання у школах Дніпропетровської та Запорізької областей пробудили інтерес до проблем викладання української мови. Напрями його науково-методичних пошуків пов'язані насамперед із розвитком образного мислення та зв'язного мовлення школярів, особливостями формування особистості учня, удосконаленням виховної роботи під час вивчення рідної мови. Учений-методист розробив принципово нові форми роботи з учнями, які згодом описав у низці посібників для словесників та у статтях провідних методичних часописів, як-от: «*Проблемно-ситуативні завдання на уроках української мови*» (1992), «*Роздавальний матеріал з розвитку зв'язного мовлення (проблемно-ситуативні завдання)*» (1999), «*Проблемно-ситуативні завдання — у підручнику з української мови*» (2000) тощо.

Однак найбільше Петра Івановича приваблювала лінгвістика. Навчаючись в аспірантурі Київського державного педагогічного інституту, він 1983 р. достроково захистив дисертацію «*Історія і особливості творення прислівників часу в українській мові*» на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, яка переконала наукову спільноту в тому, що в українському мовознавстві з'явився вже сформований, самодостатній і перспективний учений. До теми історичного словотвору прислівників Петро Іванович, якого заслужено визнано одним із найвідоміших лінгвістів на східнослов'янських широтах, повертався неодноразово. У низці статей він описав продуктивні моделі морфологічного творення частотно-часових прислівників за допомогою префікса *що-* чи конфікса *що-...-а* (*що-...-і*, *що-...-у*) («*Історія частотно-часових прислівників*», 1999), обґрунтував теоретичні засади дериваційної концепції прислівникового словотворення («*До питання про основний спосіб творення прислівників у історії української мови*», 2008), довів, що провідним способом творення моделей обставинних прислівників у східнослов'янських мовах була адвербіалізація прийменниково-іменникових конструкцій («*Походження словотвірних моделей обставинних прислівників у східнослов'янських мовах*», 2013). Основні відомості з історії становлення й розвитку діахронної деривації прислівника в інтегрованому вигляді подано в посібникові «*Історичний словотвір української мови. Іменник. Прислівник*» (2021).

Багатовекторність наукових пошуків Петра Івановича найвиразніше виявилася в дослідженні словотвірної системи іменника української мови. У 1993 р. він опублікував монографію «*Історія суфіксальної системи українського іменника (назви чоловічого роду)*», у якій на значному фактичному матеріалі від праслов'янської епохи до сучасності простежив історію формування і становлення суфіксальної словотвірної системи українських іменників на позначення осіб чоловічого роду. У 1994 р. її було блискуче захищено як дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук в Інституті мовознавства

імені О.О. Потебні НАН України. Вагомість цієї праці зумовлена тим, що в ній випрацьовано й обґрунтовано концептуальні засади дериватологічних студій. На той час українське мовознавство вже нагромадило чималий матеріал із діахронного словотвору іменника, однак більшість досліджень мала констатувальний, ілюстративний характер, а причинно-наслідкові зв'язки, історичне тло, які пояснювали б хід і підстави еволюції словотвірної системи загалом, не були розкриті повною мірою. Через відсутність об'єднувальних історико-дериваційних ідей уведений до обігу фактичний матеріал був розрізненим. П.І. Білоусенко запропонував новий підхід до вивчення словотвірних явищ — дослідження словотвору української мови як функційної системи, що розвивається. Поява нових слів, зміна характеру словотвірних зв'язків формантів із твірними основами різних типів, розширення чи звуження семантичного навантаження афіксів та інші факти, проаналізовані в контексті системи, дають змогу визначити загальні закономірності й тенденції розвитку словотвірної системи загалом, пояснити причини й умови мовних змін як наслідок реагування системи на зміни в суспільно-політичному житті народу, як чинник тиску системи на характер змін її елементів.

На часі постало питання про підготування п'ятої книжки із серії «Історія української мови. Словотвір», видання якої було передбачене «Державною програмою розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року», ухваленою постановою Ради Міністрів УРСР № 41 від 12 лютого 1991 р. З огляду на це 2004 р. за ініціативи члена-кореспондента НАН України В.В. Німчука при Запорізькому національному університеті створено Південноукраїнський історико-дериватологічний центр, керівником якого обрано П.І. Білоусенка. Мета новоствореного Центру — простежити насамперед динаміку афіксальної деривації іменника, якому, за визначенням Петра Івановича, з погляду історичної дериватології відведено особливе місце в системі частин мови. Дослідивши становлення його словотвірної структури, можна буде зробити низку важливих проєкцій на історію формування всієї дериваційної системи української мови.

Найперше було підготовлено й опубліковано проспект академічного видання «Історія української мови. Словотвір. Ч. I. Іменник» (2013, співавтор В.В. Німчук), у якому викладено план вивчення морфологічного творення іменника від праслов'янських часів до сучасності. Основну увагу П.І. Білоусенко та В.В. Німчук зосередили на загальних засадах дослідження: напрямку пошуків, виробленні принципів аналізу мовних фактів, репрезентації ілюстративного матеріалу, розмежуванні етимологічного та словотвірного аналізів. У проспекті наголошено на відмінності підходу до дериваційного аналізу історичного матеріалу від словотвору сучасної мови, оскільки в діахронічних дослідженнях принцип системності набуває особливого сенсу. З огляду на те, що словотвірний процес постійно супроводжує таке явище, як множинність мотивацій, Петро Іванович запропонував увести до наукового обігу допоміжний варіант

основного питання словотвору, а саме: «як уявляються зробленими слова», а щодо історичного матеріалу — «як уявлялися для тогочасних носіїв мови зробленими слова».

Написання узагальнювальної праці з історичного словотворення іменника потребувало серйозної попередньої роботи, спрямованої передусім на виявлення повної номенклатури словотворчих формантів та їх докладне вивчення. Зрозумівши, що узагальнено описати динаміку афіксальної системи можна тільки за умови однотипного опрацювання історії окремих формантів, Петро Іванович виформував теоретичні засади дослідження й докладні критерії добору фактичного матеріалу. Зокрема, за вихідну одиницю дериваційного аналізу взято лексико-словотвірний тип, оскільки, на думку вченого, одним із найінформативніших чинників є класифікація похідних на основі семантичного критерію, тобто коли історію словотвірних типів з'ясовують крізь призму їхніх складників — лексико-словотвірних типів та лексико-словотвірних груп, які можна виокремити внаслідок конкретизації словотвірного значення на лексичному рівні, урахувавши тематичну класифікацію лексики.

Такий підхід до систематизації фактичного матеріалу вперше апробовано в монографії *«Нариси з історії українського словотворення (суфікс -иця)»* (2002, співавтор В.В. Німчук), а згодом — *«Нариси з історії українського словотворення (суфікс -ина)»* (2009, співавтор В.В. Німчук). Ці наукові розвідки стали помітним явищем у колі вітчизняних мовознавчих праць з історичної дериватології і набули широкого визнання.

У процесі дослідження історії суфікса *-ина* виявлено низку утворень, у яких він зазнав лівобічного поширення. Мовні факти дали змогу констатувати, що на базі суфікса *-чина / -щина* постало багато словотвірних типів дериватів із такою семантикою, яку не простежено в утвореннях на *-ина*. Цю проблему Петро Іванович ґрунтовно з'ясував в окремому дослідженні *«Нариси з історії українського словотворення (суфікс -чина / -щина)»* (2020), у якому визначено специфічні риси словотвірних типів і підтипів дериватів із названими формантами, на основі чого зроблено висновок, що функції суфіксів *-ина* та *-чина / -щина* у творенні різних дериватів суттєво розійшлися, тому в українській мові вони функціонують як різні словотворчі засоби.

У площині системно-функційного підходу, зорієнтованого на розуміння словотвору як упорядкованої за певними принципами системи, що перебуває в постійному розвитку, неодмінно зберігаючи наслідки словотвірних процесів попередніх епох, а не як простої сукупності похідних одиниць, виконано дослідження *«Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси)»* (2010, співавтори: І.О. Іншакова, К.А. Качайло, О.В. Меркулова, Л.М. Стівбур). Такий підхід дав змогу реконструювати історію конфіксальної системи українського іменника, узагальнено описати її, визначити екстралінгвальні й інтралінгвальні чинники мовних змін. На основі комплексного аналізу значного фактичного матеріалу зроблено висновок, що конфіксальна підсистема іменника, зароджена в надрах

дописемного періоду, зазнала бурхливого розвитку в період формування української мови як окремішньої системи, через що в багатьох ланках має самобутні, національно-специфічні риси, які вирізняють її серед конфіксальних іменникових підсистем мов інших слов'янських народів.

Безсумнівною цінністю названої праці були потужні теоретичні засади, розроблені П. І. Білоусенком. У монографії обґрунтовано помилковість терміна *префіксально-суфіксальне творення*; на противагу традиційному визначенню конфікса як двоафіксної морфеми чи двох морфем, що виражають одне словотвірне значення, витлумачено конфікс як одну морфему, елементи якої лише формально можуть збігатися з префіксом і суфіксом; наголошено на специфіці дериваційної семантики конфіксів.

Остаточне визнання нульового суфікса у 80-х рр. ХХ ст. як самостійного словотворчого форманта визначило напрям подальших наукових інтересів Петра Івановича. У статті *«Проблеми і перспективи вивчення динаміки нульсуфіксальної деривації»* (2000) він окреслив основні завдання дослідження розвитку нульсуфіксальної деривації, а згодом у розвідці *«Теоретичні засади дослідження динаміки нульсуфіксальної деривації іменника»* (2016) теоретично обґрунтував нульсуфіксацію як спосіб творення похідних слів.

Попередні дослідження вченого засвідчили, що нульсуфіксація іменників — це вагомий фрагмент словотвірної системи, оскільки таким способом утворено значну кількість іменників із широким спектром лексико-словотвірних значень. З огляду на це повна історія афіксальної словотвірної системи іменника в українській мові не може бути представлена без історії іменникової нульсуфіксації, яка не лише була важливим складником системи, а й упродовж усього писемного періоду впливала на впорядкування її елементів. Результатом багаторічних досліджень Петра Івановича в цій царині стала низка статей, у яких визначено склад девербативів та деад'єктивів із суфіксом-флексією *-ь* (< *-і*) у праслов'янській мові та їхню семантику (*«Протонульсуфіксальні деривати в праслов'янській мові (іменники з суфіксом-флексією -ь < -і)»*, 2015), описано похідні іменники із суфіксами *-ѣ* (< *-ѣ*), *-ь* (< *-і*), *-а* (< *-ā*) у праслов'янській мові, з'ясовано специфічний характер цих формантів, що виконували роль дериваційних засобів і одночасно вказували на належність дериватів до певного типу відмінювання (*«Праслов'янські витоки нульсуфіксальної деривації українського іменника»*, 2015), окреслено набір похідних іменників із суфіксом-флексією *-ја* у праслов'янській мові та їхню семантику (*«До питання про витоки нульсуфіксальної деривації іменника (суфікс -ја)»*, 2015), з'ясовано походження праслов'янських дериватів із протонульсуфіксальними формантами **а*, **ѣ*, **і*, **ъ* та описано лексико-словотвірні типи нульсуфіксальних девербативів чоловічого роду в давньоукраїнській мові ХІ—ХІІІ ст. (*«Лексико-словотвірні типи нульсуфіксальних іменників в українській мові ХІ—ХІІІ ст. (деривати чоловічого роду)»*, 2020), проаналізовано структуру та семантику нульсуфіксальних субстантивів жіночого й середнього роду та іменників *pluralia*

tantum у давньоукраїнській мові («Лексико-словотвірні типи нульсуфіксальних дериватів в українській мові XI—XIII ст.», 2020), описано формування в українській мові XI — поч. XXI ст. лексико-словотвірних типів нульсуфіксальних девербативів та деад'єктивів чоловічого, жіночого й середнього родів, що йменують назви осіб за сталим чи тимчасовим заняттям або за зовнішніми чи внутрішніми характеристиками; вивчено історію атрибутивних назв тварин і рослин, утворених нульсуфіксальним способом («Формування лексико-словотвірних типів нульсуфіксальних дериватів в історії української мови (номени живої природи)», 2021) та ін. На основі зібраного та систематизованого матеріалу Петро Іванович підготував монографію «Нариси з історії українського словотворення (нульсуфіксальна деривація іменника)», яку, на жаль, не встиг опублікувати.

Одним із наукових зацікавлень Петра Івановича було вивчення словотворчих афіксів плюративів, історія розвитку яких тривалий час перебувала за межами діахронно-дериватологічних досліджень або була викладена фрагментарно поміж похідних різної словотвірної структури. Монографія «Нариси з історії українського словотворення (іменники *pluralia tantum*)» (2021, співавтори: Л.П. Бойко, А.І. Тернова) стала першою синтетичною працею, опертою на сучасні досягнення теоретичної дериватології, у якій досліджено шляхи лексикалізації граматичних форм множини іменників та розвиток функцій формантів іменників *pluralia tantum* від праслов'янської доби до сучасності. На матеріалі писемних пам'яток XI — початку XXI ст. різних стилів і жанрів, а також сучасних діалектів встановлено, що деривати з різними формантами й однаковим лексико-словотвірним значенням зазвичай відрізняються семантичними відтінками, стилістичним забарвленням, сферою використання та функційним навантаженням.

Многотрудний життєвий шлях Петра Івановича — це невтомний творчий пошук, послідовне утвердження важливості науки про мову, виховання поваги і любови до рідного слова. Багаторічні дослідження вченого плідно позначилися на його науковому доробкові (близько 200 наукових і науково-методичних праць), у складі якого ґрунтовні розвідки з історичної дериватології та методології викладання української мови: численні статті, індивідуальні монографії, співавторство в колективних виданнях, що здобули авторитетне визнання не лише в Україні, але й за її межами.

Дослідницьку теоретичну працю професор П.І. Білоусенко органічно поєднував із викладанням у вищих навчальних закладах України і вихованням нових поколінь українських філологів. У 1985 р. він став одним із засновників філологічного факультету Криворізького педінституту й очолив кафедру української мови. У 1993—1994 рр., навчаючись у докторантурі, працював завідувачем кафедри філологічних дисциплін Херсонського державного педагогічного інституту, а в серпні 1995 р., уже як доктор філологічних наук, повернувся до Запорізького державного (згодом — національного) університету, де впродовж двох

десятиліть був доцентом, професором, завідувачем кафедри, деканом філологічного факультету. У 2006—2008 рр. обіймав посаду професора і завідувача кафедри української філології Кримського гуманітарного університету (м. Ялта) (з 2009 р. — за сумісництвом).

Завжди відкритий до спілкування, Петро Іванович об'єднав навколо себе групу молодих дослідників, з якими щедро ділився знаннями, досвідом, ідеями, учив широко любити науку, бути впевненим у власних силах, не боятися помилок і труднощів, наполегливо прямувати до своєї мети. Намагаючись охопити якомога більший матеріал для дослідження, Петро Іванович не тільки самовіддано працював, але й скеровував зусилля молодих науковців у напрямку найперспективніших пошуків, що закономірно зумовило формування його наукової школи. Новаторські засадничі ідеї вченого реалізували його учні (під керівництвом професора П.І. Білоусенка було захищено 16 кандидатських дисертацій і одна докторська) та інші історики-дериватологи, науковим редактором досліджень яких він був, зокрема: В.М. Ліпич «Нариси з історії українського словотворення (комполитно-суфіксальна деривація іменників української мови XI—XVIII ст.)» (2007), В.М. Ліпич, Н.М. Правда «Нариси з історії українського словотворення (комполитно-суфіксальна деривація іменників)» (2016), Т.В. Сіроштан «Нариси з історії українського словотворення (nomina loci кінця XVII — початку XXI ст.)» (2016), Г.В. Семеренко «Історія суфіксального творення іменників із демінутивним і гіпокористичним значенням в українській мові» (2020), Р.О. Коца «Динаміка лексико-словотвірних типів складних прикметників в українській мові» (2021).

Із січня 2018 р. Петро Іванович почав працювати в Інституті української мови НАН України на посаді провідного наукового співробітника відділу історії української мови та ономастики й очолив наукову групу історії української мови. Під його керівництвом продовжено роботу над написанням академічної праці «Історія української мови. Словотвір. Ч. I: Іменник. Прикметник. Займенник. Прислівник», до якої він готував розділ про іменник і прагнув завершити розпочате ще у 80-х роках ХХ ст. дослідження про словотвір прислівника. На жаль, ці мрії відомого вченого не були реалізованими.

Варто відзначити й плідну роботу Петра Івановича як члена редакційних колегій кількох фахових часописів: «Вісник Запорізького національного університету», «Нова філологія» (м. Запоріжжя), «Філологічні трактати» (м. Суми), «Українське мовознавство» (м. Київ), «Мова та історія» (м. Київ), а також академічного видання «Українська мова» (м. Київ). Він був головою спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських дисертацій (Запорізький національний університет), членом координаційної ради із проблем дослідження української мови та спеціалізованої вченої ради із захисту докторських дисертацій (Інститут української мови НАН України). Упродовж 6 років (1998—2004) працював в експертній раді Вищої атестаційної комісії з питань мовознавства. Тривалий час Петро Іванович був головою журі Міжнародного

конкурсу з української мови ім. П. Яцика в Запорізькій області, а також головою журі Малої академії наук (секція української мови).

За високі досягнення в науковій діяльності й професійну майстерність в організації та вдосконаленні навчально-виховної, науково-методичної і науково-дослідної роботи Петра Івановича було нагороджено знаком «Відмінник освіти України» (2000), грамотою Товариства української мови ім. М.С. Грушевського Сполучених Штатів Америки (2001) та орденом «За заслуги» III ступеня (2006).

Історична дериватологічна проблематика в дослідженнях Петра Івановича займала центральне місце, а його розвідки про становлення словотвірної системи української мови вирізнялися високою науковою точністю, глибоким і всебічним аналізом фактичного матеріалу, ґрунтовністю теоретичних засад і отриманих результатів. Він одним із перших в українській лінгвістиці перейшов від ілюстративного мовознавства до опису розвитку афіксальної словотвірної системи іменника, зважаючи на функційно-семантичну диференціацію похідних лексем в українській мові, тобто до мовознавства пояснювального. Саме послідовне використання цього підходу до аналізу словотвірних одиниць і категорій посприяло новаторському розв'язанню багатьох проблем дериватології. Науковий доробок П.І. Білоусенка дає підстави констатувати, що він був одним із найвидатніших українських дериватологів другої половини ХХ — початку ХХІ ст., дослідником-новатором, теоретиком, автором наукових засад історичного словотвору. Недаремно учні називали його «науковцем-“золотошукачем”», адже, пересіюючи тонни руди заради маленької вартісної крупинки, він видобував із величезного масиву матеріалу найцінніше і оприлюднював перед науковою спільнотою результати своїх історико-дериватологічних студій.

Відхід Петра Івановича у вічність — невимовна втрата не тільки для наукової спільноти, а й для всіх, хто мав щастя спілкуватися з ним, знати його. У наших серцях назавжди залишиться пам'ять про нього як чудову й світлу людину, талановитого мовознавця й мудрого вчителя-наставника, життя якого є взірцем служіння й відданості науці, вірного друга, люблячого чоловіка і брата, дбайливого батька й дідуся.

Отримано 13.03.2023

Ruslana Kotsa, Candidate of Sciences in Philology, Senior Researcher in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: rgomonai@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2074-2250>

IN MEMORY OF PETRO BILOUSENKO (28.07.1948—25.02.2023)

ЗМІСТ

- Дослідження** *Г.М. Сюта*
Лінгвософія опозиції «свій — чужий» у текстах періоду російсько-української війни **3**
- В.В. Шаркань*
Мови національних меншин Закарпаття в українському медійному дискурсі під час війни **35**
- Г.М. Цар*
Мовна адаптація етнічних росіян у західноукраїнському ареалі **54**
- Г.М. Залізняка*
Мова як індикатор української національної ідентичності та цивілізаційного вибору киян **72**
- Дискусії** *Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк*
Рекомендації щодо усунення суперечностей і прогалин у чинному правописі слів іншомовного походження **84**
- Н.В. Пуряєва*
Проблеми правопису префіксів і суфіксів в «Українському правописі» 2019 року **101**
- Дослідження
молодих
науковців** *В.Р. Дячук*
Репрезентація підконцепту *Мати Божя* в сучасних середньонаддніпрянських та гуцульських говірках **116**
- Незабутні
імена** *Р.О. Коца*
Пам'яті Петра Івановича Білоусенка (28.07.1948—25.02.2023) **132**

CONTENTS

Articles

Halyna Siuta

The linguosophy of the opposition “own — foreign”
in the texts of the period of Russian-Ukrainian war 3

Vasyl Sharkan

The languages of the national minorities of Transcarpathia
in the Ukrainian media discourse during the war 35

Ivanna Tsar

Language adaptation of ethnic Russians in the Western
Ukrainian area 54

Hanna Zalizniak

Language as an indicator of the Ukrainian national
identity and civilization choice of the Kyivans 72

Discussions

Yevheniia Karpilovska, Larysa Kysliuk

Recommendations for the removal of contradictions
and lacunas in the effective orthography
of the borrowing words 84

Nataliia Puriaieva

Problems of spelling prefixes and suffixes
in the “Ukrainian orthography” of 2019 101

Young Scholars Articles

Vira Diachuk

Representation of the subconcept *Mother of God*
in modern Middle-upper-dnieper and Hutsul dialects 116

In memoriam

Ruslana Kotsa

In memory of Petro Bilousenko
(28.07.1948—25.02.2023) 132

Вимоги до рукописів

Редакція фахового журналу «Українська мова» приймає до друку оригінальні, раніше не публіковані науково-теоретичні та дослідницькі статті з проблем української мови, рецензії, огляди, матеріали, присвячені видатним мовознавцям та лінгвістичним форумам.

Публікація статей для авторів — безкоштовна.

Не можна подавати плагіат як оригінальне дослідження. У разі встановлення в надісланій статті плагіату її автора позбавляють права публікувати свої дослідження в усіх наступних номерах журналу.

Рукописи надсилати українською мовою на електронну пошту редакції: movajournal@ukr.net

Разом зі статтею надіслати підписаний **Лицензійний договір** на використання рукопису (бланк угоди див. на сайті журналу ukrmova.iul-nasu.org.ua).

Текст набирати в редакторі Word for Windows, шрифт Times New Roman, розмір кегля 14. Міжрядковий інтервал — 1,5; ширина всіх берегів — 2,0 см. Нумерація сторінок наскрізна.

Стаття повинна мати: УДК, ПІБ автора(ів), назву установи, поштову адресу та індекс, де працює автор, посаду, науковий ступінь, учене звання, електронну адресу, ORCID.

Назву статті подати українською та англійською мовами.

До рубрики «Дослідження» подати анотацію статті українською мовою (до 500 знаків) із 5–7 ключовими словами (без методологічних деталей, покликань, аббревіатур) та науковий реферат статті англійською мовою — до 1800 знаків із 7–10 ключовими словами. Обсяг статті (разом зі списками літератури та анотаціями) — до 25 сторінок.

До інших рубрик, обсягом 7–10 сторінок, анотацію не подавати.

Покликання на наукові джерела брати у круглі дужки, зазначаючи прізвище автора, рік видання і сторінку(и), напр.: (Німчук, 2014, с. 25–27); покликання на джерело багатотомного видання позначати так: (ЕСУМ 6, с. 9).

Списки умовних скорочень та літератури подати за алфавітом наприкінці статті. Бібліографічний опис оформити відповідно до загальноприйнятих вимог (ДСТУ 8302:2015).

Legend та **References** подати за латинським алфавітом після списку літератури й оформити їх за міжнародним бібліографічним стандартом APA.

Ілюстративні матеріали надсилати окремими файлами. Схеми, малюнки, таблиці повинні мати назви (подавати їх окремим текстовим рядком). Чіткість карт та фотографій — не менше ніж 600 dpi.

Спеціальні символи: лапки в українських текстах — « », а в іноземних — “ ”; знак тире ставити комбінацією клавіш — Ctrl мінус. Між ініціалами немає пропуску, напр.: В.А. Петренко.

Рецензування статей — анонімне. Відхилені статті редколегія не повертає. Позиція автора публікації може не збігатися з позицією редакційної колегії. За достовірність інформації, викладеної у статті, та правильність перекладу відповідає(ють) автор(и) публікації.

Докладніше з вимогами до рукописів та правилами оформлення списків літератури можна ознайомитися на сайті журналу «Українська мова» — <https://ukrmova.iul-nasu.org.ua/>